

Nad monotematickým číslem k sociální prognostice a sociálnímu plánování*

Monotematické číslo Sociologického časopisu, které předkládáme čtenářské veřejnosti, je věnováno jednomu z vysoce aktuálních směrů v rozvoji společenských věd — sociální prognostice a sociálnímu plánování. Po pozoruhodných úspěších činnosti člověka ve sféře výroby, při „kontrolu výměny látek mezi sebou a přírodou“ (Marx) podmínkou dalšího ovládnutí přírody se stává ovládnutí sociálních vztahů, čili vytvoření takové společenské organizace, která by zaručila, že bude vědeckotechnické revoluce využito pouze v zájmu lidské společnosti — společenské organizace, která se stane sociálním předpokladem osvobození člověka. Základním předpokladem rozvoje procesu ovládnutí sociálních vztahů je tedy organické sepětí revoluce v technických prostředcích s revolucí sociální.

Podstatné zesílení významu principu celospolečenské plánovitosti a prognózování v podmínkách vědeckotechnické revoluce, kdy radikálně zesiluje potřeba cílevědomě a s perspektivním předstihem regulovat a plánovat rozvoj společnosti v měřítku národních států a světových soustav a v rozšiřujících se sférách lidské činnosti i v měřítku planetárním, potenciálně zvýhodňuje socialistické společnosti. SSSR a ostatní socialistické země od samého počátku své existence začaly úspěšně prognózovat vývoj sociálních procesů a plánovat je v celospolečenském měřítku. Základní předpoklady k tomu byly vytvořeny zespolečenštěním výrobních prostředků a vytvořením sociální struktury bez vnitřních antagonistických rozporů i vytvořením politického systému, v jehož základě je princip vedoucí úlohy dělnické třídy a jejího komunistického předvoje, v jehož dynamickém vývoji jde o soustavné hledání a nalézání optimální syntézy vysoké centralizace rozhodování s nejvhodnější mírou demokracie, účasti lidových mas v tomto rozhodovacím procesu. Pro dosavadní etapy prognózování a plánování v socialistických zemích je příznačné těžiště v prognózování a plánování výroby, v národohospodářském plánování, zatímco do mimoekonomických procesů zasahovalo plánování spíše zprostředkovaně. V současné vývojové etapě vyvstala i možnost transformovat tento systém v systém socioekonomického plánování, v němž národohospodářská optimalita je podřízena celospolečenské optimalitě, v němž daleko výrazněji vystoupí do popředí prognózování a plánování rozvoje socialistického životního způsobu, jehož osou je rozvoj socialistických sociálních vztahů.

Toto monotematické číslo si pochopitelně neklade za cíl komplexně pokrýt rozsáhlou a rozšiřující se oblast sociální prognostiky a sociálního plánování, vycházejících z metodologických principů marxismu-leninismu. Je v něm zachyceno jen určité vývojové stadium řešení vybraných problémů tohoto tematického komplexu. Rada pasáží a myšlenek má vzhledem k ranému stadiu těchto vědních směrů přirozeně vysloveně diskusní charakter. Podaří-li se však, aby články, které jsme do čísla zařadili, daly podněty k další vědecko-výzkumné práci, nebo případně již i praktickým aplikacím, splní funkci, kterou jsme vydáním tohoto čísla sledovali.

Redakce

* V přípravě tohoto monotematického čísla se nám podařilo soustředit více příspěvků, než bylo možno zařadit do jednoho čísla. Proto se budeme k problematice prognostiky a sociálního plánování vracet.

Angažovaná konstrukce budoucnosti

K teoretickým a metodologickým přístupům marxismu-leninismu k vědeckému předvídání a prognózování

MIROSLAV MÍČEK, KAREL RYCHTAŘÍK

„Netvrdíme, že Marx nebo marxisté znají cestu k socialismu do všech konkrétních podrobností. To je nesmysl. Známe směr této cesty, víme, které třídní síly jsou na této cestě vůdcem, avšak konkrétně, prakticky to ukáží teprve zkušenosti miliónů, jakmile se uchopí díla.“
[8 : 290]

V. I. Lenin napsal tato slova v předvečer Října. Tehdy jako dnes spojují marxisté svůj zápas s revolučním hnutím mas i se schopností vědy provést hluboký teoretický rozbor sociální problematiky.

Věda, jak říká Marx v *Ekonomicko-filosofických rukopisech*, připravila lidskou emancipaci. Stala se předpokladem a podmínkou historických šancí lidstva. Věda, vědecké poznání a předvídání se staly nadějí socialismu. Pro socialismus je cílevědomá a hluboká analýza spojená s prognózováním budoucnosti skutečně nezbytná. Proto také požadavek vědecké analýzy nebyl pro skutečné marxisty nikdy žádným praporem, kterým se mává, nebo který se odhazuje, jak se to kdy hodí.

Marxismus vznikl jako vědecký teoretický nástroj boje za osvobození dělnické třídy. Byl od samého počátku předpovědí dalšího rozvoje kapitalismu a jeho nevyhnutelného vystřídání socialismem cestou třídního boje a socialistické revoluce.

Předpoklady reálného a vědeckého předvídání byly dány až objevením a formulováním vývojových zákonů lidských dějin. Je historickou pravdou, že *skutečně vědecké předvídání se stalo možným teprve na základě dialektického a historického materialismu*, teprve tehdy, když byla odmítnuta utopická, konstruovaná schémata o budoucí společnosti a další vývoj lidstva byl analyzován cestou studia zákonů rozvoje výrobních sil společnosti a výrobních vztahů mezi lidmi. Tato cesta umožnila postihnout zákonitosti přeměny jednoho způsobu výroby ve druhý.

Lenin tyto skutečnosti pregnančně shrnul ve známé práci *Kdo jsou přátelé lidu* do tří závěrů, v nichž ukázal, jaké možnosti

poskytla idea materialismu společenskému poznání: „... poprvé poskytla možnost přísně vědeckého stanoviska k historickým a společenským otázkám. Dosud sociologové, jelikož se nedovedli dopídit nejprostších a takových prvotních vztahů, jako jsou vztahy výrobní, se přímo pouštěli do zkoumání a studia politicko-právních forem, naráželi na fakt vzniku těchto forem z těch nebo oněch idejí lidstva v dané době — a na tom zůstávali stát... Doposud žili sociologové v rozpacích, když měli odlišit v složité síti společenských jevů důležité od nedůležitých (v tom je kořen subjektivismu v sociologii), a nedovedli nalézt objektivní kritérium pro takové rozlišení. Marxismus podal úplně objektivní kritérium, když vyzdvihl ‚výrobní poměry‘ jako strukturu společnosti a umožnil aplikovat na ně ono všeobecné vědecké kritérium opakování, kteroužto aplikaci na sociologii popírali subjektivisté... Analýza materiálních společenských poměrů rázem umožnila postřehnout opakování a pravidelnost a zevšeobecnit řád různých zemí v jeden základní pojem *společenské formace*. Teprve takové zevšeobecnění umožnilo přejít od popisu (a hodnocení z hlediska ideálů) společenských jevů k jejich přesné vědecké analýze... poprvé vytvořila možnost *vědecké* sociologie také proto, že jedině zredukování společenských poměrů na poměry výrobní, a těchto na úroveň výrobních sil, dalo pevný základ pro pojetí vývoje společenských formací jako přírodně historického procesu...“ [5 : 147—149]

Socialismus přestal být utopickou touhou mnoha generací a stal se vědeckým učením. Myšlenky socialismu a komunis-

mu získaly ve spojení s vědou reálné obrysy. Staly se programem procesu revolučních emancipačních zvratů v postavení člověka ve světě. Došlo k rozvinutí takových metodologických přístupů, k takovému způsobu zkoumání historické skutečnosti, které, jak píše Lenin, poprvé vytvořily možnost vědecké sociologie.

Už například v *Postavení dělnické třídy v Anglii* B. Engels přistoupil k interpretaci rozsáhlého empirického materiálu ze zcela nových metodologických pozic než jeho předchůdci.

Kritéria, podle nichž tento materiál řadil a hodnotil a podle nichž interpretoval dílčí či obecné společenské problémy, vedla k nalezení určujících závislostí, k poznání zákonitostí. Při uplatnění těchto kritérií Engels objevil teoretická řešení daných historických problémů. Jeho sociální analýza byla jako první založena na kontextu střetnutí konkrétních třídních sil. Engels zjistil a potvrdil základní závislosti mezi rozvojem výrobních prostředků a společenského řádu. Potvrdil hypotézy vyslovené Marxem a přinesl svůj vklad k dalšímu formování teorie historického materialismu.¹

V *Německé ideologii* tvůrci marxismu K. Marx a B. Engels už zformulovali materialistické pojetí dějin a vyslovili tezi o nevyhnutelnosti proletářské revoluce jako výrazu realizace historické role dělnické třídy.

V *Manifestu Komunistické strany* předpověděli, že vývoj kapitalismu nutně povede k vítězství nového, beztřídního, komunistického řádu, přičemž tohoto řádu bude dosaženo proletářskou revolucí. V *Kapitálu* K. Marx obšírně analyzoval zákony vývoje kapitalismu a na základě této analýzy dokázal historickou nevyhnutelnost vystřídání kapitalismu vyšší, socialistickou formou ekonomické a sociální organizace společnosti. Předpověděl, že růst koncentrace a zespolčenštění výroby při soukromém vlastnictví výrobních prostředků povede k růstu protikladů mezi výrobními silami a výrobními vztahy a nakonec k zániku kapitalistické ekonomické formace a vzniku nového společenského řádu založeného na společenském vlastnictví a plánovitosti — socialismu a komunismu. Rozbor těchto otázek byl dále prohlouben

v *Kritice gothajského programu* a v *Anti-Dühringu* B. Engelse.

Oba klasikové nepředvíдали jen uskutečnění komunistické společnosti, ale ukázali, která společenská síla, která třída bude „hrobařem kapitalismu“; ukázali, po jakých cestách jít a jakými prostředky vést boj za novou společnost.

Hluboká analýza musela předcházet tomu, aby mohla být vyslovena a zdůvodněna teze, že komunistická společnost projde ve svém vývoji dvěma základními fázemi: socialismem a komunismem.

Tato vědecká předpověď Marxe a Engelse, stejně jako předpovědi týkající se základních rysů socialismu, byly průběhem historických událostí a výstavbou socialistické společnosti plně potvrzeny.

Je tomu tak proto, že závěry K. Marxe a B. Engelse o socialistické a komunistické společnosti jsou založeny na odhalení a znalosti nejobecnějších zákonitostí vývoje přírody, společnosti a myšlení, na znalostech fungování a rozvoje společnosti, na znalostech zákonitostí, jimiž se řídí vývoj společnosti vůbec a kapitalistické společnosti zvlášť. V. I. Lenin k tomu napsal: „Celá Marxova teorie je aplikací vývojové teorie — v její nejdůslednější, nejúplnější, nejpromyšlenější a nejobsáhlejší formě — na soudobý kapitalismus. Je přirozené, že Marx byl nucen uvážít, jakým způsobem aplikovat tuto teorii jak na *naštávající* krach kapitalismu, tak i na *budoucí* vývoj budoucího komunismu.

Na základě jakých *skutečností* je možno vytyčit otázku budoucího vývoje budoucího komunismu?

Na základě toho, že budoucí komunismus *vzniká* z kapitalismu, že se historicky vyvíjí z kapitalismu, že je výsledkem působení společenské síly, kterou *zplodil* kapitalismus. Marx se ani dost málo nepokouší vymýšlet utopie, hádat ze vzduchu to, co vědět nelze. Marx klade otázku komunismu tak, jak by přírodovědec kladl otázku vývoje nové, řekněme biologické odrůdy, ví-li, že vznikla tak a tak a mění se v tom a v tom určitém směru.“ [8: 470 — 471].

Marxismus byl obohacen o zkušenosti mezinárodního dělnického hnutí a dále rozvinut V. I. Leninem s ohledem na nové jevy imperialismu, nejvyššího stadia kapi-

¹ K těmto otázkám viz Rychtařík, K.: *Engelsova kniha Postavení dělnické třídy v Anglii — nová eta-*

pa společenského výzkumu. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1, s. 8—22.

talismu a epochy vítězství a výstavby socialismu. V. I. Lenin je také autorem mnoha zásadních předpovědí, které další vývoj plně potvrdil — například předpovědi o nástupu a růstu zestátňování kapitalistické výroby, o možnosti vítězství socialistické revoluce v několika, nebo dokonce v jedné zemi, o růstu revolučního hnutí v epoše přechodu od kapitalismu k socialismu, o možnosti přechodu zaostalých zemí k socialismu s vynecháním stadia kapitalismu vzhledem k možné pomoci dělnické třídy vyspělých socialistických zemí aj.

Práce V. I. Lenina obsahují zásadní teoretické koncepce, myšlenky a postřehy cenné i pro soudoté předvídaní. Z teoretických koncepcí lze uvést například leninskou teorii odrazu, leninskou koncepci výstavby strany nového typu, rozpracování otázek spojení dialektickomaterialistické filosofie s dělnickým hnutím atd.

Myšlenky a postřehy V. I. Lenina postihují nesmírně širokou škálu problematiky, která přímo nebo zprostředkovaně spoluplytváří předpoklady reálného a vědeckého předvídaní. Byl to právě Lenin, který v podmínkách imperialismu rozvinul teoretické a metodologické postuláty, jež jsou základem vědeckého předvídaní. Z nich bychom mohli uvést například: zdůraznění potřeby orientace k budoucnosti,² sepětí předvídaní s vědou,³ zvýraznění úlohy správné třídní pozice,⁴ potřebu objektivního hodnocení celého souhrnu vzájemných vztahů, diferenciaci důležitosti společenských jevů a postihování společenských jevů v procesu vývoje,⁵ důslednost boje proti filosofickému revizionismu a politickému oportunismu,⁶ zdůraznění potřeby alternativnosti,⁷ úvahy o míře předurčenosti vývoje a o míře předurčenosti předpovědi a tvůrčí roli miliónů⁸ atd.

K. Marx, B. Engels a V. I. Lenin odhalili a zformulovali zákony společenského vývoje a vědou, která nese jejich jméno, vytvořili základ pro předvídaní ekonomických, sociálně politických a ideologických jevů.

K výchozím poznatkům dialektickomaterialistického pojetí

Marxismus-leninismus — ucelený systém vzájemně se doplňujících filosofických, ekonomických a sociálně politických poznatků, věda o zákonech vývoje přírody, společnosti a myšlení, věda o revoluci utiskovaných a vykořisťovaných mas, o vítězství socialismu a výstavbě komunismu, revoluční učení dělnické třídy, vědecká revoluční ideologie⁹ — je *nejobecnějším teoretickým, metodologickým a světónázorovým základem a rámcem vědeckého předvídaní a sociálního prognózování*.

Zásadní význam pro sociální prognózování má zejména materialistická teorie společnosti a vývoje společnosti — historický materialismus. „Marxismus-leninismus v podobě materialistické teorie společnosti a dějin vytvořil... teoretický model, který umožňuje sjednotit vysvětlení minulosti, diagnózu současnosti a prognózu budoucnosti,“ přičemž „budoucnost se jeví jako praktická přeměna současnosti lidmi samými, jako praktické revoluční přetváření, které je ve své nutnosti a ve své možnosti determinováno celým dějinným vývojem. Tímto způsobem marxismus-leninismus osvobodil problém společenské budoucnosti od neživotné idealistické spekulace, od subjektivismu a přání a utopických konstrukcí.“ [1: 51–52] „Materialistické pojmání historie slouží jako metodologický předpoklad pro vědeckou analýzu všech stránek společenského života a jejich re-

² Např. v r. 1906 Lenin píše: „... marxista první předvídá nástup revoluční epochy a začíná burcovat lid a bít na poplach již tehdy, když filistři ještě spí spánkem věrných poddaných“ [6 : 346]. Nebo na jiném místě Lenin v polemice o „levém dětinství a maloměstáctví“ píše: „... od komunisty je třeba očekávat více pozornosti k úkolům zítřejšího, a ne včerejšího dne...“ [9 : 348–349].

³ Např. v článku *Prorocká slova* Lenin píše: „Zázračné prorocké je báhorka. Avšak vědecké proctví je skutečnost.“ [9 : 494]

⁴ K tomuto tématu viz např. Hrzal L.: *Lenin o ideologickém boji*. In: Dialogy. Praha, Svoboda 1971, s. 20–28.

⁵ Např. v článku o K. Marxovi V. I. Lenin píše: „Jediné objektivní zhodnocení celého souhrnu vzájemných vztahů mezi všemi třídami dané společnosti bez výjimky, a tudíž i zhodnocení objektivního stupně vývoje této společnosti i vzájemných

vztahů mezi ní a jinými společnostmi může být základem správné taktiky nejpokrokovější třídy. Při tom se všechny třídy a všechny země berou nikoli staticky, nýbrž dynamicky, tj. ne ve stavu nehybnosti, nýbrž v pohybu (jehož zákony vyplývají z ekonomických podmínek existence každé třídy). Pohyb se pak bere nejen z hlediska minulosti, nýbrž i z hlediska budoucnosti, a přitom ne ve vulgárním pojetí „evolucionistů“, kteří vidí jen pozvolné změny, nýbrž dialekticky“ [7 : 70–71].

⁶ Viz např. citovanou práci L. Hrzala.

⁷ Ve spisech Lenina najdeme nejednou úvahy o nevyhnutelném a možném, alternativním. Viz např. *Dvě taktiky sociální demokracie v demokracické revoluci*. Spisy 9, Praha, SNPL 1954, s. 11–133.

⁸ Viz např. Leninův článek: *Obrát ve světové politice*. Spisy 23, Praha, SNPL 1959, s. 290 aj.

⁹ K těmto otázkám viz Filipek, J., Hrzal L.: *Za ideologickou integraci*. Rudé právo, 11. 11. 1971, s. 3.

volučních přeměn. Rozbor předvídání ve společnosti se opírá o celý souhrn principů, zákonů a kategorií historického materialismu.“ [12: 133].

Škála poznatků a pouček dialektického a historického materialismu, z nichž je třeba při prognózování vycházet a které je třeba respektovat, je velmi široká. Zejména lze uvést například tyto poučky: o zákonitosti přírodního a společenského vývoje a objektivnosti přírodních a společenských zákonitostí, tj. nezávislosti působení přírodních a společenských zákonitostí na vůli a přání lidí; o materiálních faktorech jako základu veškerého života společnosti a společenském vývoji jako přírodně historickém procesu určeném způsobem výroby hmotných statků; o vzájemném působení materiálních (výrobních) a ideálních (duchovních, morálních) faktorů, přičemž aktivní ovlivňování prvních druhými stále roste a tyto se dokonce mohou měnit v první (viz věda jako bezprostřední výrobní síla); o určující roli základny ve vztahu k nadstavbě; o zákonu souladu výrobních vztahů s charakterem a úrovní výrobních sil jako o nejobecnějším zákonu vývoje společnosti a o vztazích mezi výrobními silami a výrobními vztahy jako základně společenských změn; o dějinném vývoji jako procesu vývoje a střídání společensko-ekonomických formací; o společensko-ekonomické formaci jako složitém sociálním organismu se specifickými zákonitostmi vzniku, fungování a vývoje; o roli třídního boje v rozvoji antagonistických společností; o významu konfliktů ve společenském vývoji; o výrobních vztazích a chování tříd jako klíči k orientaci v nekonečné rozmanitosti křižujících se událostí společenského života; o těsné vazbě mezi ekonomickou a sociální strukturou.

Pravdivost těchto poznatků a pouček potvrdila a potvrzuje společensko-historická praxe, zkušenosti revolučního třídního boje proletariátu i národně osvobozenec-kého hnutí a zkušenosti výstavby socialismu a komunismu.

Poznatky tohoto druhu, které spadají především do oblasti obecné teorie vývoje, jsou nepostradatelné zejména při předvídání budoucího vývoje v celkové, historické perspektivě. Četné poznatky a poučky dialektického a historického materialismu však mají zásadní metodologickou

hodnotu pro předvídání vůbec a jiné pro omezenější, dílčí předvídání zvláště.

Jako příklad prvních lze uvést poznatky a poučky: o poznatelnosti světa, zdůvodňující samu možnost předvídání jako specifické formy předbíhajícího obrazu; o nutnosti a svobodě, které jsou metodologickým základem například k určení prostoru pro možné cílevědomé ovlivňování budoucího vývoje; o kauzalitě, determinovanosti, zákonitosti, nutnosti a nahodilosti, vztahu příčinnosti a nahodilosti, možnosti a skutečnosti, subjektu a objektu apod.

Jako příklad druhých lze uvést poučky a poznatky: o jednotě světa a vzájemné souvislosti jevů a procesů; začlenění dílčích jevů do společenského celku, a tedy i závislosti vývoje dílčích prvků na vývoji celku – odtud například požadavek sledovat jevy ve všech jejich vazbách a zprostředkováních; o historičnosti společenských jevů a procesů – odtud požadavek postihovat společenské jevy ve vývoji, zjišťovat vznik a vývojové tendence jevů. provádět konkrétní analýzu konkrétní situace a postihovat společenské jevy v historickém rámci; o vývoji v protikladech, vzájemném přecházení protikladů, přechodu od kvantitativních změn ke kvalitativním apod. – odtud například požadavek uplatnění dialektické metody při výzkumu vývoje, a zejména budoucích změn ve vývoji jevů a procesů; o vztazích celku a části, obecného a zvláštního.

Historický materialismus — nezastupitelný základ sociálního prognózování

Problematika budoucnosti je oblastí ostrého ideologického boje. Ideologie ve svém funkčním spojení se zájmy a činností tříd a sociálních skupin se vyznačuje vysokou mírou systemizace. Ideologie je systematicky uspořádaným souborem funkčních názorů na zájmy, činnosti a cíle tříd a sociálních skupin, který nutně v sobě nese filosofický odraz. *Problematika budoucnosti je tedy nutně otázkou světového ná-zoru.*

Někteří autoři dokonce dospívají k ná-zoru, že „v naší době se problém budoucnosti stal prvořadým a mimořádně výbušným světónázorovým a politickoideologickým problémem“ [1: 51]. Je tomu tak proto, že na jedné straně je předvídání

spjato se společenskou praxí a zájmy tříd a postavení a stavy těchto tříd vždy mají vliv na metody a obsah předvídání [11: 23], na druhé straně představy o budoucnosti mají zpětný vliv na formování světového názoru, na chování a jednání tříd v současnosti a na vztah k událostem a kulturním hodnotám minulosti [12: 147].

V kapitalistickém zřízení je předvídání přirozeně podřízeno zájmům a cílům buržoazie a těmito zájmy a cíli je také formováno a omezeno. „Nemůže správně uvažovat ten, kdo je na cestě k záhubě,“ napsal Lenin o světové buržoazii a jejích ideologech [9: 149].

Aniž bychom chtěli snižovat možnosti zejména v oblasti dílčích prognóz, nelze v celé sféře této problematiky přehlédnout třídní omezenost buržoazní stranickosti v oblasti prognózování. Teorie i praxe sociálního prognózování probíhá v podmínkách nesmiřitelného, permanentního ideologického zápasu. A právě v těchto podmínkách má *marxismus-leninismus, a zejména historický materialismus, nezastupitelnou světonázorovou funkci*. Stává se spolehlivým, historií prověřeným nástrojem boje s buržoazní ideologií i v oblasti sociálního prognózování. Vyjadřuje výchozí principy marxistického přístupu k celku společnosti i k různým sociálním jevům a odhaluje neopodstatněnost buržoazních koncepcí v základních problémech teorie vývoje a poznání společnosti [4: 150-151].

Teoretická koncepce, metodologický přístup a světonázorové hledisko marxismu-leninismu, a především historického materialismu je tedy nezastupitelným základem a rámcem sociálního prognózování. Základním rámcem proto, že historický materialismus jako

- strukturní část marxistické filosofie.
 - jako dialektikomaterialistické pojetí dějin a rozvoje společnosti,
 - jako všeobecná teorie a metodologie dějin, jež platí pro všechny společenské vědy,
 - jako nejobecnější věda o vývoji, která se konkretizuje ve spojitosti s různou problematikou přírodních a speciálních společenskovědních disciplín¹⁰
- zcela nevyčerpává okruh teoretických, metodologických a světonázorových problémů sociálního prognózování. Představuje

však komplexní, „celostní“, v samé podstatě zobecňující syntetický přístup (Rutkevič) k objektivní realitě společnosti jako celku.

Historický materialismus tedy působí na poměrně vysoké úrovni obecnosti a odhaluje a analyzuje zejména podstatné stránky společnosti, základní hybné síly společnosti, základní dialektické rozpory, základní zákonitosti a podmínky, nikoli však všechny stránky, síly, rozpory, zákonitosti a podmínky rozvoje společnosti.

Historický materialismus určuje základní historické cíle společnosti, prostředky a podmínky k jejich dosažení, nikoli však úplnou hierarchii společenských cílů, cest, prostředků a podmínek pro všechna dílčí období, pro jednotlivé společenské enklávy apod.

Historický materialismus poskytuje základní celospolečenskou a historickou orientaci, rámcový, nikoli však podrobný návod k činnosti například v kratších — řekněme desetiletých až padesátiletých — obdobích nebo v menších celcích, oblastech, úsecích a oborech společenského života.

A. Bauer, W. Eichhorn, G. Kröber, H. Schulze, W. Segeth a K. D. Wüstneck v této souvislosti například píší:

„...marxistická filosofická teorie společnosti... umožňuje rozlišit podstatné a nepodstatné (a sice podstatné a nepodstatné v celospolečenském a pro historický proces relevantním smyslu) souvislosti lidského jednání. Toto rozlišení se může dít při marxistickém pohledu jen z hlediska vývoje výrobních sil, výrobních vztahů, sociální struktury společnosti a změny této struktury, z hlediska třídních poměrů a třídního boje, popřípadě svazku dělnické třídy s jinými vrstvami pracujícího lidu. Tento model umožňuje zanedbat nesmírně mnoho nepodstatných nebo nedůležitých — i když existujících, působících a často do očí bijících — skutečností a souvislostí (udělat jaksi „správnou chybu“) a vyhmátnout skutečnosti a souvislosti, které určují budoucnost, myšlenkově je izolovat, shrnout do větších, přehledných, agregovaných systémů a učinit je základem prognostických úvah.“ To však nebude stačit například v případech „budeme-li klást nanejvýš významnou, ale spíše sociálně psychologickou a sociologickou otázku

¹⁰ K těmto otázkám viz Rychtařík, K.: *Historický materialismus a marxistická sociologie*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 5, s. 465—477.

prognózy chování lidí v rámci menší sociologické jednotky — dejme tomu školní třídy, podniku, jisté vrstvy obyvatelstva apod. Zde nepostačí zpracovat ekonomickou prognózu v rámci národního podniku. Je nutno vyjít z podrobné analýzy, diagnózy a ocenění prvků systému reprodukčního procesu, zvláště z rozhodujících faktorů růstu a stimulů produktivních sil v odpovídajícím hospodářském odvětví, například z tendencí výzkumu a vývoje, realizace vědeckých poznatků v technologických postupech, vědecké organizace práce, dalekosáhlé racionalizace, socialistické pospolitě práce atd.“ [1: 110, 112—113].

Historický materialismus je tedy adekvátní vědou zejména pro předvídaní v oblasti celospolečenské a historického procesu. V této oblasti je jinou vědou nezastupitelný. Jedině on zde může zajistit vědecké předvídaní. *Předvídaní v celospolečenské oblasti a v oblasti historického procesu je tedy funkcí historického materialismu.*

Pro dílčí oblasti, období a směry vědeckého předvídaní a sociálního prognózování je pak marxismus-leninismus obecným *teoretickým, metodologickým a světovým názorovým základem a rámcem, který předpokládá konkretizaci.*¹¹

Metoda vědeckého zkoumání souvisí svou obecností s filosofií a je jedním ze základních předpokladů pro optimální rozvoj speciálních věd. Existuje však také opačný vztah. Rozvoj speciálních společenských disciplín je jedním z předpokladů dalšího, adekvátního rozvoje filosofického poznání.

Na tomto místě nechceme více než konstatovat, že přechod od obecných teoretických postulátů historického materialismu ke konkrétnímu poznání například v oblastech oborových sociologických disciplín, podobně jako přechod od obecně metodologických orientací do sféry procedur a technik terénního sběru informací, je problematikou, která zasluhuje samostatné teoretické objasnění. Vždyť právě na cestě od obecné metody k metodám, s nimiž ve

své konkrétní poznávací činnosti pracuje sociolog, vzniká prostor, do něhož v nedávných letech vstupovali autoři různých empiricko-pozitivistických orientací.

K této problematice se dnes často vyslovují zejména sovětští autoři.

G. J. Glezerman, V. I. Kelle a N. V. Pilipenko například píší: „Nyní je třeba další konkretizace teorie společenského vývoje, rozpracované na základě marxismu-leninismu, neboť vzniklo mnoho problémů, na něž ještě nebyly dány dostatečné vyčerpávající odpovědi“ [4: 1585].

V. G. Vinogradov a S. I. Gončaruk uvádějí v souvislosti s předvídaním na základě zákonů dialektiky, které nazývají tzv. „metodologickým předvídaním“: „Zákony dialektiky jsou nutným, ale ještě nepostačujícím předpokladem pro předvídaní průběhu konkrétních přírodních nebo společenských procesů. Znalost těchto zákonů dovoluje usuzovat jen o těch budoucích změnách a proměnách jednotlivých stránek kteréhokoli jevu, s nimiž je spojena jejich existence jako materiálních systémů (existence struktury, kvantitativních a kvalitativních stránek, protikladů atd.). Pokud jde o předvídaní změn konkrétních strukturálních prvků, kvalitativních přechodů, typů protikladů, lze je předpovědět jen pomocí údajů získaných na základě obecných, dílčích a specifických zákonů“ [12: 38]. A na jiném místě píší: „Předvídaní ve společnosti, založené na znalostech struktury, fungování a rozvoje, dovoluje odhalit základní perspektivu a směr jejích změn. Získané poznatky napomáhají k určení základních směrů praktické činnosti. Tyto směry je však nutné konkretizovat a upřesňovat na základě studia nových, dříve neuvažovaných jevů. Důležitou roli doplňku ke globálnímu předvídaní hraje prognózování jednotlivých stránek společenského života, jako rozvoje vědy a techniky, ekonomiky, sociálně politických vztahů, kultury atd.“ [12: 167].

I. V. Bestužev-Lada rozlišuje tzv. „filosofický přístup“, neboli předvídaní budoucnosti jako příštího stadia vývoje přírody a společnosti v rámci poznatých obec-

¹¹ Např. G. J. Glezerman odlišuje předvídaní v oblasti historického procesu a předvídaní jednotlivých událostí a lůt jejích nástupu i v úrovni spolehlivosti. Píše: „Přitom nutno odlišovat předvídaní celkového směru historického vývoje od předvídaní jednotlivých událostí a lůt jejích nástupu. Jestliže prvé lze předvídat spolehlivě, pak druhé možno předvídat s větší nebo menší pravděpodobností. Je

známo, že klasici marxismu se nezřídka mýlili v určování lůt nástupu revoluce, i když celkový směr historického procesu předpověděli s vědeckou přesností.“

I G. J. Glezerman ovšem připomíná, že s odvětním chodu událostí se odhaluje i možnost konkretizovat předvídaní [3: 22].

ných zákonitostí tohoto vývoje, a tzv. „prognostický přístup“ jako systematický vědecký výzkum perspektiv rozvoje toho nebo onoho jevu nebo procesu na základě poznatých konkrétních zákonitostí vývoje přírody a společnosti, tj. prognostický přístup považuje za konkretizaci filosofického přístupu. Na jiném místě pak filosofický přístup spojuje s teorií historického procesu a prognostický přístup s vědeckou prognózou [2: 17, 20].

Při diferenciaci a konkretizaci předvídání dle oblastí, jednotlivých směrů a určitých období bychom však nikdy neměli ztrácet ze zřetele všeobecný význam historického materialismu pro předvídání ve společenské oblasti. Předvídání na úrovni celospolečenské a na úrovni historického procesu a předvídání v dílčích oblastech, směrech a pro kratší období jsou totiž jen relativně oddělitelná, neboť „pro každou společenskou prognózu je nutné a směrodatné to, že je konečnou v jistém ohledu prognózou historickou. Každé jednání je ve svém obsahu nebo své působnosti konečnou dialekticky determinováno společensko-historickými souvislostmi; každý dílčí společenský proces a každá společenská struktura je v jisté celospolečenské a historické souvislosti, i když je tato souvislost zprostředkována. Každá společenská prognóza má konečnou co činit s historicky vzniklými, od historického odvíjejícími a v jistém historickém směru se vyvíjejícími procesy, podmínkami, strukturami, zákony, hybnými silami atd. a také slouží především jistým historickým cílům. Toto je zvláště patrné v souvislosti s úkoly, jež jsou kladeny na marxisticko-leninskou prognostiku při rozsáhlé socialistické výstavbě. Všechny procesy, které se prognózují, jsou svázány s velkým dilem tvorby rozvinuté socialistické společnosti a tím určenou historicko-sociální perspektivou vývoje člověka“ [1: 113].

I ve vztahu k předvídání v dílčích oblastech lze tedy říci, že k úspěšnému předvídání v těchto oblastech nestačí jen dobrá znalost zákonů oblasti, které se předvídání týká, ale je nutno také dobře znát nejobecnější zákony vývoje přírody a společnosti a řídit se takovou teorií a metodou poznávání, která umožňuje správně hodnotit a zobecňovat přírodní a společenské jevy. Takovou teorií a metodou je dialektický a historický materialismus, marxisticko-

-leninská filosofie, věda o obecných zákonitostech a formách poznání a způsobech dosažení pravdy.

Dialektický a historický materialismus proniká přes oblast makrosvěta do mikrospolečnosti, od obecného k dílčímu, a to ve všech základních sférách skutečnosti: ve světě přírody i ve světě společnosti a myšlení. Historický materialismus je nejobecnější filosofickou interpretací společnosti. Filosofická interpretace nemůže být samozřejmě ohraničena analýzou vztahů společenského bytí a společenského vědomí. Není filosofickou interpretací společnosti vůbec, ale je filosofickou interpretací všech komponent sociálního systému, všech základních trendů společnosti. Je teorií a metodou, která umožňuje správně hodnotit společenské jevy. Teoretická, metodologická a světonázorová role historického materialismu je pro vědecké předvídání a sociální prognózování nezastupitelná.

Literatura

- [1] Bauer, A., Eichhorn, W., Kröber, G., Schulze, H., Segeth, W., Wüstneck, K. D.: *Philosophie und Prognostik*. Berlin, Dietz Verlag 1968.
- [2] Bestužev-Lada, I. V.: *Okno v budoušceje. Sovremennyye problemy socialnogo prognozirovaniya*. Moskva, Mysl 1970.
- [3] Glezerman, G. J.: *V. I. Lenin i problemy naučnogo predvideniya*. Voprosy filosofii 1969, č. 4.
- [4] Glezerman, G. J., Kelle, V. I., Pilipenko, N. V.: *Historický materialismus — teorie a metoda vědeckého poznání a revoluční činnosti*. Nová mysl 1971, č. 11.
- [5] Lenin V. I.: *Spisy 1*. Praha, Svoboda 1951.
- [6] Lenin V. I.: *Spisy 11*. Praha, SNPL 1956.
- [7] Lenin V. I.: *Spisy 21*. Praha, SNPL 1959.
- [8] Lenin V. I.: *Spisy 25*. Praha, SNPL 1956.
- [9] Lenin V. I.: *Spisy 27*. Praha, SNPL 1962.
- [10] Lenin V. I.: *Spisy 33*. Praha, SNPL 1962.
- [11] Szczepeński, J.: *Marxismus-leninismus jako metodologický základ vědeckého předvídání*. Otázky míru a socialismu 1971, č. 1.
- [12] Vinogradov, V. G., Gončaruk, S. I.: *Zakony obščestva i naučnoje predvideniya*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1972.

Резюме

Мичек М.—Рыхтаржик К.: Заинтересованная конструкция будущего

Предпосылки реального и научного предсказания даны открытием и формулировкой законов развития человеческой истории. Научное предсказывание стало возможным только на основе диалектического и исторического материализма.

К. Маркс, Ф. Энгельс и В. И. Ленин открыли и сформулировали законы общественного развития и посредством науки, которая теперь несет павзание по их имени, создали научную основу для предсказания экономических, социально-политических и идеологических явлений.

Шкала познаний и положений диалектического и исторического материализма, из которых исходит наше прогнозирование, очень широка.

Проблематика будущего несет в себе философский образ и, следовательно, неизбежно является вопросом мировоззрения.

Предсказывание во всеобщественной области и в области исторических процессов является функцией исторического материализма. Прогнозирование для отдельных областей, периодов и направлений предполагает конкретизацию. Самостоятельного анализа требует переход от общих теоретических постулатов исторического материализма к конкретному познанию, напр. в отраслевых социологических дисциплинах, от общеметодологических ориентаций в сферу процедур и технических приемов полевого сбора информации.

Summary

Míček M. - Rychtařík K.: Engaged Construction of the Future

The prerequisites of real and scientific forecasting were given by the emergence and

formulation of the developmental laws of human history. Scientific forecasting has become possible only on the basis of dialectical and historical materialism.

K. Marx, F. Engels and V. I. Lenin revealed and formulated the laws of social development and created a scientific basis for forecasting economic, socio-political and ideological phenomena by means of the science which bears their names.

There is a very broad scale of notions and propositions of dialectical and historical materialism from which our forecasting proceeds.

The range of problems concerning the future bears a philosophical image in itself and is, therefore, necessarily a question of the conception of the world.

Forecasting in the all-societal sphere and in the sphere of historical processes is a function of historical materialism. Forecasting for partial spheres, periods and trends, presupposes concretization. The transition from the general theoretical postulates of historical materialism to concrete cognition, e.g. in specialized sociological disciplines, from general methodological orientations to the sphere of procedures and techniques of the field collection of information, requires a separate analysis.

V uplynulém desetiletí se zvláštnímu zájmu těšilo vědeckotechnické prognózování. V současnosti se pozornost rozšiřuje na celé sociální prognózování.

V této oblasti je zatím málo konečných řešení. Převažují problémy. Rozdílně se vymezují nejzákladnější pojmy, není jednoty v určení přednětu sociálního prognózování, je nejasná struktura sociálního prognózování. Odpověď vyžadují takové otázky, jako například: Lze ztotožnit předvídaní ve vědách a v řízení, nebo je vhodné je rozlišovat? Nevzniká zvláštní věda o prognózování — prognostika? Lze prognostiku ztotožnit s futurologií? apod.

Těmito a dalšími problémy a otázkami se chceme ve stati zabývat. Půjde přitom o nástin problematiky a orientační úvahy, nikoli o sugesci předčasných závěrů. Usilujeme o elementární proniknutí do spletné problematiky sociálního prognózování, nikoli o přidání dalšího názoru k široké škále existujících.

1. Vymezení a struktura sociálního prognózování

a) Prognózování

Někteří autoři¹ — tak jako tomu bývá v běžné řeči — ztotožňují prognózování s předvídaním. Jiní jím rozumí vědecké předvídaní nebo prognostickou činnost. A ještě jiní prognózování odlišují jak od předvídaní, tak od vědeckého předvídaní a prognostické činnosti.

Situaci dále komplikují autoři, kteří uplatňují různé kombinace výše uvedených pojmů, jako například „vědecké prognózování“ a „vědecko-prognostický“ nebo taková spojení, jako například „konkrétní prognózování“, „teoretické sociální prognózy“ apod. A někteří autoři, popřípadě

překladatelé, dokonce pro prognózování nebo vědecké předvídaní užívají označení „prognostika“, mluví o „vědecké prognostice“ apod.

Orientace v tomto pojmovém zmatku, který mnohé vypovídá o dosavadním stavu poznatků v oblasti prognózování a prognostiky, není snadná. Začínají se však již rýsovat zárodky jistého sjednocování. Ke značné shodě dochází zejména v těchto bodech:

1. Neměl by být ztotožňován pojem prognózování (prognóza) a předvídaní (předpověď). Předvídaní (předpověď) je obecný pojem, který pokrývá různé třídy — od nevědeckého předvídaní (nevědeckých předpovědí) přes empirické předvídaní (empirické předpovědi) po vědecké předvídaní (vědecké předpovědi). Pokud se pojem předvídaní (předpověď) uvádí samostatně, je chápán spíše jako nevědecké předvídaní (nevědecká předpověď). (K pojmu prognózování viz dále.)

2. Neměli by být zaměňovány pojmy vědecké předvídaní a prognózování (nemluví již o předvídaní) s pojmem prognostika. Zatímco předchozí pojmy vyjadřují činnost, poslední pojem se uplatňuje jako název pro nově se formující vědu. (Podrobněji k problematice této vědy viz dále.)

Problematické a diskusní² zatím jsou vztahy mezi pojmy prognózování (prognóza) a vědecké předvídaní (vědecká předpověď). Tyto pojmy jsou, jak jsme již výše naznačili, ztotožňovány i rozlišovány; obojí lze zdůvodnit. Na jednom pólu se přitom objevuje pojetí prognózování jako vědeckého předvídaní specifického druhu [31: 59], na druhém pojetí vědeckého předvídaní jako prognózování specifického druhu (viz pojmy „vědecké prognózování“, „vědecký přístup k prognózování“ apod.).

¹ Ctenáře, kteří si chtějí ověřit rozdílnost pojetí v originálech nebo mají zájem o podrobnější rozbor problémů, o nichž pojednáváme v této stati, odkazujeme na obsáhlejší stat: Míček, M.: *Některé teoretické problémy sociálního prognózování*. In: *K současnému stavu sociálního prognózování*. Stu-

die Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, 1973.

² Je tomu tak i proto, že vymezení vztahů mezi vědeckým předvídaním a prognózováním závisí na řadě předpokladů, kromě jiného i na koncepci prognostiky, uznávání nebo neuznávání prognostiky jako již ustavené vědy apod.

S diferenciací pojmů vědecké předvídání a prognózování se setkáváme například v sovětské Filosofické encyklopedii, která pojem vědecké předvídání spojuje s vědou a prognózování s „řešením užších praktických úkolů“ [9: 377]. *Vědecké předvídání* definuje jako „ve vědě získané znalosti o událostech, situacích nebo jednotlivých jevech v praxi (opytě) ještě neznámých nebo neexistujících“ a *prognózování* jako „určení tendencí a perspektiv rozvoje těch nebo oněch procesů, na základě analýzy údajů o jejich minulém a současném stavu“ [9: 350, 377–378]. Rozlišení „nadčasové a prostorově nelokalizovaných *predikací* vyplývajících z vědeckých zákonů“ a „prognózování“ nacházíme i u A. Siciňského [26: 6–7] a rovněž M. N. Rutkevič [25: 7–8] vyčleňuje prognózování z vědeckého předvídání a těsněji je spojuje s praxí.

Jiní autoři naopak zdůrazňují, že „prognostická činnost ve smyslu marxismu-leninismu je především vědecko-teoretickou činností“ [1: 25], prognóza „je nezczitelnou funkcí veškerých vědeckých znalostí“ [24: 71] a „*prognózy* (jako výpovědi nebo systémy výpovědi) jsou integrovanou součástí vědeckého poznání a produktem vědecké činnosti“ [15: 5]. V souladu s tím se pak prognózování definuje jako „proces tvorby vědeckých výpovědí o budoucnosti“ [32: 25], jako „vědecká diagnóza nejpravděpodobnějšího průběhu budoucích společenských, hospodářských, politických, kulturních a vědeckotechnických jevů, jejímž cílem je získat informační základ pro přijímání rozhodnutí směřujících k vědomému, účelnému utváření budoucnosti“ [4: 12–13] apod.

Smíšené stanovisko zaujímají V. G. Vinogradov a S. I. Gončaruk [31: 60], podle nichž: „Rozvoj poznání ukazuje, že funkce předvídání a prognózování je nezczitelnou součástí každé vědy. V důsledku praktických potřeb a reálných možností jejich uspokojení však dochází k vydělování problémů prognózování v relativně samostatnou oblast výzkumu. Tak vzniklo hydrologické, meteorologické, demografické a další prognózování. Tyto relativně samo-

statné oblasti představují uplatnění výsledků základních věd na řešení životně důležitých praktických problémů.“

Konečné řešení pojmových nejasností odvisí od dalšího vývoje prognózování a prognostiky, od hlubších pojmových studií a zřejmě i od jistých dohod.

Nelze například vyloučit, že bude přijato rozlišování mezi předvídáním v rámci věd (= vědecké předvídání) a jistým požadavkem odpovídajícím předvídání v praxi,³ a zejména řídicí praxi (= prognózování). Je pro to dostatek důvodů. K hlavním patří rozdíly v časovém záběru, důrazu na obecné, zvláštní a jedinečné a v úrovni vědeckosti.⁴

Nelze vyloučit ani opačné řešení – příklon ke ztotožnění pojmů vědecké předvídání a prognózování. Důvody pro to lze nalézt například v požadavku, aby i předvídání v rámci řízení bylo vědecké, v požadavku zvědečtování řízení, v postupném splývání předvídání v rámci věd a předvídání v rámci řízení atd.

V této stati – ve které (jak jsme již v úvodu naznačili) si klademe za úkol spíše upozornit na některé problémy v oblasti sociálního prognózování, než se pokoušet o jejich definitivní vyřešení a ve které se stěží vyhneme všem úskalím současného stavu – se (v souladu s analýzou provedenou dále v části 2a) přikláníme ke koncepci diferenciacie pojmů vědeckého předvídání a prognózování. *Prognózování* budeme pro potřeby dalšího výkladu pracovní chápát jako: *s praxí a především s řídicí praxí spojený systematický výzkum budoucího vývoje jevů a procesů a tvorba prognóz respektující a využívající, ale zároveň též konkretizující a doplňující poznatky, postupy, metody a prostředky soudobých věd.*⁵

Podle tohoto pojetí tedy prognózování čerpá poznatky, postupy atd. z věd, zatímco předvídání v rámci věd je zároveň vůči prognostickým procesům spojeným s řídicí praxí relativně vnější.

I takto pojaté prognózování by však mělo programově usilovat o co nejtěsnější vazby, a dokonce splývání s předvídáním

³ Pojem praxe zde chápeme v běžném, zúženém pojetí, nikoli ve filosofickém pojetí, které i teoretické myšlení považuje za jeden ze způsobů či momentů praktického bytí [34: 56].

⁴ Podrobněji k této problematice viz část 2a.

⁵ I takto vymezené prognózování by mohlo být ztotožňováno s pojmem vědecké předvídání. Nikoli však s vědeckým předvídáním ve smyslu předvídání

v rámci věd, ale ve smyslu podloženosti vědeckými poznatky, metodami atd. Pokud by se tak stalo, bylo by v zájmu srozumitelné komunikace potřebné vždy uvádět, zda máme na mysli „vědecké předvídání“ ve smyslu předvídání ve vědě nebo „vědecké předvídání“ ve smyslu podloženosti vědeckými poznatky, metodami atd.

v rámci věd. Jen touto cestou lze podstatně zvýšit stupeň spolehlivosti prognóz.

Prognózu, výsledek prognózování vymezujeme jako zdůvodněnou (a zejména poznatky věd zdůvodněnou) výpověď s relativně vysokým stupněm spolehlivosti⁶ o průběhu (výsledcích, důsledcích) budoucího vývoje sledovaných jevů a procesů.

Konečně pojem *prognostická činnost* budeme chápat jako označení pro soubor činností spojených s prognózováním včetně získávání výchozích údajů pro tvorbu prognóz, sledování rozsahu realizace prognóz apod.

b) Sociální prognózování

Ani vymezení *sociálního* (společenského)⁷ prognózování není jednotné. Někteří autoři dávají přednost úzkému, jiní širokému pojetí.

K prvé skupině autorů patří například V. G. Vinogradov a S. I. Gončaruk, kteří sociální prognózování chápou jako „odhalování budoucnosti ve vývoji takových stránek společenského života, jako jsou třídní vztahy a s jejich existencí spojené instituce typu státu, práva, politických stran atd.“ a také „prognózování politické ideologie, sociálních revolucí, národně osvobodovacích hnutí, forem společenského vědomí, kultury, rodiny, obyvatelstva, způsobu života atd.“ [31: 179].

V. G. Vinogradov a S. I. Gončaruk přitom sociální prognózování (socialnoje prognozirovanije) považují za jeden ze tří typů tzv. společenského prognózování (obščestvennoje prognozirovanije). Jako další typy uvádějí vědeckotechnické a ekonomické prognózování. Pojem „společenské prognózování“ tedy uplatňují jako souhrnné označení pro sociální, vědeckotechnické a ekonomické prognózování [31: 168].

Nadto ještě rozlišují tzv. sociologické prognózování (sociologičeskoje prognozirovanije), které vztahují k prognózování společnosti vcelku [31: 179].

Příkladným představitelem skupiny autorů, kteří preferují široké pojetí sociálního prognózování, je I. V. Bestužev-Lada. Tento autor vymezuje sociální prognózování jako „tvorbu prognóz spojených se všemi sociálními jevy bez výjimky, tj. se všemi aspekty životní činnosti lidské spo-

lečnosti“ a zahrnuje do něho problémy perspektiv „rozvoje sociálních aspektů vědy a techniky, ekonomiky, sociálních vztahů, demografických a etnických procesů. zdravotnictví a tělovýchovy, lidového vzdělání, výstavby měst, literatury a umění, státu a práva, vnitřní a zahraniční politiky států, mezinárodních vztahů, vojenství. dalšího ovládnutí země a kosmu“ [2: 114. 5].

Vně takto vymezeného sociálního prognózování zůstává značná část prognostické činnosti v oblasti přírodních, biologických a výlučně technických procesů (jako např. prognózování počasí, zemětřesení, průběhu nemoci a jiných procesů spontánního charakteru), i když výsledky těchto procesů je při sociálním prognózování mnohdy rovněž nutno brát v úvahu.

Dělicí čára mezi sociálním a ryze přírodním, biologickým a technickým prognózováním (i když obtížnost prvního je nesrovnatelně vyšší) ovšem může být, vzhledem k existenci četných a těsných vazeb mezi přírodními, biologickými, technickými a sociálními jevy a procesy, jen přibližná. Vzhledem k všeobecné souvislosti jevů a procesů je diferencujícím činitelem často jen stupeň bezprostřednosti vztahu prognózovaného jevu nebo procesu k životní činnosti lidské společnosti.

Lze zatím stěží určit, které pojetí převládne, protože obě pojetí mají jisté racionální jádro, přednosti a problémy.

Prvé úžeji navazuje na běžné chápání společenského vztahu jako uvědomělé a subjektivně definované závislosti mezi lidmi, zužuje téměř bezbřehý rámec širokého pojetí, zároveň však bezprostředně nepokrývá například ekonomickou oblast, a tedy ani takové základní objektivní společenské vztahy, jako jsou vztahy výrobní.

Druhé, široké pojetí lépe naznačuje šíři společenských vztahů lidské společnosti, vytváří lepší rámec pro postižení vysoké propojenosti, mnohonásobných souvislostí a interakcí vědy, techniky, ekonomiky, sociálních vztahů v úzkém slova smyslu, politiky, vojenství atd., avšak zároveň se střetává například s problémem propojování dílčích prognóz a odpovídajícího vědního protějšku, se stoupenci a „vykolikovaným“ územím vědeckotechnického pro-

⁶ Požadavek relativní spolehlivosti prognóz ovšem má, ač je v definicích prognóz běžný (viz [14: 19], [29: 13], [32: 21] aj.), zatím spíše charakter zaklínadla, protože (vyjma ex post) nejsme s to ani relativní spolehlivost prognóz spolehlivě určit.

Je však zřejmé, že čím více se prognóza může

opírat a opírá o poznatky věd, tím větší je její spolehlivost.

⁷ Pojmy „sociální“ a „společenské“ v této stati užíváme jako synonyma. Někteří autoři jim však přisuzují rozdílný smysl (viz dále).

gnózování, které dosáhlo, alespoň v některých směrech, jistého předstihu.

V této stati se (při vědomí otevřenosti problému a potřeby hlubších studií) přikláníme k širokému pojetí sociálního prognózování, tj. v dalším budeme uvažovat o struktuře a problémech oblasti vymezené širokým pojetím sociálního prognózování.

Pro okruh problematiky vymezené úzkým pojetím sociálního prognózování, pro výzkum perspektiv vývoje sociálních vztahů v užším slova smyslu, budeme užívat označení „sociologické prognózování“.

c) *Struktura sociálního prognózování*

Struktura sociálního prognózování je zatím dosti vzácným tématem prognostické literatury. Stručně se k ní vyjadřuje například H. D. Haustein, obsáhle, ale spíše nepřímě A. Bauer, W. Eichhorn, G. Kröber, H. Schulze, W. Segeth, K. D. Wüstneck.

H. D. Haustein [16: 17–18] spatřuje hlavní prvky struktury sociálního prognózování v prognóze vývoje obyvatelstva, v prognóze životních podmínek, v prognóze vědy a techniky, v hospodářské prognóze, v sociologicko-společenské prognóze, v prognóze plánování a řízení, v prognóze kultury a duchovního vývoje, v prognóze výchovy a ve společensko-politické prognóze; naznačuje základní síť vztahů mezi těmito prvky.

A. Bauer, W. Eichhorn, G. Kröber, H. Schulze, W. Segeth, K. D. Wüstneck [1: 152–153, 165] pojednávají o základních prvcích a vztazích sociálního prognózování nepřímě, cestou určování základních prvků a vztahů společenského systému rozvinuté socialistické společnosti. Za základní, dále dělitelné prvky (podsystemy) společenského systému rozvinuté socialistické společnosti považují: 1. ekonomický systém socialismu, 2. systém socialistické demokracie, 3. vzdělávací systém, 4. systém socialistické ideologie a její reálné účinnosti, 5. systém pracovních a životních podmínek a 6. systém obrany země. Vztahy mezi jednotlivými prvky (podsystemy) komplexního společenského systému se pak snaží vyjádřit formou jednoduchého kybernetického modelu.

Systémové přístupy ke struktuře sociálního prognózování jsou nesporně velkým příslibem. Zatím však obvykle postihují jen vybrané prvky a vztahy, nikoli všechny prvky a vztahy, zejména ne dialektiku vzájemných působení prvků a celého systému vůbec a při vývoji prvků a celku zvláště. Otevřeným problémem zůstává také hierarchizace prvků a vztahů struktury sociálního prognózování.

Většina autorů se zatím omezuje jen na výčet prvků sociálního prognózování. Obsáhlý výčet tohoto druhu nacházíme zejména u I. V. Bestuževa-Lady [2: 240–243, zkráceno], který velké množství možných směrů sociálního prognózování nejprve redukuje na pět základních dvojic:

1. vědeckotechnické prognózování (sociální aspekty perspektiv rozvoje vědy a techniky),

2. lékařsko-biologické prognózování (sociální aspekty perspektiv rozvoje zdravotnictví a tělovýchovy v nejširším smyslu slova),

3. sociálně ekonomické prognózování (perspektivy rozvoje sociálních vztahů a ekonomiky),

4. vojensko-politické prognózování (sociální aspekty perspektiv rozvoje vojenství, vnitřní a zahraniční politiky, mezinárodních vztahů),

5. geo-kosmické prognózování (sociální aspekty dalšího ovládnutí země a kosmu).

Úvod k těmto pěti dvojicím tvoří okruh problémů obecnějšího charakteru – filosoficko-metodologické problémy sociálního prognózování (gnoseologie a logika vědeckého předvídání, metodologie a metodika tvorby prognóz)⁸ a závěr okruh problémů spjatých se zvláštnostmi historického vývoje sociálního předvídání a prognózování. Všechny směry jsou pak dále podrobněji členěny.

Předností členění I. V. Bestuževa-Lady, které (obdobně jako výše naznačená členění H. D. Hausteina a kolektivu východoněmeckých autorů) spadá do kategorie členění prognózování a prognóz dle objektu, je přehlednost (důležitá zvláště pro pedagogické účely) a vazba na jednotlivé vědní disciplíny. Uvedené členění (i když lze mít výhrady například k řazení a označení ně-

⁸ Problematika naznačená v tomto problémovém okruhu však též značně přesahuje rámec sociálního prognózování a týká se všech (tj. i přírodních, biologických, technických) oblastí prognózování a

prognóz a nadto (při přijetí naší koncepce prognózování) i vědeckého předvídání. Obdobně částečně platí i pro poslední problémový okruh.

kterých podbodů) usnadňuje orientaci ve složité problematice sociálního prognózování a postupně hlubší pronikání do zvláštností jednotlivých směrů.

Problémem právě popisovaného členění je však to, že směry sociálního prognózování v něm uváděné jsou jistou abstrakcí. Sám I. V. Bestužev-Lada [2: 115–116] ostatně upozorňuje, že v praxi se různé směry sociálního prognózování zpravidla spojují do účelových skupin, v nichž se kterýkoli ze základních (a dokonce i dílčích) směrů může stát směrem hlavním a ostatní pomocnými.

K tvorbě těchto účelových skupin dochází proto, že sociální prognózování má v zásadě komplexní charakter; dnes již nelze sestavit prognózu žádného složitého sociálního jevu nebo procesu bez znalosti údajů z prognóz jiných sociálních jevů nebo procesů,⁹ které daný jev nebo proces ovlivňují.

Tím se ale opět dostáváme k problematice vztahů, k požadavku postihovat nejen prvky, ale též vztahy, nejen jednotlivé směry, ale též vztahy dílčích směrů v celku a k celku sociálního prognózování. Je to pochopitelné. Neexistuje žádná část reality a jí odpovídající směr prognózování, které by bylo možné považovat za izolované od ostatní reality a směrů prognózování. Svět je jednotný, celistvý, všechny jevy a procesy v něm navzájem souvisí. Pouze pro nesnadnost a v případě složitějších jevů a procesů dokonce pro nemožnost okamžitého komplexního, syntetického postižení všech jejích částí, stránek, vazeb a protikladů je jednotné rozdělováno a je prováděno předběžné analytické členění. To platí dvojnásobně v oblasti sociálního prognózování. Proto jsou i objekty prognóz i prognózování samo rozdělovány do dílčích částí. Jde však o to, aby dílčí směry sociálního prognózování, a zejména dílčí prognózy, byly alespoň následně spojeny do realitě odpovídajícího, logického a účelně uspořádaného komplexu.

Potřebu tohoto postupu zvláště zdůrazňuje kolektiv východoněmeckých autorů, podle něhož je nutné „v první řadě vypracovat řadu

jednotlivých dílčích prognóz společnosti“, což předpokládá dělbou práce, „zároveň však vzniká kvalitativně nový úkol shrnout dílčí prognózy do precizní celkové prognózy společnosti jako systému“ [1: 41–42]. Uvedený kolektiv přitom „upřesnění celkové prognózy socialistické společnosti, jejího propracování k celkové perspektivě v politické, ekonomické, technické, ideologické a kulturní oblasti“ považuje za jeden ze základních úkolů, který klade značné nároky na teoretickou a zvláště filosofickou práci [1: 47].

V členění I. V. Bestuževa-Lady postrádáme takové postižení prognostické problematiky společnosti jako komplexního, vnitřně diferencovaného objektu. Postrádáme v něm přístup, který V. G. Vinogradov a S. I. Gončaruk [31: 179] nazývají „sociologickým prognózováním“, jež chápou jako „celostní zachycení budoucího stavu společenského systému“.

Je ovšem otázkou, zda tato problematika příliš nepřekračuje rámec „řešení užších praktických úkolů“, tj. zda vůbec do problematiky prognózování (v našem vymezení) patří.¹⁰ A jestliže v této oblasti přichází v úvahu jak vědecké předvídaní, tak i prognózování, je ještě otázkou, nakolik je splnění úkolů „shrnutí dílčí prognózy do precizní celkové prognózy společnosti jako systému“ reálné. Je otázkou, zda celkovou prognózu budoucího vývoje společnosti lze chápat jako souhrn a tvořit ji cestou souhrnu dílčích prognóz a obdobně zda lze vědeckou předpověď budoucího vývoje společnosti chápat a tvořit cestou souhrnu dílčích vědeckých předpovědí. Kryje se tento postup s celostním přístupem? Lze vůbec dospět k celostnímu postižení budoucího stavu společenského systému jinak než pomocí té abstrakce a teoretické syntézy soudobých poznatků věd, jak je uplatňuje filosofie, dokud nedojde „k syntetickému spojení všech věd v jedinou, vnitřně diferencovanou vědu, což předvídal již Marx“ [19: 45]?

Například S. Grundmann [11: 55] vyslovuje (v rámci úvah o spolehlivosti prognóz) názor, že „nelze akceptovat předpoklad, že prognóza komplexního systému je souhrnem podobných prognóz, a proto tím jistější, čím více dílčích systémů jsme předtím analyzovali. Naopak, čím více faktorů budeme počítat, tím

⁹ A protože naopak ani tyto prognózy mnohdy nede – vzhledem k vzájemnému působení jevů a procesů – vytvořit bez znalosti prognóz, které sestavíme, musíme ke konečné prognóze dospět cestou postupné kombinace prohlubujících se prognostických poznatků.

¹⁰ Citace z knihy východoněmeckých autorů nebo

V. G. Vinogradova a S. I. Gončaruka v tomto případě není argumentem, neboť – jak z kontextu jejich výkladu vyplývá – ztotožňují prognózování s vědeckým předvídaním.

Činí tak ale i I. V. Bestužev-Lada, a proto by v každém případě uvedená problematika do jeho struktury sociálního prognózování patřila.

více nejistoty se nakupí. Můžeme se pustit do práce sebedůvěrněji, přece ani zdaleka z předpovědi o budoucnosti domácnosti, řemesla, elektrotechniky, pěstování drůbeže atd. nevyplývá zákonitost přechodu lidstva k socialismu.“ I S. Grundmann přitom zdůrazňuje význam předvídání celospolečenského vývoje. Vědecké předpovědi tohoto druhu však považuje za primární a dílčí prognózy za sekundární. Je to patrné z pokračování právě uvedené citace: „Když však naopak tento cíl vzešel ze studia vývoje výrobního způsobu, jsme s to lépe posoudit budoucnost řemesla a chovu drůbeže. Tak prognostická činnost s velkou důsledností nutí k vědecké předpovědi celospolečenského vývoje. Teprve z toho mohou být odvozeny vědecky zdůvodněné cíle lidského jednání.“

V každém případě je nesporné, že metodologickým základem *vědeckého celospolečenského předvídání* může být jen marxistická filosofie, a zejména historický materialismus. Jak zdůrazňuje M. N. Rutkevič [25: 12]: „Aby sociální prognózy byly realistické, musí vzájemně souviset, a aby sociální prognózování úspěšně plnilo svoji společenskou roli, musí mít *komplexní* charakter, chápat společnost jako systém, a to systém v rozvoji. Proto je tedy metodologickým základem vědeckého předvídání v sociální oblasti, včetně prognózování a plánování, nejen filosofie, ale i *sociologie*.“ Podle M. N. Rutkeviče právě „na úrovni *obecné sociologické teorie* může být získána ‚globální‘ prognóza ‚obrazu života‘, která má kolosální metodologický význam, neboť jen na jejím základě lze spojit v jeden celek dílčí, rozsahem skromnější prognózy rozvoje jednotlivých stránek života společnosti“ [25: 15].

Stejně nesporné je, že zároveň s diferenciací *prognózování* je třeba usilovat o integraci jeho jednotlivých směrů. Podle D. M. Gvišianiho a V. A. Lisičkina [12: 12] se to již děje: „Současné s prohlubujícím se zpracováváním prognóz sociálního a ekonomického vývoje probíhá diferenciací jejich různých směrů, v první řadě ve vědě a technice... Současné se však uplatňuje i opačná tendence — integrace všech vědeckých, technických a ekonomických prognóz, vyplývající z potřeby získat celkový ekonomický a sociální obraz budoucnosti. I ty nehlubší technologické prognózy by byly bez organického spojení s problémy sociálního vývoje jednostranné a neúplné.“

Potřebu solidní struktury sociálního pro-

gnózování a prognóz zvláště naléhavě po-
ciťují řídící pracovníci, a zejména řídící pracovníci na úrovni celospolečenského řízení. To se týká nejen členění sociálního prognózování a prognóz podle objektu, ale též dalších typů členění (uplatňovaných zejména při řízení), jako například členění podle:

- stupně komplexnosti (tzv. *globální*, například agregátní, strukturální a průřezové, a *dílčí*, například územní, odvětvové, podnikové prognózování a prognózy) [21: 77—82];

- oblasti nebo organizačního stupně (tzv. místní, krajské, celospolečenské, mezinárodní a celosvětové prognózování a prognózy; nebo prognózování a prognózy útvarů, institucí, oborů, odvětví a celostátní [zčásti podle 14: 24—25];

- časového horizontu (tzv. vědecko-úto-
pické, dlouhodobé, střednědobé a krátko-
dobé prognózování a prognózy) [32: 9];

- východiska (tzv. výzkumné a cílové, normativní prognózování a prognózy) [např. 31: 53—59, 167] aj.¹¹

Kromě ujasňování prvků a vztahů v rámci jednotlivých druhů členění je žádoucí ujasňovat i vztahy mezi různými druhy členění a prvky těchto členění.

Příklad: Mají pojmy krátkodobý, střednědobý a dlouhodobý, spojované u vědeckotechnického prognózování s časovými horizonty do pěti let, do deseti let a do dvaceti let [32: 9], nebo dokonce s intervaly 15—20, 40—45, 100 a více let [5: 15—17], stejný smysl například u ekonomického prognózování? Mají mít stejný smysl prvky vycházející z časového horizontu například u podniku a celé společnosti, tj. u různých prvků členění vycházejícího z organizačního stupně? Má například cílové (normativní) prognózování stejnou závažnost při řízení institucí i celé společnosti?

Pokusy o hlubší teoretickou orientaci v prvcích a vztazích sociálního prognózování a o tvorbu jeho komplexních struktur jsou nesporně teprve před námi. Neobejdou se zřejmě bez uplatnění systémového přístupu a metod modelování a bez úzkého sepětí s řídicí praxí, pro kterou je ujasňování vazeb mezi jednotlivými druhy prognóz zvláště aktuální.

2. Vědecké základy sociálního prognózování

Součástí každé vědy je vědecké předvídání. Platí to i pro marxismus-leninismus

¹¹ S. M. Jampolskij, F. M. Chiljuk, V. A. Lisičkin [17: 27—36] uvádějí 18 druhů možných členění. A

to prý se ještě omezují na klasifikace prognóz podle nejdůležitějších kritérií.

a jeho tři součásti. Marxismus-leninismus je nejobecnějším teoretickým, metodologickým a světonázorovým základem a rámcem sociálního prognózování. Specifickým základem sociálního prognózování pak jsou, podle konkrétní oblasti prognózování, teorie a metodologie příslušných dílčích společenských věd. Nadto, alespoň podle některých autorů, se formuje nová vědní disciplína zabývající se metodologií prognózování — prognostika.

Vzhledem k tomu, že problematice marxismu-leninismu jako teoretickému, metodologickému a světonázorovému základu prognózování je věnována zvláštní stať tohoto čísla Sociologického časopisu, v této stati se omezujeme jen na druhý a třetí problémový okruh.

a) Teorie a metodologie dílčích společenských věd jako specifický základ pro odpovídající směry sociálního prognózování

Věda je poznávací činností, jejíž výsledky jsou získávány uplatněním vědecké metody (resp. vědeckých metod) a jsou zpravidla literárně zaznamenávány ve formě otevřených soustav poznatků (faktických poznatků, teorií, hypotéz) [34: 94].

Funkcí vědy, jednotlivých vědeckých disciplín a vědeckých teorií je kromě jiného: popisovat, systemizovat, informovat, vysvětlovat a předvídat [zčásti dle 23: 202].

Předvídaní (predikční funkce) je organickou součástí každé vědy, tedy i společenských věd. Předvídaní je „nezbytným článkem vědeckého poznání podmíněným dialektickým charakterem objektivní reality a jejím odrazem v lidském vědomí. Postižení budoucího je vlastní každé vědě na dostatečně vysoké úrovni rozvoje. Předvídaní je v zásadě jednou z hlavních funkcí a úkolů vědeckého výzkumu, ať je jeho předmět jakýkoli“ [30: 14—15]. „Věda je nejen schopna předvídat budoucnost, ale

ani bez takového předvídaní není možná. Jestliže se neomezuje na shromažďování faktů, ale objasňuje je, odhaluje zákonitou spojitost jevů, slouží jako nástroj praktické činnosti, nemůže v sobě nezahrnovat předvídaní“ [10: 17].

V tomto ohledu se autoři ze socialistických zemí shodují. Někteří však pro předvídaní v rámci vědy uplatňují pojmy „prognózování“ nebo „tvorba prognóz“. „Existují mnohá určení vědy, jedno je však zřejmé a podstatné: cíl a existenční oprávnění vědy tkví v tvorbě prognóz. V každé vědecké teorii je ne-li výslovně, tedy mlčky obsažena výpověď o možných nebo pravděpodobných událostech budoucnosti,“ píše např. S. Grundmann [11: 40]. „Jako důsledek rychlého rozvoje vědy byla stále víc uznávána praktická cena predikčních funkcí vědeckých teorií. V současné době se prognóza stává organickou součástí každé teorie,“ píší D. M. Gvišiani a V. A. Lisičkin [12: 23].

Nesporné je, že prognózování se váže k celé škále funkcí vědy, zvláště těsně pak přirozeně k funkci věd předvídat. Bez poznatků věd, a zejména předpovědí získaných v rámci věd, by nebylo ani prognózování, tj. předvídaní v praxi, včetně řídicí praxe, by nemohlo překročit rámec empirických předpovědí. Také základní rysy logické struktury předvídaní v rámci věd a prognózování jsou shodné. A lze dokonce říci, že vazba mezi prognózováním a předvídaním v rámci věd nezřídka přesahuje rámec přebírání poznatků, postupů, metod a prostředků z věd. Mnohé soudobé prognostické problémy řídicí praxe jsou tak složité, že je nelze řešit jinak než s plným využitím teorie odpovídající vědy, nebo dokonce na půdě dané vědy.¹²

V souladu s tím někteří autoři považují jednotlivé směry sociálního prognózování

¹² Vývoj prognózování u nás však s tím — alespoň v šedesátých letech — mnohdy příliš nekoreloval. S nevelkou nádsázkou lze toto období dokonce charakterizovat jako období významného odtržení stoupců prognostiky a prognózování od teorií marxistických společenských věd a jako období opojení prognostickými metodami, a to ještě — vzhledem ke složitosti a dialektice vztahů objektivní společenské reality — poměrně jednoduchými.

Jisté odtržení prognostických metod od teorií společenských věd ovšem přetrvává a je podmíněno objektivně. Stěží lze zatím při řízení včas a s přijatelnou ekonomičností — a to jsou klíčové požadavky řízení — pro každý dílčí prognózovaný jev nebo proces najít (i vzhledem k dosti značným poznatkovým mezerám věd), nebo dokonce vytvořit odpovídající, a tedy vědeckou teorii jejich vývoje; teorii přesné a všestranně navazující na obecnější teorie,

včetně nejobecnější teorie — marxismu-leninismu. Proto dostává příležitost matice křížových interakcí, morfologická analýza apod., nejčastěji však extrapolace a expertiza (mnohdy dokonce příležitost výlučnou). Je to samozřejmě přístup náhradní (i když lepší než pouze empirický, zkušenostní), nikoli plně vědecký. (Ale i proto má, alespoň zatím, rozlišování vědeckého předvídaní a prognózování jistou logiku.)

Za prohřešky proti vědeckosti se ovšem platí. A je-li ještě subjektivně zvlečen význam a samostatnost prognostických metod, tak jak se stalo v šedesátých letech, může být cena dosti vysoká. Dialektickou metodu a teorie je totiž dáno, že stejně vzniká teorie vývoje daného jevu nebo procesu — např. v podobě extrapolací křivky — mnohdy je to však teorie neslučitelná s širšími vědeckými teoriemi a neodpovídající skutečnému budoucímu vývoji.

přímo za součást odpovídajících věd. Tak například I. V. Bestužev-Lada [2: 102] říká: „Jestliže mluvíme o budoucnosti vědy a techniky, prognózy v této oblasti jsou organickou součástí vědy o vědě a technických věd. Jestliže máme na mysli budoucnost ekonomiky a sociálních vztahů, pak je to oblast činnosti ekonomických věd a sociologie. Jestliže jde o perspektivy ovládnutí země a kosmu, je to záležitost specialistů geografických, geologicko-minerologických a fyzikálně matematických věd atd.“

Jisté shodné rysy předvídaní v rámci věd a v rámci řízení a zejména pokračující reorientace věd od ryze poznávacích a obecně teoretických cílů k bezprostřednímu řešení konkrétních praktických úkolů a potřeby úzkého sepětí a splývání vědy a praxe, jakož i předvídaní v rámci věd a v rámci řízení (vzhledem k tomu, že spolehlivé předvídaní je možné jen na základě znalosti zákonitostí vývoje reálného světa, a ty odhaluje především věda) mluví ve prospěch této koncepce. Některé důležité rozdíly předvídaní při řízení a v rámci věd však naopak mluví proti ní.

K těmto rozdílům patří zejména: rozdíly v časovém záběru, v důrazu na obecné, zvláštní a jedinečné (jednotlivé) a v úrovni vědeckosti.

Pokud jde o *časový záběr*: zatímco předvídaní v rámci řízení se vyhraněně orientuje k budoucnosti, k budoucímu vývoji, předvídaní v rámci věd se orientuje šířeji – k odhalování dosud neznámého, a tedy jak k budoucnosti (což někteří autoři [1: 58–62], [33: 58–62] označují jako prognózování), tak k přítomnosti a minulosti (což někteří autoři [1: 58–62], [33: 58–62] označují jako retrognózování).

Pokud jde o *úroveň důrazu na obecné, zvláštní a jedinečné (jednotlivé)*: zatímco při předvídaní v rámci věd se od zvláštního a zejména jedinečného mnohdy abstrahuje, při předvídaní v rámci řízení je žádoucí ke zvláštnímu a jedinečnému rozsáhle přihlížet. „S prognózováním máme co dělat, když je třeba pravidelně na základě výchozích poznatků, které máme k dispozici, s větší nebo menší přesností předpovídat, zda nastanou nebo nenastanou jedinečné události (celkem vzato se opakující).“ říká sovětská Filosofická encyklopedie [9: 350]. V souladu s přihlížením ke zvláštnímu a jedinečnému pak také

prognózování poskytuje úplnější a přesnější obraz budoucí reality než vědecké předvídaní: „... k tomu, aby se vědecké předvídaní ve svém obecném smyslu stalo konkrétním a podrobným programem činnosti, nutně musí nalézt své pokračování v *prognózování a plánování*. V těchto formách se předbíhající odraz reality ukazuje přesnější a těsněji spjatý s praxí,“ píše M. N. Rutkevič [25: 8].

Je to dáno tím, že prognózování usiluje o postižení konkrétní, jedinečné budoucnosti, ve které budou působit nejen zákonitosti postihované určitou vědou, ale kde se určitým způsobem, ve zvláštních a jedinečných kombinacích a syntézách, protnou rozmanité zákonitosti, kde dojde k jedinečnému souběhu okolností a podmínek. Tuto okolnost, typickou právě pro řízení, naznačuje i A. M. Rumjancev [24: 73–74], který (při označení vědeckých předpovědí vyslovených zakladateli vědeckého komunismu jako „teoretické sociální prognózy“) o praxi řízení v Sovětském Svazu ve dvacátých letech píše: „... plánování určitých sociálních změn ve struktuře sovětské společnosti se neopíralo jen o prognózy čistě teoretického charakteru, ale i o prognózování konkrétně historické, které bere v úvahu celou složitost reálné situace a v souladu s tím dovoluje správně zvolit prvořadý úkol...“

Je ovšem pochopitelné, že prognózování musí respektovat dialektickou jednotu obecného a zvláštního, neboť, jak zdůrazňuje R. A. Fesenko [7: 8], „obecné a zvláštní zkoumané izolovaně jsou neúplné. Jen jejich dialektická jednota dává úplný obraz reality. A jen při zachování této jednoty při výzkumu lze počítat s jeho efektivností.“

Pokud jde o *úroveň vědeckosti*: I pracovníci, kteří při předvídaní v rámci řízení vycházejí z poznatků věd a usilují o vědeckost tohoto předvídaní, se zároveň střetávají s četnými prognostickými mezerami věd (a musí je překonávat), s neexistencí vědeckých metod pro kombinaci prognostických poznatků různých věd (a musí je suplovat), s nutností konkretizace, aplikace obecných zákonitostí a zobecnění na konkrétní případy apod. I pracovníci, kteří při předvídaní v rámci řízení usilují o maximální vědeckost a využívají a respektují poznatky a požadavky věd, současně a nevyhnutelně – alespoň zatím – též poznatky a požadavky věd překračují a neobejdou se bez pomoci zjednodušených přístupů a metod, a dokonce empirických zkušeností a prvků umění.

Právě uvedené se v jisté míře promítá i v logické struktuře prognostické činnosti. Logickou strukturu předvídaní v rámci věd lze reprodukovat jako přeměnu „závěrů z vý-

pořadí o zákonitostech (Z) a výpovědi o podmínkách procesu (P) ve výpověď o neznámém (N): $Z \wedge A \rightarrow N$ [1: 22].

Základní požadavky této struktury: Znalost zákonitosti a znalost podmínek sice rámcově platí i pro předvídaní při řízení (prognózování). Ve skutečnosti však — vzhledem k tomu, že při předvídaní v rámci řízení musíme např. překonávat četné mezery v prognostických poznatcích a vazbách věd — logické schéma tvorby prognóz má spíše podobu [5: 17–18]: $(Z < H \vee F) \rightarrow P$, kde Z = souhrn představ o zákonitostech a tendencích vývoje objektu prognózování, H = souhrn vědeckých hypotéz a konkrétních myšlenek o budoucích možnostech rozvoje objektu a jeho rozmanitých vazbách, F = souhrn představ o faktorech, které určují potřebu rozvoje objektů, a o podmínkách, které stimulují, nebo brzdi jeho rozvoj, P = prognózní závěry a předpoklady podmíněné uvedenými logickými předpoklady.

Právě toto, k budoucnosti a konkrétním jevům a procesům vztažené předvídaní v rámci řízení lze nazvat prognózováním. Z hlediska vědeckosti bychom ho mohli chápat jako poslední etapu na cestě od nevědeckého k vědeckému předvídaní při řízení. Etapu, ve které nás potřeby řízení nutí účinně se vyrovnat s budoucností, avšak nelze tak ještě vždy a plně učinit na úrovni vědy.

Které pojetí je správné? Které převládne? To zřejmě odvisí od dalšího vývoje předvídaní v rámci řízení, od dalšího vývoje prognostiky (viz dále), od hlubších analýz pojmů a možná i od jistých dohod.

V této stati se — zejména s přihlédnutím ke specifické soudobé etapě vývoje předvídaní (úzkému sepětí s potřebami praxe a zejména řídicí praxe a zárodečného stavu opravdového vědeckého předvídaní při řízení i zárodečného stavu prognostiky) — přikláníme k poslední koncepci. V souladu s tím také rozlišujeme pojmy vědecké předvídaní a prognózování. *Vědecké předvídaní* ztotožňujeme s předvídaním v rámci věd (a obdobně vědeckou předpověď s předpovědí, která byla získána jako výsledek vědecké teorie a v rámci

této teorie) a *prognózování* ztotožňujeme s tím předvídaním v praxi, a především řídicí praxi, které má podobu systematického výzkumu budoucího vývoje jevů a procesů a využívá a respektuje, ale zároveň konkretizuje a doplňuje poznatky soudobých věd (podrobněji viz definice výše v části 1a).

Takto vymezené prognózování čerpá poznatky z vědy a z předvídaní v rámci vědy, někdy s ním splývá, avšak není s ním zatím totožné. Teorie a metodologie dílčích společenských věd tedy považujeme za *specifický základ* (obecným základem jsou teoretické, metodologické a světónázorové přístupy marxismu-leninismu) pro příslušné směry sociálního prognózování.

Tato teze ovšem také znamená, že je stěží možné v dané dílčí oblasti úspěšně prognózovat, jestliže neznáme a nevyužíváme teorii, metodologii a předpovědi odpovídajících věd.¹³

Problém je však v tom, že při řešení praktických prognostických úkolů, a zejména v rámci řízení a na vyšších organizačních úrovních řízení, se obvykle střetáváme a musíme vypořádat s komplexy vztahů, zákonitostí a podmínek, které spadají pod různé vědy. Střetáváme se s problémem integrace dílčích poznatků i mezer poznatků jednotlivých věd vůbec a k budoucnosti vztaženým poznatkům a mezerám poznatků zvláště.

Rámcově zajišťuje integraci poznatků dílčích věd metodologicky i věcně marxismus-leninismus a hlavně marxistická filosofie. „Vědecká filosofie hraje roli zpevňujícího základu ve všech oborech lidského vědění. Proniká jimi jako společná dřevěná tkáň, dává jim obecný základ – v podobě vědeckého světového názoru a vědecké metody – a pomáhá provést teoretickou syntézu veškerého soudobého poznání“ [19: 45]. Problém je však v tom, že pro potřeby praktického, k budoucnosti

¹³ Pokud někdo tvrdí, že dokáže odhalit budoucí vývoj v jisté oblasti zvůnějšku, bez znalosti poznatků odpovídajících věd, bez pronikání od jevu k podstatě, bez pomoci pracovníků příslušných věd, případně dokonce lépe a rychleji než oni, je to šarlatán, nikoli „prognostik“.¹⁴

Jak však naopak označit některé vědce, kteří na „prognostiku“ pohlížejí jako na pracovníky, kteří se nebudou plést do jejich oboru, ale zároveň budou řešit dosud nezvládnuté prognostické problémy jejich oboru?

¹⁴ Profil a náplň práce „prognostiků“, ať se lze s tímto označením setkat stále častěji, jsou zatím značně mlhavé.

Někteří autoři, jako např. T. Timofeev a E. Fadejev [30: 15. pozn. 1], o „prognosticích“ uvažují jako o specialistech pro otázky předvídaní v rámci jednotlivých věd. Jiní autoři, jako např. O. Sulc o „prognostikovi“ uvažují jako profesí spojené s prognostikou (jako zvláštním oborem, který se zabývá „zákonitostmi, metodami a organizací předvídaní...“) [27: 14].

Podrobnější rozbor stanovisek obou směrů, stejně jako podrobnější rozbor různých koncepcí „prognostika“ v rámci druhého směru (vzhledem k různým koncepcím prognostiky) přesahuje rámec orientace této stati.

orientovaného plánovitého společenského řízení je filosofická teoretická syntéza veškerého dosavadního poznání, integrace poznatků ve filosofické rovině — i když je a vždy bude rozhodující a jedinou vrcholovou integrací poznatků — dosti obecná. Řídící pracovníci, a zejména plánovači, zápolí s propojováním zcela konkrétních údajů. Vytvoří filosofie základnu pro toto propojování? Nebo to budou jednotlivé vědy? Je východisko v mezivědní týmové spolupráci? Nebo dokonce vznikne další věda o metodách tvorby a syntézy dílčích předpovědí?

b) Prognostika

Četní autoři (viz [2: 103], [5: 18], [25: 11], [29: 40], [30: 16], [31: 60] aj.) prognostické literatury v socialistických zemích, včetně autorů, kteří prognózování a prognózy pokládají za funkci věd, shodně píší o soudobém osamostatňování prognostické činnosti jako zvláštního směru výzkumů a o formování nového odvětví vědy — prognostiky.

Definují ji jako „vědu o zákonech a metodách prognózování“ [25: 11], „vědeckou disciplínu, která zkoumá obecné principy metodiky konstrukce prognóz rozvoje objektů libovolné povahy a zákonitosti procesu jejich vypracování [12: 24], „metodologickou disciplínu“, která „rozvíjí teoretické principy a postupy prognózování, univerzálně uplatnitelné ve většině společenskovědních, přírodovědeckých a technických oborů“ [28: 3].

Někteří autoři přitom přímo v definici zdůrazňují, že prognostiku chápou jako vědu o „vědeckém předvídání“, nebo že prognózování chápou především jako předvídání v rámci věd. R. A. Fesenko [7: 12, 13] například píše: „Propracovávání obecné prognostiky jako vědy o vědeckém předvídání, jako vědy, která zkoumá zákony tvorby prognóz, dovoluje postavit praxi prognózování na vědecký základ a zlepšit kvalitu prognóz... Prognostika jako komplexní věda se na jedné straně opírá o metody prognózování různých věd, na druhé straně je spojena s vědami tím, že jim poskytuje metody prognózování.“

U T. Timofejeva a E. Fadějeva [30: 16] se setkáváme s názorem, že vzniká jednak tzv. obecná prognostika a jednak tzv. sociální prognostika. Jiní autoři ([8: 10], [17: 23–24]) uvažují o ještě, větším souboru prognostik — vedle obecné prognostiky ještě o vědeckotechnické prognostice, ekonomické prognostice, sociologické (so-

ciální) prognostice apod. — přičemž všem těmto prognostikám přisuzují metodologický charakter.

Nacházíme však i jiná pojetí prognostiky. Podle I. V. Bestuževa-Lady [3: 215]: „Před našimi zraky se rozpracovává teorie prognózování. vytváří se prognostika — věda o zákonech, metodách, způsobech prognózování. Zároveň s tím se stále zjevněji projevuje nezbytnost korelace, integrace prognóz vypracovávaných jednotlivými vědami (poněvadž prognóza je imanentní funkci každé z nich). Vytváří se složitý komplex vědních disciplín, který zahrnuje obecnou prognostiku, vědeckotechnickou prognostiku (jako součást vědy o vědě a odpovídajících technických věd), ekonomickou prognostiku (jako součást ekonomiky), sociologickou prognostiku (jako součást sociologie), vojenskou a politickou prognostiku (jako součást odpovídajících vojenských a politických věd), geografickou prognostiku (jako součást geografie) atd. Tento komplex se někdy nazývá rovněž prognostikou a jindy — na rozdíl od prognostiky ve vlastním slova smyslu — futurologii.“ Obdobně H. D. Haustein [16: 24, pozn. 1] chápe prognostiku nejen jako vědu metodologickou, ale také obsahovou — rozumí jí též „souhrn prací rozličných vědních oborů a okruhů činnosti zaměřených na zkoumání budoucnosti“.

Odtud je již jen krok k pojetí prognostiky jako „vědy o budoucnosti“. Setkáváme se s ním u G. M. Dobrova [5: 18, 9], který sice nejprve odkazuje na definici prognostiky D. M. Gvišianiho a V. A. Lisičkina, sám pak prognostiku vymezuje jako „teoretickou základnu vědeckého výzkumu budoucnosti“ a pro kapitolu pojednávající o prognostice dokonce volí název „věda o budoucnosti“.

Která z výše uvedených koncepcí prognostiky je správná? Ke které koncepci se budoucí vývoj přikloní? Nepřicházejí v úvahu ještě jiné koncepce? Pokusme se o letmou předběžnou analýzu těchto otázek.

V socialistických zemích je nejčastěji přijímáno pojetí prognostiky jako metodologické disciplíny, tj. jako vědy o zákonitostech a metodách prognózování nebo vědeckého předvídání. Předností této koncepce je výrazné odlišení od futurologických ambic „vědy o budoucnosti“.

U G. M. Dobrova sice futurologická koncepce je do jisté míry přijímána,¹⁵ jiní autoři však koncepci futurologie i prognostiky jako vědy o budoucnosti odmítají.

T. Timofejev a E. Fadějev [30: 15–16] například píší: „...předpovídání budoucího nevyhnutelně předchází výzkum přítomného, neboť právě v něm jsou přítomny zárodky nebo předpoklady budoucího. Poznání dnešního stavu a poznání zítřejších osudů kteréhokoli objektu (včetně společnosti vcelku) je těsně spjato a tvoří v podstatě dvě stadia a zároveň dvě stránky jediného procesu probíhajícího v mezích odpovídající vědy nebo komplexu věd. Umělé rozdělení tohoto procesu na oddělené části by znemožnilo skutečné vědecké předvídání budoucnosti. Ale právě k takovému rozdělení vede přání futurologů vytvořit zvláštní vědu o budoucnosti.

Při podobném přístupu se věda o společnosti (jakož i každé její odvětví) fakticky omezuje jen na hotovou skutečnost a funkce a úkoly postižení budoucího se předávají futurologii. To zvětšuje možnost (a zesiluje pokušení vyvolané třídními zájmy buržoazie) subjektivní libovůle v sociálním prognózování, pseudovědeckého konstruování obrazů budoucnosti, které jsou sympatické jejich autorům a zákazníkům, ale ignorují objektivní údaje soudobé vědy...

Zavrhující futurologii jako zvláštní samostatnou vědu o budoucnosti, sovětští vědečtí pracovníci rozšiřují a prohlubují studium specifických zvláštností a zákonitostí vlastního procesu předvídání... Tak fakticky nyní nevzniká věda o budoucnosti, ale objevují se výzkumy o způsobech a prostředcích poznávání budoucnosti, což vůbec není jedno a totéž.“

Ztotožňujeme se s odmítnutím futurologie i prognostiky jako vědy o budoucnosti. I koncepce prognostiky jako vědy o zákonitostech a metodách prognózování a vědeckého předvídání však v nás vyvolává jisté otázky, jako: Lze již to, co dosud v oblasti zákonitostí a metod prognózování a vědeckého předvídání známe, označit jako vědu? Nejsou poznatky o zákonitostech a metodách prognózování ještě

příliš primitivní? Není prognózování a prognostika zatím spíše jistým pokusem o překlenutí mělčiny znalostí opravdových vědeckých zákonitostí a vědeckých metod předvídání?

Zatím máme značné pochybnosti o prognostice jako o vědě již existující. Zatím lze podle našeho názoru stěží obhájit více, než že vědecká disciplína o způsobech a metodách prognózování – prognostika – se teprve rodí [20: 298]. Pokud jde o teorii této vědy, je možné spolu s I. V. Bestuževem-Ladou [2: 103] konstatovat: „Důsudek je ještě obtížné říci cokoli nesporného o takové teorii vcelku. Jasně je jen to, že k jejímu vytvoření je nutné z pozic marxistické metodologie zkoumat celý komplex otázek vědeckého předvídání – od jasné představy o mechanismu předvídajícího odrazu reality v lidském mozku po zdůvodnění způsobu verifikace (určení stupně spolehlivosti, reálnosti) prognóz.“

V rámci prognostiky se jistě rozšířila a zdokonalila například škála metod prognózování vývoje dílčích jevů. Zatím však neexistují právě nejpotřebnější metody – metody, které by umožňovaly nemechanické spojování vědeckých předpovědí a prognóz vypracovaných v rámci jednotlivých věd a oblastí prognózování.¹⁶ Supluje je týmová spolupráce pracovníků různých věd a oblastí prognózování, kterou (při veškeré účtce k obrovskému a dosud jinými formami nezastupitelnému přínosu) však asi stěží lze označit za vědeckou metodu kombinace prognóz a specifickou metodu prognostiky.

Naše nejistota o úrovni vědeckosti se ještě prohlubuje u speciálních prognostik. „Předností“ koncepce existence mnoha speciálních prognostik jistě je, že by – vzhledem k současnému počtu „prognostiků“ – téměř každý náš „prognostik“ mohl mít svoji vlastní vědu. Podstatné je však to, že „i přes dosti zřetelné načrtnutí dílčích směrů prognózování (vědeckotechnický, ekonomický, sociální) – se tyto směry zatím definitivně nezformovaly do autonomních částí a není dosud jasná představa o funkcích prognostiky (jak obecné, tak i dílčí)“ [8: 10].

¹⁵ Ještě rozsáhlejšího přijetí však futurologická koncepce získala u mnoha našich autorů, zejména kolem roku 1968.

¹⁶ Bude však vůbec někdy možné propojit k budoucnosti vztažené poznatky různých věd a prognostické poznatky různých směrů prognózování jen pomocí metody (metod)? Obejdeme se bez teo-

rie – teorie syntézy poznatků dílčích věd a dílčích prognóz? A bude možné tuto teorii vytvořit dříve, než dojde „k syntetickému propojení všech věd v jedinou vnitřně diferencovanou vědu“ (viz výše, část 1a)? A vznikne-li jistá metoda pro syntézu vědeckých předpovědí a prognóz, bude něčím více než nepřilíhivou dokonalou náhražkou teorie?

Koncepce prognostiky jako vědy o zákonitostech a metodách prognózování a vědeckého předvídání v nás však vyvolává ještě další otázky: Nebylo by lépe ponechat (samozřejmě při zachování úzkých vazeb případné zvláštní prognostické vědy — prognostiky — s uvedenými disciplínami a při využívání jejich poznatků v prognostice a v prognózování) zkoumání zákonitosti a metod předvídání v rámci věd spíše filosofii (zkoumající „obecné zákonitosti vědeckého poznání, obecné cesty jeho pohybu k postizení pravdy a jejímu praktickému využití“ a zdůvodňující „obecnou metodu poznání, kterou operují všechny vědy, jež dosáhly takové úrovně, jaká odpovídá dané historické epoše“ [19: 44, 45]) a marxistické metodologii vědy (označované též někdy jako „věda o vědě“ nebo „teorie a ekonomika vědy“)?¹⁷ Jde přece o výzkum jedné z funkcí vědy, který má, tak jako výzkum funkcí teorie, charakter logicko-metodologického výzkumu [23: 218].

Někteří autoři však jsou zjevně jiného názoru. R. A. Fesenko [8: 10–11] například píše: „Poněvadž poznávání budoucnosti se podřizuje obecným zákonům poznání a logiky vědeckého výzkumu, zmocňuje se obecná prognostika kategorií, které odrážejí stránky a formy procesu poznání od jedinečného k obecnému, a jejich vzájemnou vazbu, kategorií kvality a kvantity objektu prognózy, příčinně-následkové závislosti obsahu a formy, nutnosti odhalení zákona.“

Nedává i koncepcí prognostiky jako metodologické disciplíny prostor pro různá pojetí? Nebylo by vhodnější chápat a formovat prognostiku nikoli jako ryze teoretickou vědu, ale spíše jako aplikovanou disciplínu (teorii) obdobného charakteru, jako je věda o plánování (teorie plánování) nebo věda o organizaci (teorie organizace)?

Koncepce prognostiky jako metodologické disciplíny je, jak alespoň zdůrazňují například V. A. Lisičkin [20: 302] nebo

S. M. Jampolskij, F. M. Chiljuk, V. A. Lisičkin [17: 22], koncepcí prognostiky jako metavědy, metateorie.

Takto pojatá prognostika¹⁸ se ovšem poněkud míjí se specifikou současných požadavků kladených na prognostickou činnost a vyvolává dodatky, jaké nacházíme například v definici I. V. Bestuževa-Lady nebo H. D. Hausteina. Jde především o takové požadavky, jako jsou: těsné sepětí s potřebami praxe, a především řídicí praxe¹⁹ a komplexnost.

Předvídání je úzce spjato s řízením vůbec a s potřebami socialistického plánování, perspektivního řízení a řízení v období nastupující vědeckotechnické revoluce zvláště.

Nikoli náhodou tedy již jeden z prvních pokusů o teoretickou koncepci řízení určuje předvídání jako funkci řízení [6: 57]. Nikoli náhodou se výzkumy v oblasti prognózování v Sovětském svazu rozvíjejí již ve dvacátých letech [8: 3]. A nikoli náhodou se šedesátá léta označují jako nástup do nové etapy ve vývoji předvídání.

I. V. Bestužev-Lada [3: 215] například píše: „Nyní je možné s jistotou konstatovat, že v polovině šedesátých let (orientačně v letech 1964–1966) prognózování vstoupilo do nové etapy svého vývoje. Pro tuto etapu jsou charakteristické dva momenty, které ji ostře odlišují od situace před několika lety: za prvé, bezprecedenčně rychlý rozvoj specializovaných vědeckovýzkumných ústavů, které se systematicky zabývají tvorbou prognóz, zatímco dříve se ústavy tohoto druhu vyskytovaly ojediněle a prognózy byly z větší části sporadicky vyjadřovaným míněním jednotlivých specialistů (nebo nevelkých skupin); za druhé, tvorba nových, mnohem efektivnějších metod prognózování, které se opírají o zkušenosti metodiky dotazování, modelování a složité matematicko-tistické extrapolace a široce využívají posledních poznatků matematiky a kybernetiky, ekonomie a sociologie.“

Vědeckotechnická revoluce tedy jednak klade nové nároky na předvídání, jednak

¹⁷ Náznak této diferenciace lze nalézt např. u J. Mervarta [21: 9, 99, 121], který metodologii vědy odlišuje od metodologie prognózování = prognostiky, přičemž do prognostiky řadí i „nevědecké metody prognózování“, jako např. postupy založené na intuici nebo zkušenostech odborníků.

¹⁸ Prognostika, „jejímž předmětem zkoumání je struktura znalostí o objektech různých věd“, přičemž „obsah poznatků o budoucích charakteristikách objektů má pro prognostiku smysl jen v souvislosti s odhalováním vzájemných vztahů mezi podstatou objektu a metodou jeho prognózování. Ve všech jiných vztazích (hodnota, užitečnost, cíl atd.) obsah poznatků o budoucím stavu objektu překračuje rámec předmětu prognostiky.“ [20: 302–303].

¹⁹ Těsné sepětí prognózování s řízením (a zejména s plánovací funkcí řízení) zdůrazňují četní autoři, jako např. G. I. Karchin [18: 121–150], D. Haberland [13: 54–63], T. Timofejev a E. Fadějev [30: 11], J. Mervart [21: 51, 94] aj. Velmi často se přitom setkáváme s tezí jako: „nejdůležitějším prvkem funkce řízení je umění předvídání“ [12: 13]. „prognózování a plánování jsou dvě neoddelitelné etapy jednotného procesu řízení“ [20: 296]. „sociální prognózování a plánování jsou nejdůležitější prvky systému řízení socialistické společnosti“ [24: 72] apod.

vstupuje i do oblasti předvídání a mění jeho charakter.

S jistou nadsázkou lze dokonce říci, že soudobé úsilí o rozvoj prognózování a formování zvláštní prognostické disciplíny více podněcuje potřeby řídicí praxe než možnosti jednotlivých věd.²⁰

Ani to není náhodné. Právě řízení, či přesněji práce řídicích pracovníků, a zejména řídicích pracovníků vyšších organizačních úrovní, je charakterizována každodenním stykem se složitými vztahy komplexní sociální reality a výraznou orientací k budoucnosti. Právě na řídicí pracovníky naléhavě doléhá potřeba orientovat se ve složité spleti budoucích souvislostí a interakcí technických, ekonomických, sociologických a jiných jevů a procesů. Právě řídicí pracovníci jsou v průsečíku poznatků i mezer poznatků věd a zároveň v situaci, která nedovoluje odložit řešení do doby, kdy bude možné všechny poznatky plně vědecky ověřit a propojit. A lze vůbec při abstrakci od obsahu, hodnot, užitečnosti, cílů atd. tyto poznatky pro potřeby řízení propojit?

Z hlediska potřeb řízení by bylo ideální, kdyby prognostika nebyla ryze teoretickou vědou, ale spíše aplikovanou, metodologickou a syntetickou, teoreticko-pragmatickou disciplínou, rozvíjenou jako součást vědy o řízení²¹ (obdobně jako např. věda o plánování nebo věda o organizaci), která by — bez ambic vědy o budoucnosti a filosofie budoucnosti — shromažďovala, uspořádávala a rozvíjela poznatky mnoha věd a zkušenosti s prognózováním v řídicí praxi s cílem zvýšit úroveň a efektivnost prognostické funkce řízení a úroveň a efektivnost řízení vůbec.

S názky úvah podobného druhu se setkáváme i u jiných autorů. M. N. Rutkevič [25: 11] například píše: „To, že prognózování — stejně jako plánování nebo dejme tomu

řízení — samo o sobě není zvláštní vědou, ale je funkcí řady existujících vědních disciplín, vůbec neznamená, že se nemá rozvíjet speciální teorie prognózování (stejně jako plánování nebo řízení). V naší zemi vznikly a úspěšně se rozvíjejí vědy o zákonitostech a metodách plánování a řízení. Vedle nich vznikla a začíná se rozvíjet prognostika — věda o zákonech a metodách prognózování. Prvé výzkumy v této oblasti ukázaly těsné spojení prognostiky s operačním výzkumem a teorií rozhodování. Tento problém vyžaduje solidní výzkumy, ale již nyní je jasné, že prognózování sociálních jevů tvoří nejen složitý komplex vlastních prognóz, ale vchází jako podsystém do ještě složitějšího komplexu řízení sociálních procesů, který do sebe včleňuje celý souhrn prognóz, plánů, programů, projektů, rozhodnutí v různých sférách životní činnosti lidské společnosti. Prognostika jako kterákoli konkrétní věda...“.

Také podle H. D. Hausteina [16: 27] „je možné rozvinout marxistickou ekonomickou prognostiku jako součást teorie řízení socialistické ekonomiky...“.

A P. Hanke [15:2] dokonce prognostiku definuje jako „vědní obor o zákonitostech a metodách prognózování a prognóz, jakož i jejich integraci (podtrženo MM) v procesu společenského řízení a výzkumu“.

Je-li vznik takové vědy vůbec možný,²² je podle našeho názoru ještě značně vzdálený.

Neodkladný však je výzkum budoucnosti vůbec a pokusy o komplexní přístup ke klíčovému problému budoucnosti zvláště. A právě zde se otevírá prostor pro „prognostiku“. Je to příležitost i průběžský kámen koncepcí prognostiky a „prognostiků“.²³

Závěr

V pěti částech předložené stati jsme se postupně zabývali pojmy prognózování, prognóza a prognostická činnost a vztahy mezi prognózováním a vědeckým předvídáním, koncepcemi sociálního prognózování, strukturou sociálního prognózování.

²⁰ Pociťují to zřejmě i jiní autoři. V. G. Vinogradov a S. I. Gončaruk [31: 31] např. píší: „Nepřetržitě se rozvíjející věda a praxe vyžaduje realizaci předvídání v podmínkách, kdy ještě nejsou vytvořeny nové deduktivní teorie, a staré jsou již nepoužitelné. Proto je třeba současně s deduktivními teoriemi využívat i tzv. poloempirické metody induktivních zobecnění a závěry podle analogie. Zvláštností těchto teorií tkví vcelku v tom, že jsou induktivními zobecněními, která neodporují některým základním principům vědy, ale zároveň nejsou jejich jednoznačnými důsledky.“

²¹ Věda a řízení ostatně má, alespoň podle některých autorů, obdobný charakter. Z. Mošna [22: 6] s odvoláním na sovětské prameny např. vědu o řízení socialistické ekonomiky definuje jako syntetickou a teoreticko-pragmatickou vědní disciplínu“.

²² Vnucejí se totiž otázky: Není tato cesta klamná, utopická? Nestřetává se s tendencí ke komplexnímu přístupu k problémům v rámci jednotlivých věd? Nevede fakticky zase k futurologické koncepci? Nemá pravdu S. Grundmann [11: 41], když říká, že „teorie prognózy... může být jen filosofickou teorií“?

²³ Předpokládá výsledku jejich úsilí je zatím velmi nejistá. Kolik pracovníků a v jaké míře bude např. s to splnit předpoklad formulovaný R. A. Fesenkem [7: 6], že „soudobý výzkumník, který se zabývá problematikou prognózování, musí být i vědcem v oblasti společenských věd i přírodovědcem, využívajícím celý komplex metod exaktních i přírodních věd, i filosofem, využívajícím filosofickou teorii i metodologii...“?

vazbou sociálního prognózování k dílčím vědám, a zejména k predikční funkci věd. koncepcemi prognostiky.

Ve všech těchto oblastech jsme se zaměřili především na elementární analýzu existujících názorů. Tato analýza obvykle ústí v příklon k jisté možnosti řešení. Někdy je to řešení pracovní, vynucené potřebou srozumitelnosti dalšího výkladu; ve všech případech je to řešení diskusní, tj. problémy naznačené ve stati řadíme i nadále k otevřeným. Kdyby tomu tak ostatně nebylo, nazvali bychom stat jinak.

Očekáváme výtku, že jsme si příliš „hráli“ s pojmy. Jen stěží si však lze vzájemně rozumět bez přesného vymezení pojmů.

Očekáváme výtku, že jsme byli příliš kritičtí. Jsme však toho názoru, že kritický rozbor a poznávání soudobých možností a omezení prognózování a prognostiky může naši teorii i praxi prospět více než oslavné ódy.

Kritické posouzení některých otázek soudobého stavu sociálního prognózování, a zejména prognostiky, bychom však neměli zaměňovat s negací prognostiky,²⁴ (nemluvě již vůbec o odmítání prognózování),²⁵ nebo dokonce s negací práce skupiny pracovníků, kteří prosazují prognostiku a považují se za „prognostiky“! Pokud jde o prognostiku, stěží lze žádat dokonalost od disciplíny, která je nanejvýš na počátku svého vývoje a potýká se s mnoha problémy dětského věku. I vzhledem k tomu by kritičtější charakter stati neměl být interpretován jako odsouzení prognostiky, ale naopak jako výzva k úsilí o systematické ujasňování a překonávání problémů a mezer možné prognostické vědy. Pokud jde o „prognostiky“, jejich přínos oceňujeme. Spatřujeme jej však především v tom, že pod „hlavičkou“ prognostiky propagují výzkum možností budoucího vývoje, soustřeďují soubory prognostických problémů a poznatky z pokusů o jejich řešení, upozorňují na rysy, metody, možnosti a obtíže řešení prognostických problémů, pokoušejí se o komplexní posuzování problémů budoucnosti,

reklamují síly a prostředky nutné k řešení prognostických problémů apod. Slibují zřejmě někdy více, než je dosud možné. Je to však i v jiných oblastech běžný způsob, jak získat čas a prostředky. A kde vůbec jsou hranice možného, bude-li prodanou oblast k dispozici více (nebo dokonce dostatek) sil a prostředků?

Literatura

- [1] Bauer, A., Eichhorn, W., Kröber, G., Schulze, H., Segeth, W., Wüstneck, K. D.: *Philosophie und Prognostik. Weltanschauliche und methodologische Probleme der Gesellschaftsprognose*. Berlin, Dietz Verlag 1968.
- [2] Bestužev-Lada, I. V.: *Okno v budouščeje. Sovremennyye problemy socialnogo prognozirovaniya*. Moskva, Mysl 1970.
- [3] Bestužev-Lada, I. V.: *Sovremennyye problemy socialnogo prognozirovaniya*. In.: *Naukovedenje. Prognozirovaniye. Informatika*. Kijev, Naukovaja dumka 1970.
- [4] Božýk, P., Czepurko, A., Góra, S.: *Prognozowanie rozwoju rynku RWPG*. Warszawa, PWE 1972.
- [5] Dobrov, G. M.: *Prognozirovaniye važnejšich napravlenij razvitiya nauki i tehniki*. In.: *Naukovedenje. Prognozirovaniye. Informatika*. Kijev, Naukovaja dumka 1970.
- [6] Fayol, H.: *Zásady správy všeobecné a správy podniků*. Praha, Orbis 1931. (Z francouzského: *Administration industrielle et générale*. Paris 1916.)
- [7] Fesenko, R. A.: *Někotoryje metodologičeskije problemy naučnotěchničeskogo prognozirovaniya*. Moskva, Meždunarodnyj naučnyj simpozium učonych i specialistov stran — členov SEV i SFRJ po metodologičeskim voprosam prognozirovaniya razvitiya nauki i tehniki 1969.
- [8] Fesenko, R. A.: *Někotoryje metodologičeskije problemy naučnotěchničeskogo prognozirovaniya* (avtoreferat disertacii). Sverdlovsk 1969.
- [9] *Filosofskaja encyklopedija*. Moskva, Izd. Sovětskaja encyklopedija 1967, díl 4.
- [10] Glezerman, G. J.: *V. I. Lenin i problemy naučnogo predviděniya*. Voprosy filosofii, 1969, č. 4.
- [11] Grundmann, S.: *Prognose als philosophische Kategorie*. In.: G. Heyden (red.): *Gesellschaftsprognostik. Probleme einer neuen Wissenschaft*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften 1967.
- [12] Gvišiani, D. M., Lisičkin, V. A.: *Prognostika*. Praha, SNTL 1971.
- [13] Haberland, D.: *Die Prognose als Instrument der sozialistischen Führungstätig-*

* Obavy tohoto druhu nejsou neopodstatněné. I u jiných disciplín období přeceňování jejich možností nejprve vyvažovalo období jejich podceňování nebo dokonce zatračování.

²⁵ Vývoj je ostatně v tomto ohledu již neodvratný. Ve věku sociální a vědeckotechnické revoluce a historické soutěže socialismu s kapitalismem již ne-

jen nepřichází v úvahu volba předvídání nebo nepředvídání, ale v rámci předvídání již v úvahu nepřipadají ani možnosti volby v podobě nevědeckého a ryze empirického předvídání. Kategorickým příkazem dnešní doby je zásadní posílení složky prognózování a vědeckého předvídání v celku předvídání.

- keit. In.: *Wissenschaftsprognostik*. Berlin, Eigenverlag der Kammer der Technik 1966.
- [14] Halaxa, V.: *Ekonomické prognózy*. Praha, ČTK — Redakce hospodářských informací 1970.
- [15] Hanke, P.: *Zur Charakterisierung der prognostischen Tätigkeit in der Wissenschaft*. In.: *Probleme der Wissenschaftsprognostik*. Berlin, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für Wissenschaftstheorie und -Organisation 1971, Kolloquienreihe, Heft 6.
- [16] Haustein, H. D.: *Ekonomická prognóza*. Praha, Svoboda 1972.
- [17] Jampolskij, S. M., Chiljuk, F. M., Lisičkin, V. A.: *Problémy vedeckotechnickej prognostiky*. Bratislava, Pravda 1971.
- [18] Karchin, G. I.: *Svazi nastojaščego i buduščego v ekonomike. Naučnotěchničeskaja revoljucija i upravlenije*. Moskva, Ekonomika 1970.
- [19] Kedrov, B. M., Richta, R., Odujev, S. F. (hlavní red.): *Člověk — věda — technika. K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce*. Praha, Interní edice ÚFS ČSAV 1973, sv. 7.
- [20] Lisičkin, V. A.: *Formirovanije naučnoj discipliny prognostiki*. V.: *Naukoveděnije. Prognozirovanije. Informatika*. Kijev, Naukovaja dumka 1970.
- [21] Mervart, J.: *Metodologie prognózování a jeho funkce v procesu plánovitého řízení socialistického hospodářství*. Praha, Výzkumný ústav plánování a řízení národního hospodářství 1972, Výzkumná práce č. 12.
- [22] Mošna, Z.: *Výchova vedoucích hospodářských pracovníků v SSSR*. Rudé Právo 14. 1. 1970.
- [23] Pečenkin, A. A.: *Funkcii naučnoj teorij*. In.: *Filosofija. Metodologija*. Nauka. Moskva, Nauka 1972.
- [24] Rumjancev, A. M.: *Voprosy socialnogo prognozirovanija i planirovanija*. Voprosy filosofii 1971, č. 8.
- [25] Rutkevič, M. N.: *Issledovanie buduščego: filosofskije i sociologičeskije problemy*. (Referát na III. mezinárodní konferenci o sociálním prognózování v Bukurešti, září 1972.) Moskva, Institut konkrétných sociálních issledovanij AN SSSR 1972.
- [26] Siciński, A.: *Předmluva k: Raźniewski, A., Siciński, A. (red.): Studia z prognostyki społecznej*. Warszawa, PWN 1972.
- [27] Šulc, O.: *Metodické problémy prognózování technického rozvoje průmyslových oborů*. In.: *Problémy rozvoje prognostiky v oboru kolejových vozidel*. Praha, Výzkumný ústav kolejových vozidel 1973, sv. 7.
- [28] Šulc, O.: *Metodologické problémy prognózování technického rozvoje*. In.: *Metody předvídání rozvoje vědy a techniky v chemickém průmyslu*. Brno, Dům techniky ČVTS Pardubice 1972.
- [29] Šulc, O.: *Metodologie prognóz vědeckotechnického rozvoje*. Praha, ÚVTEI 1970.
- [30] Timofejev, T., Fadějev, E.: *Leninizm i problemy socialnogo prognozirovanija*. Kommunist 1971, č. 1.
- [31] Vinogradov, V. G., Gončaruk, S. I.: *Zakony obščestva i naučnoje predviděnije*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1972.
- [32] *Vymezení vybraných prognostických pojmů*. (Pracovní pomůcka.) Praha, Federální ministerstvo pro technický a investiční rozvoj 1971.
- [33] Wächter, W.: *Zur Struktur des Prognostizierens*. In.: *Probleme der Wissenschaftsprognostik*. Berlin, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für Wissenschaftstheorie und -Organisation 1971, Kolloquienreihe, Heft 6.
- [34] Zelený, J.: *Úvod do filosofie*. Praha, Svoboda 1972.

Резюме

Мичек М.: Некоторые проблемы социального прогнозирования

В истекшем десятилетии особый интерес вызвало научно-техническое прогнозирование. В настоящее время внимание распространяется на все социальное прогнозирование.

Окончательных решений в этой области пока мало. Перевес имеют проблемы. Самым основным понятием даются различные определения и нет единства в определении предмета социального прогнозирования; неясна структура социального прогнозирования. Требуют ответа такие вопросы, как напр.: Возможно ли отождествить или удобно ли различать прогнозирование в пределах наук и при управлении? Не возникает ли специальная наука о прогнозировании — прогностика? Возможно отождествить прогностику с футурологией? и т. п.

Автор статьи занимается этими и дальнейшими проблемами и вопросами последовательно в пяти частях представленной статьи. Он дает анализ существующей шкалы взглядов и показывает и обосновывает правдоподобное решение.

Summary

Míček M.: Certain Problems of Social Forecasting

In the past decade scientific and technological forecasting enjoyed special interest. At the present time attention is expanded to social forecasting as a whole.

We can find but a few final solutions in this sphere. The problems are overwhelming. The most fundamental concepts are defined in a different way, there is no unity in the definition of the subject of social forecasting, the structure of social prognoses is not clear. Answers are required to such questions as: "Can forecasting within the framework of sciences and in management be identified or is it appropriate to differentiate them?" "Does not a special science on forecasting — prognostics — originate?" "Can prognostics be identified with futurology?" and the like.

The author deals step by step with these and other questions and problems in five parts of the presented paper. He analyses the existing scales of opinions as well as indicates and justifies possible solutions.

Společenská potřeba prognóz založených na vědeckém základě se zrodila až v moderních dějinách s rozvojem vědy a techniky. Je to doba, kdy společnost vstoupila do éry poměrně rychlých změn. Vznikají konfliktní situace, které se řeší ostrým střetáváním třídních sil a které vyúsťují v sociální revoluce tam, kde pro ně uzrávají podmínky. Prognózy, a to nejen prognózy parciální, ale zejména modely budoucí společnosti, se stávají součástí tohoto společenského pohybu. Stávají se náplní programů společenských sil, které do nich promítají své zájmy a představy o možném uspořádání společnosti. Stávají se cíli těchto sil a o jejich realizaci je sváděn boj ve všech sférách společenské činnosti.

Jeden z ústředních pojmů materialistického pojetí dějin – kategorie společensko-ekonomické formace – umožňuje poznání zdrojů, z nichž vznikly vědecké prognózy revolučního dělnického hnutí v minulém století, i postupné plné využití těchto zdrojů za socialismu na jedné straně a poznání zdrojů, z nichž vzniká potřeba předvídání v kapitalistické společnosti, na straně druhé. Jde o předvídání a programování možného vývoje dvou protikladných společenských formací, z nichž jedna – socialistická – je na vyšším stupni, což prokazovala již při svém vzniku a za své poměrně nedlouhé historie svými společenskými vztahy i tempem rozvoje výrobních sil. Druhá, kapitalistická společenská formace jako předstupeň kvalitativní přeměny je reprezentována silami, které se snaží zachovat status quo. V jejich rukou je prognóza nástrojem přispívajícím k udržení dosavadního stavu; stává se jedním z prostředků, kterými má být zabráněno

poznání a uskutečnění zákonité revoluční přeměny kapitalismu v socialismus.

Soudobé buržoazní prognostické koncepce a jejich teoreticko-metodologická východiska se proto musí stát předmětem trvalého kritického zkoumání, jímž se má zabývat marxisticko-leninská filosofie a příslušné speciální vědní disciplíny, včetně sociologie.¹

Buržoazní výzkum budoucnosti není ucelenou vědeckou disciplínou, i když se o její vytvoření usiluje. Komplexním pojetím budoucnosti má být futurologie. O. K. Flechtheim, který použil pojmu futurologie v roce 1943, ji chápe jako „učení o prognózách a projekcích, jako teorii prognózování a plánování, filosofickou kritiku a syntézu budoucnosti“.² Uvádí její tři složky: 1. prognostiku, která podle autora připomíná čistou vědu a její analyticko-empirické metody, 2. plánování, připomínající svými praktickými prvky více aplikovanou vědu a techniku, a 3. syntézu, která je více integrující a spekulativní a připomíná „kriticko-emancipační funkci filosofie“. Uvedené tři elementy futurologie spolu souvisí.

Flechtheim uvádí možnosti a hranice futurologie. Vidí je v tom, že

1. svět je dynamický, mění se ve svých základních strukturách a produkuje nové,
2. určité základní struktury změny jsou přinejmenším částečně poznatelné,
3. směr a tempo změn mohou být tu a tam v hrubých rysech předvídatelné,
4. také antitetické prognózy a projekce mají svoji hodnotu – mohou znamenat přínos k objasnění problémů a krizí a mohou být částečně správné (specifikace ve vztahu k času, prostoru, skupině atd. nebo stupeň pravděpodobnosti),

¹ Kritická marxisticko-leninská literatura je již dnes poměrně početná. Jednou z posledních knih je: Modržinskaja, J. D.: *Budoucnost lidské společnosti*. Praha, Svoboda 1973. Publikace vyšle v NDR: Bönisch, A.: *Futurologie – Eine kritische Analyse bürgerlicher Zukunftsforschung*. Berlin, Akademie-

Verlag 1971; Klein, D. a kol.: *Futurologie und Zukunftsforschung – untaugliches Mittel einer überlebten Gesellschaft*. Berlin, Deutscher Verlag des Wissenschaften 1972; aj.

² *Futurologie – der Kampf um die Zukunft*. Köln. Verlag Wissenschaft und Politik 1970, s. 22.

5. v rámci uvedeného existuje svoboda volby a možnost realizace,

6. poznáním nutného, možného a toho, co si přejeme. bude spoluutvářena budoucnost.³

K životu v měnicím se světě patří podle Flechtheima i futurologie, ovšem v jeho pojetí. Futurologie v tomto smyslu má splnit ideologické poslání. Má se stát „třetí cestou“, „třetí silou“ mezi kapitalismem a komunismem, která má podle řady buržoazních autorů citovaných Flechtheimem vést k „liberalizaci a humanizaci světa zítřka“,⁴ jehož předzvěst v socialistických zemích spatřoval i v revizionistických pokusech v roce 1968 v ČSSR. Futurologie by tedy měla přispívat k reformistickým změnám v socialistických zemích na cestě zpět, ke kapitalismu. Západnímu světu, který se ocitl ve slepé uličce, by měla posloužit k tomu, aby se stal přitažlivějším. Flechtheim říká, že západní svět dosáhl mnohých svých ekonomických cílů, smysl životního cíle však ztratil. Bez takového cíle, bez výhledu, který by danou realitu transcendoval, musí západní společnost, jako kterákoliv společnost v minulosti, ztratit svou vitalitu a vnitřní sílu.⁵

Futurologie má tedy splnit úlohu zachránce kapitalismu, jehož rámec prognostické úvahy u Flechtheima, stejně jako u ostatních buržoazních prognostiků, nepřekračují. Pokud se uvažuje o „reformách“, zůstávají v rámci možnosti kapitalistického společenského systému a jakákoliv současná i budoucí „vylepšení“ tohoto systému mají sloužit k jeho zachování i za podmínek vznikajících rozvojem světové socialistické soustavy, dělnického hnutí a národně osvobozenického boje.

Flechtheimův antimarxistický a antikomunistický přístup nemůže vycházet z třídní analýzy soudobého světa. Bagatelizuje existenci socialismu a třídní rozpor mezi socialismem a kapitalismem redukuje jen na některé aspekty. Planeta se podle Flechtheima rozpadá na tábor „syťých“ a „nemajetných“, přičemž „syťí“ jsou na severní polokouli a miliardové masy „nemajetných“, jejichž menšinu tvoří prole-

tariát a velkou většinou bédni rolníci, obývají jižní polokouli.

Flechtheim nerozeznává v třídním boji jeho obsah a formy a nechápe podstatu marxistické teorie tříd, a proto dospívá k závěru, že dnes boj ras překrývá klasický třídní boj. Podle Flechtheima tento boj ustupuje před bojem nacionálních, ideologických aj. táborů.

Zatímco se Flechtheim ve svých prognózách chytá nepodstatných tendencí, vytýká Marxovi, že ve svých pracích „zanedbal“ mimoevropský a mezinárodní vývoj, že podcenil skryté rezervy měšťácké společnosti a že naopak „přecenil revoluční potenciál proletariátu“.⁶ V pokusech o kritiku K. Marxe odtrhává jeho třídní analýzu kapitalismu od prognózy dalšího vývoje, která se v podstatě realizovala a dále prosazuje, i když za jiné situace, než jakou mohl předvídat Marx s Engelsem, jejichž prognózy zpřesnil v podmínkách imperialismu V. I. Lenin.

Flechtheim na jedné straně přiznává správnost řady prognóz Marxe a Engelse v oblasti světové politiky a ekonomiky, jako jsou předpovědi revolucionizace Indie,⁷ vytvoření republiky v Číně, přesunu ekonomicko-politického těžiště „z Atlantského oceánu do Tichého“, světové války, narůstání produktivních sil a vytvoření automatizované továrny s možností radikálního zkrácení pracovní doby. Na druhé straně však popírá jádro marxistického učení (jemuž říká „Kerndogmen“),⁸ tj. předpovědi zániku buržoazní společnosti, vítězství proletariátu a vytvoření beztřídní společnosti; popírá tedy Marxe a Engelse tam, kde jsou jejich prognózy buržoazii krajně nebezpečné, tam, kde se jedná o podstatu věcí.

Možnost poznat utváření budoucna, o níž hovoří Flechtheim v první kapitole citované knihy, jím není a ani nemůže být využita a přeměněna ve skutečnost. To jsou skutečné možnosti a meze nejen futurologie, jak ji chápe Flechtheim i další buržoazní teoretikové. Jejich třídní příslušnost jim brání v skutečně objektivním poznání.

Flechtheim se pokouší o vymezení vztahu futurologie k některým společenským

³ Tamtéž, s. 16–17.

⁴ Tamtéž, s. 307.

⁵ Tamtéž, s. 397.

⁶ Tamtéž, s. 24.

⁷ Marx, K.: *Budoucí výsledky britského panství*

v Indii. In: Marx, K.—Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I. Praha, Svoboda 1950, s. 357–364.

⁸ *Futurologie — der Kampf um die Zukunft*. Köln, Verlag Wissenschaft und Politik 1970, s. 57.

vědám. Nezbytnost předvídání a úlohu sociologie v něm však nijak hlouběji neanalyzuje a spokojuje se jen s ilustrováním této nutnosti názory některých buržoazních sociologů. Tak tomu je i u kategorie změny, kterou považuje za jednu z hlavních výchozích kategorií předvídání.

Problematika společenských změn, které ovlivní budoucnost společnosti, je hlavním předmětem úvah řady buržoazních futurologů, jako H. Kahna, A. Wienera, K. Galbraitha, A. Tofflera, D. Bella, R. Arona, J. Fourastié aj. Metodologii, metodice a technikám předvídání a studiu společenských změn věnují pozornost E. Jantsch, Bertrand de Jouvenel, O. Helmer a jiní.

V „Komisi pro rok 2000“⁹ založené v USA D. Bellem při Akademii umění a věd, se soustředilo více než 40 představitelů různých vědních disciplín, aby vypracovali představu budoucího světa, a především americké společnosti v roce 2000. Jejich příspěvky se týkaly zkoumání faktorů změn, společnosti, vlády a politických institucí, mezinárodních vztahů, problémů jednotlivce a hodnot a metodologie. Zvláštní místo ve výsledcích činnosti Komise zaujal příspěvek H. Kahna o práci Hudsonova ústavu, který poskytl jakýsi synoptický pohled na rok 2000. Základem prací Komise je teorie industrialismu, v jejímž rámci jsou USA pojaty jako společnost vstupující do postindustriálního stadia svého vývoje. Podle této vize je „duchovní a empirická kultura Západu“ pokládána za základní skutečnost, která „dobývá a transformuje celý svět“. Za základní faktory změn je pokládán technický pokrok, ekonomický růst, objevy přírodních věd a urbanizace. Komise byla vedena snahou aplikovat řadu metod, spojuvat tzv. technologickou previzi s uplatňováním sociálních a ekonomických faktorů atd.

V práci Hudsonova ústavu jsou vyčísleny základní ukazatele, které mají poskytnout všestrannou charakteristiku americké společnosti. Není v ní však obsažena charakteristika základny, na které spočívá celá konstrukce, je naprosto opomíjena problematika vlastnictví výrobních prostředků a není zde nic o tom, komu patří

politická moc. „Znaky tzv. postindustriální společnosti jsou v podstatě kvantitativními charakteristikami vyplývajících z rozvoje techniky nebo takové předpokládané tendence duchovního života společnosti, které zcela odpovídají zájmům vládnoucích tříd kapitalistického světa.“¹⁰

Podobné přístupy k dané problematice podrobil ostré kritice J. Ostroviřanov ve stati *Novaja Atlantida Daniela Bella* (Literатурnaja gazeta 1969, č. 7), v níž se zmiňuje o Bellově knize *Elektronická civilizace*. D. Bell odděluje ekonomické tendence od sociálních rozporů, vytváří filigránské modely, převrací dynamiku ve statiku, kvalitativní změny ztotožňuje s prostým kvantitativním narůstáním, přerývavě nahrazuje postupností a tento postupný průběh považuje za nepřetržitý pohyb podél nití vědeckého a technického pokroku. Jde o destilovaný, sterilní vývoj a o reorganizovaný státně monopolistický kapitalismus.

V podobných rozpornostech se ocitá například i J. Fourastié ve své knize *40 000 hodin*, J. K. Galbraith v knize *Nová industriální společnost* a jiní futurologové.

Teorie industrialismu nebo tzv. konvergence, které tvoří v současné době základ prognostických úvah buržoazních futurologů, postrádají smysl pro dialektiku historického pohybu. V obsáhlé kritice těchto teorií, která je uvedena v práci kolektivu sovětských autorů *Budoucnost lidské společnosti*, je podtržen historismus jako základní a podstatná zvláštnost marxisticko-leninského světového názoru, která má velký význam pro předvídání vývoje společnosti. Obsah tohoto vědeckého principu je stručně formulován jako uznání obecnosti a reality změny a vývoje, jako studium objektivní nutnosti, zákonitostí a zvláštních forem tohoto procesu a jako uznání nutné souvislosti nejen mezi současně (nebo v rámci nevelkého časového úseku) existujícími, koexistujícími jevy a událostmi, ale také mezi minulým a přítomným, jakož i mezi přítomným a budoucím. Historismus požaduje konkrétní historické zkoumání jevů a událostí z hlediska historicky přechodných podmínek, které jim daly formy specifické pro danou epochu. Znamená přiznání možnosti vědeckého předvídání událostí v nejbližší

⁹ Podle časopisu *Analyse et prevision* 1967. č. 6, s. 905–918.

¹⁰ Modržiňskaja, J. D. a kol.: *Budoucnost lidské společnosti*. Praha, Svoboda 1973, s. 280.

nebo více či méně vzdálené budoucnosti na základě studia zákonitostí, podmiňujících opakování příslušných událostí nebo vznik nového.¹¹

Historický přístup ke zkoumání společnosti, spjatý s přiznáním jejího zákonitého pokrokového vývoje, zpochybňuje výše uvedená teoretická a metodologická východiska futurologie a vede k objasnění nutnosti vystřídání kapitalistické společensko-ekonomické formace socialistickou.

Kategorie společenské změny je předmětem mnoha úvah buržoazních sociologů, včetně W. Zapfa.¹² Povšimněme si poněkud podrobněji některých Zapfových východisek a názorů na tuto problematiku, kterou považuje za součást makrosociologie.¹³

Zapf používá pojmu „komplexní společnosti“ („complex societies“, u Gurvitche jde o pojem „sociétés globales“) v nichž mají být předmětem výzkumu sociální změny. Podle Zapfa mohou být tyto společnosti definovány jako „komprehenzivní entity, jež zahrnují početné mikrosociální entity a skupinové formace, které mají určitou vnitřní strukturu“ a v nichž lze rozeznat klíčové instituce (key-institutions). Lze je také považovat za finální jednotky (final units) při jednáních mezi národy, protože „samy v sobě zahrnují alternativu války, nebo míru“ (Aron, R.: *Pair et guerre entre les nations*, Paris 1962). Oba přístupy jsou podle Zapfa nutné, abychom se zbavili metaforického výzkumu pojmu společnosti a podali pracovní definici „ve smyslu státní teritoriální jednotky“ (Dahrendorf, R.: *Elemente einer Theorie des sozialen Konflikts*. In: *Gesellschaft und Freiheit*. München 1961).

To vše má „otevřít možnost preciznějšího přístupu k otázce“.

Dále uvádí Zapf osm možných metod popisu a analýzy „komplexních společností“:

1. Determinace materiální a sociální hustoty (denzity), počet jednotlivých identifikovaných elementů tvořících danou společnost, jejich vztahy a interakce

těchto elementů. Tento přístup uplatnil Durkheim. Dnes jde např. o takové problémy, jako je urbanizace, růst mobility, trendy vrstevní populace, podstatné strukturální rysy komplexní společnosti (Riesman), dále o úsilí měřit akumulaci, interakci a komunikaci...

2. Klasifikace globálních společností na typy definované limitovaným počtem relevantních charakteristik. Gurvitch popsal šest historicky známých typů globálních společností. Kritéria obsahují hierarchii funkcionálních skupin (jako například nadvládu státu, nebo „kostela“), specifické formy utváření skupin (např. existence masových hnutí), specifické formy dělby práce a podobné faktory.
3. Analýza určujících komplexních indikátorů a snaha o odhalení jejich vzájemných vztahů místo zjišťování jejich základních příčin. Lipset nazval tento postup metodou „multivariabilní analýzy“ (Lipset, S. M., *Political Man. The Social Basis of Politics*, New York 1960). Jde o indikátory blahobytu, industrializace, vzdělání a urbanizace.
4. Zkoumání komplexní společnosti jako asociace spojující vládnoucí autoritu s jejími subjekty (Herrschaftsverband). Zapf uvádí pojetí Maxe Webera, který chápal makrosociální analýzu jako „Herrschaftssoziologie“ (sociology of authority).
5. Komplexní společnosti charakterizované vztahem mezi „elitou“ a „non-elitou“.
6. Zkoumání komplexních společností jako „komprehenzivního systému“. Zde uvádí Zapf Parsonse a jeho následovníky, kteří analyzovali společnost jako sociální systém.
7. Komplexní společnosti klasifikované podle specifických problémů jejich reprodukce a podle jejich klíčových institucí. Zde uvádí Zapf Lockwooda a jeho úvahu o generalizovatelnosti a operaionalizovatelnosti Marxovy teorie společnosti (Lockwood, D.: *Special Integration and System Integration*. London 1964).

¹¹ Tamtéž, s. 99.

¹² Marxistickou analýzou změn kapitalistické sociální struktury a kritikou hlavních soudobých buržoazních teorií společenských změn se zabývá V. S. Semjonov v práci *Kapitalismus a třídy*. Praha, Svoboda 1972.

¹³ Zapf, W.: *Complex Societies and Social Change. Problems of Macrosociology*. In: *The Social Sciences Problems and Orientations*. Mouton — UNESCO

1968, s. 252—273. Na nezbytnost historického přístupu ke kategoriím společenské změny upozorňuje C. W. Mills: *Sociologická imaginace*. Praha, Mladá fronta 1968, s. 127—131. Kriticky píše o buržoazním pojetí kategorie změny G. V. Osipov: „Je v ní setřena věcná představa o skutečné rozmanitosti forem procesu, a nadto se v ní ztrácí otázka struktury tohoto procesu.“ Osipov, G. V.: *Sociologie*. Praha, Svoboda 1972, s. 164.

8. Komplexní společnost zkoumaná jako jednota akce v interakčním systému.

Zapf rozeznává změnu uvnitř systému a změnu samého systému. Změnu chápe jako protiklad k relativní stabilitě a jako sumu změn struktury v průběhu určité časové periody.

Zapf se ve svém přístupu k celé problematice, který ostatně není původní, pokouší o shrnutí názorů jiných teoretiků, přičemž jasně strání takovým teoretickým a metodologickým přístupům k otázce, jejichž společného jmenovatele je třeba hledat ve zdrojích „klasické“ i současné buržoazní filosofie a sociologie.

Obecně lze souhlasit s tím, že analýza změn „komplexní společnosti“ je jedním ze stěžejních předmětů zájmu mnoha západních institucí usilujících o předvídání budoucího vývoje společnosti, jak o tom byly uvedeny důkazy již výše. V důsledku vzniku Sovětského svazu a celé světové socialistické soustavy a v důsledku jejího rostoucího vlivu na ostatní svět je fronta buržoazních teoretiků nucena zamýšlet se nad těmito podstatnými změnami, hledat jejich příčiny. Kategorie změny společnosti se tedy stává středem jejich pozornosti nikoli z čistě teoretického zájmu o poznání pravdy, ale především z utilitárních příčin, které vyplývají z životního zájmu monopolistického kapitálu udržet vlastní panství ve světě zákonitě se měnícím v neprospěch kapitalismu.

Je tedy třeba v teoriích a metodách buržoazních filosofů a sociologů rozlišovat dvojí základní stránku. Na jedné straně se Tito teoretikové a metodologové snaží o objektivní poznání skutečnosti, a to především proto, aby se ho mohlo využívat k řízení společnosti v zájmu kapitálu a proti postupující revoluční přeměně světa či „komplexní společnosti“; proto se, jak uvádí Zapf, podstatnou součástí makrosociální analýzy staly vojenskostrategické teorie, proto Zapf vyslovuje myšlenku, aby byla soutěž ekonomických systémů kontrolována, atd. Na druhé straně nelze od buržoazních teoretiků očekávat dodržování veřejně proklamované objektivity, a to nejen proto, že nedisponují adekvátní metodologií a teorií společenského vývoje, ale v mnoha případech také

proto, že nemohou mít zájem na tom, „aby mnozí věděli mnohé“, nemají zájem na tom, uvědomovat o pravé podstatě věcí široké masy, jejichž progresivita v boji proti buržoaznímu společenskému řádu by tím jenom narůstala.

Ať již jsou příčiny jakékoli, Zapfovo roztržení teorií vývoje společnosti do čtyř směrů, uvedené pojetí „komplexní společnosti“ a roztržení metod jejího popisu a analýzy jsou nesprávné.

Základním kritériem pro třídění soudobých společenských teorií, včetně teorií společenských změn je, zda jsou tyto změny uznávány jako objektivní, zda se uznává, že jsou projevem působení objektivních zákonitostí společenského vývoje, který za určitých podmínek vede k revoluci, znamenající podstatnou, kvalitativní společenskou změnu. Kritériem je dále uznání či neuznání třídního boje ve společnosti, kde je určující třídní diferenciací jako zdroj revolučních změn. Kritériem je konečně, zda jsou tyto procesy zkoumány adekvátními metodami, jejichž základem i obsahem je dialektický materialismus jako obecná teorie a metodologie umožňující poznání složitých společenských jevů.

Musí být tedy uplatňována „dialektika jako živoucí, mnohostranné (přičemž počet stránek se neustále zvětšuje) poznání s nekonečným počtem odstínů v každém přístupu, přibližování se ke skutečnosti“. V. I. Lenin pokládal lidské poznání za křivku, která se neustále přibližuje řadě kruhů, spirále. Přitom „libovolný úsek, zlomek, kousek této křivky může být přeměněn (jednostranně přeměněn) v samostatnou, celou, přímou linii“. Takové jednostranné, zveličené rozvinutí jednoho rysu, stránky, hranice poznání v absolutno odtržené od hmoty a přírody a zbožštěné považoval Lenin za podstatu filosofického idealismu.¹⁴

W. Zapf, obdobně jako jiní buržoazní sociologové, přistupuje z pozic právě takových jednostranných kritérií k třídění teorií vývoje, k vymezení „komplexní společnosti“ a k typování možných metod její analýzy.

Zapf v definici „komplexní společnosti“ vychází v podstatě z pojetí Znanieckého aj., kteří za společnost považovali řadu

¹⁴ Lenin, V. I.: *K otázce dialektiky*. In: Lenin, V. I.: *Filosofické sešity*. Praha, SNPL 1953, s. 322.

spoluexistujících a prolínajících se skupin, podržiených dominující skupině, jako je stát, národ, církev.

Jinou teorii „komplexní společnosti“, o které se Zapf zmiňuje, je systémové pojetí T. Parsonse, které je pokládáno za jedno z nevlivnějších v západní sociologii vůbec.¹⁵

Dílo T. Parsonse sahá svou genezi k teoriím W. Sombarta a M. Webera, navazuje na evolucionisty, a podobně jako jejich teorie byly pokusy o kritiku marxismu, má Parsonovo dílo být „americkou odpovědí na marxismus“.¹⁶ Je vedle „teorie konfliktu“ v mnohém považováno mezi buržoazními teoriemi za reprezentativní. Tato „representativnost“ se vztahuje i na široké sociální problémy, mezi nimi na pojetí společnosti jako celku i na problém sociální změny. Zkoumat tyto problémy si T. Parsons klade za cíl (*Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971).

Parsons považuje společnost „za relativně nejsoběstačnější typ sociálního systému“.¹⁷ Na metodologický postup při zkoumání tohoto sociálního systému ukazují i základní pojmy, se kterými Parsons pracuje: „Základní pojmy organického vývoje, jako variace, selekce, adaptace, diferenciacce a integrace, ve vhodném přízpůsobení sociální a kulturní tematice jsou hlavním předmětem našeho zájmu.“ Při aplikaci těchto pojmů na společnost předpokládá rozdělení jejího dosavadního vývoje do tří stadií: primitivního, přechodného a moderního. Toto rozdělení se v podstatě nijak neliší od jiných periodizací dějin (viz Kahn, H. – Wiener, A. J.: *The Year 2000. A Framework for Speculation on the Next Thirty Three Years*. New York, Macmillan, 1967), jako je například dělení vývoje společnosti na stadium preindustriální, částečně industriální, stadium s pokročilou industrializací, stadium masové spotřeby a stadium postindustriální, s tím rozdílem, že v této periodizaci je kritériem rozsah výroby na hlavu jako určující faktor, zatímco u Parsonse má jít o mnohofaktorový přístup. V podstatě však, i když Parsons odkazuje všechny teorie jednoho faktoru „do před-

školního stadia vývoje sociálních věd“, ve snaze o „vymezení nejširších vzorů změny“, ne-li o „vysvětlení konkrétních struktur a procesů“, staví výše „než zájmy politické a ekonomické“ hodnoty a normy a z nich zejména normy právní.¹⁸ Respektování těchto priorit je, jak sám říká, vymezením nejširších vzorů společenské změny, které jsou v podstatě redukcí složitéch společenských vztahů a příčin společenských změn na určitý faktor, jenž se stává u autorů těchto teorií věcí volby.

Parsons, pokoušeje se o závěr z vlastních úvah o problematice sociální změny, konstatuje, že nejpodstatnější rozpory, které se týkají makroanalýzy a které přímo ovlivňují komparativní a vývojový pohled, vznikly kvůli statusu „faktorů“. Má za to, že určení sociální změny jedním faktorem, mezi jinými například „ekonomickými“ zájmy, je nepřijatelné. Za neudržitelné pojetí společenského vývoje považuje jakoukoliv lineární teorii, protože rozdíly v podmínkách, které „nospadají do kulturní a normativní sféry, a způsoby, jakými jsou tyto podmínky kombinovány s kulturními a normativními faktory, vysvětlují mnoho variací“ tohoto vývoje. Relativní autonomnost kulturních systémů, jejich hodnoty a normy, které povyšuje ve skutečnosti na určující faktory, vedou Parsonse k starostlivé úvaze o zvláštní obtížnosti vysvětlení například „obrovského vlivu“ kultury Izraele a Řeka na pozdější společnosti z koneckonečů určujících ekonomických zájmů původců nebo příjemců kulturních vzorů uvedených typů, tak jak o to usiluje „sociologická analýza marxistického typu“.¹⁹

Parsonsovy nářky na jednofaktorové určení společenského vývoje a na jeho linearitu, včetně předcházející výhrady, adresované marxistické sociologické analýze, jsou dokladem toho, že Parsonsovo úsilí o vytvoření adekvátní teorie společnosti může být naplněno snad v rámci jím zvoleného systému, ne však v konfrontaci se skutečností a s teorií marxismu-leninismu, kterou Parsons poznal ne z první ruky, ale z interpretací jemu blízkých předchůdců i současníků.

¹⁵ Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. London, Heinemann 1971, s. 528.

¹⁶ Tamtéž, s. 176–177.

¹⁷ Parsons, T.: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971, s. 20.

¹⁸ Tamtéž, s. 169.

¹⁹ Tamtéž, s. 170–171.

Marx s Engelsem pokládali produkci a reprodukci života, ekonomickou situaci, způsob výroby, za konečkonců určující v dějinách. To však neznamená, že považovali „ekonomický moment“ za jediné určující. Tento názor odsoudili jako nic neříkající, abstraktní a absurdní frázi.²⁰ Momenty společenské nadstavby „vykonávají také vliv na průběh dějinných zápasů a v mnoha případech určují převážně jejich formu. Je tu vzájemné působení všech těchto momentů, v němž nakonec celým nekonečným množstvím náhod (tj. věcí a událostí, jejichž vnitřní vzájemná souvislost je tak vzdálená nebo tak těžko dokazatelná, že ji můžeme považovat za neexistující a pomíjet ji) se prosazuje jako nutnost ekonomický pohyb.“ Zákonité působení této ekonomické nutnosti chápali Marx a Engels nikoli jako lineární se projevující tendenci, nýbrž jako vládnoucí tendenci, která se prosazuje vždy jen velmi spletitě a přibližně, jako průměr neustálého kolísání. Vztah společenské základny a nadstavby a určující vliv společenské základny v tomto vztahu nechápali mechanicky, jak se snaží dokázat Parsons. Klasikové marxismu ve svých analýzách vždy vycházeli z faktu, že např. „filosofie každé epochy jako jev náležející do společenské nadstavby má svůj předpoklad v určité myšlenkové látce, kterou převzala po svých předchůdcích a z které vychází“. Konečná převaha ekonomického vývoje nad oblastmi nadstavby je nesporná, „avšak uplatňuje se v rámci podmínek, které si tato jednotlivá oblast sama předpisuje: ve filosofii například působením ekonomických vlivů (které opět většinou působí teprve v politickém a jiném hávu) na existující filosofickou látku, dodanou předchůdci. Ekonomie netvoří zde nic „a novo“ (přímo ze sebe), určuje však způsob změny a dalšího rozvoje nalezené myšlenkové látky, a i to většinou nepřímou, neboť největší přímý vliv na filosofii vykonávají politické, právní a morální reflexy.“²¹

Ekonomie konečkonců, a to nepřímou určuje též aktuálnost, nebo neaktuálnost těch či oněch idejí a hodnot minulých

kultur, včetně těch, které má na mysli Parsons. I když kulturní hodnoty našich předchůdců zazní aktuálně, je tomu tak v důsledku nového způsobu života; právě proto mohou naplněny novým obsahem a viděny „dnešními očima“. v některých případech jak prostorově, tak časově přesahovat rámec svého vzniku. Parsonse tato skutečnost vede ke konstrukci či aplikaci abstraktních pojmů, odtržených od „konkrétních struktur a procesů“. Jedině tak může dospět k vývodu, že pokud nedojde „k nezávislým inovacím na vyšší normativní úrovni“, nemohou podmiňující faktory „vytvořit nový konkrétní řád“.²²

Parsons přiznává, že jeho třístupňové schéma vývoje společnosti jako „každé konkrétní schéma se vyznačuje určitou libovolností“.²³ Za „dělicí kritéria či předděly“ mezi hlavními stadii považuje „rozhodující vývojové změny kódových prvků normativních struktur“. Při přechodu od primitivního stadia k přechodné společnosti považuje za rozhodující vývoj ve sféře jazyka a při přechodu k moderní společnosti „se rozhodující vývoj odehrává ve sféře institucionalizovaných kódů normativního řádu uvnitř společností struktury a soustřeďuje se v právním systému“. U Parsonse nejsou tedy konečkonců určující pro vývoj společnosti materiální podmínky jejího bytí, přírodní historický proces, podrobený nezávisle a na vědomí a úmyslech lidí zvláštním (historickým) zákonům, ale příčiny je podle něho třeba hledat naopak v myšlení a jeho produktu — normách. Právo pak, „jakmile dosáhne žádané úrovně, podporuje nezávislost normativních složek společností struktury na potřebách politických a ekonomických zájmů a na osobních a organických faktorech i faktorech fyzického prostředí, jež působí jejich prostřednictvím“.²⁴

Parsons nastiňuje obecné „paradigma vývojové změny“.²⁵ V hodnocení typů změny z vývojového hlediska je nejdůležitějším typem „zvýšení adaptivní schopnosti buď ve společnosti, která sama vytváří nový typ struktury, nebo působením kulturní difúze a dalších faktorů souvise-

²⁰ Engels, B.: J. Blochovi, v *Londýně dne 21. září 1890*. In: Marx, K. — Engels, B.: *O umění a literatuře*. Praha, Svoboda 1951, s. 20.

²¹ Engels, B.: K. Schmidtovi, v *Londýně dne 27. října 1880*. In: Marx, K. — Engels, B.: *O umění a literatuře*. Praha, Svoboda 1951, s. 22.

²² Parsons, T.: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971, s. 169.

²³ Tamtéž, s. 53.

²⁴ Tamtéž, s. 54.

²⁵ Tamtéž, s. 46—50.

jících s novým typem struktury v jiných společnostech, případně i v pozdějším období.²⁶ Zvyšování adaptivní schopnosti společnosti se podle Parsonse projevuje v diferenciaci jednotek a systémů, a to jak strukturální, tak funkční, v rovině norem i hodnot. Integrace vytváří, pokud jde o systém, také nové problémy. Tak například podle Parsonse „vyšší třídy“, které jednají s „nižšími třídami“ jako s „druhořadými občany“ nebo je vůbec nepovažují za příslušníky systému, jsou nuceny v zájmu adaptivity a v důsledku integrace přijmout. Dalším procesem je, podle Parsonse, generalizace hodnotových vzorů, která se může setkat s odporem některých skupin uznávajících předcházející vzory. Tento odpor nazval „fundamentalismem“. Stav jakékoliv společnosti či spíše systému příbuzných společností je pak komplikovanou výslednicí progresivních cyklů, zahrnujících v sobě uvedené i jiné změny.²⁷

Jak je tomu, jestliže dojde ve vývoji k podstatné změně? Dojde-li k vývojovému „průlomu“, bude se podle Parsonsova názoru další inovace „blížit“ jeho „paradigmatu vývojové změny“. V případě „průlomu“ mají ti, co se nepodílejí na inovaci, čtyři možnosti: mocnější mohou inovaci likvidovat (v případě kulturní inovace to je obtížnější, jak uvádí), druhá alternativa je přijetí inovace, třetí alternativou je izolace před vlivem inovace a čtvrtou možností je „ztráta sociální identity v důsledku dezintegrace nebo pohlcení společností větším společnostním systémem“.²⁸ Tyto typy se mohou projevit v mnoha složitých kombinacích a odstínech. Přesto je Parsonovo schéma a předcházející úvahy o vývoji, vyúsťující do zdůraznění adaptability společenského systému, ve srovnání s marxisticko-leninským pojetím vývoje společnosti „neplnokrevnou“, v podstatě nehistorickou a idealistickou konstrukcí, která zachycuje jen některé stránky společenských změn, jimiž nelze vysvětlovat skutečnou podstatu a příčiny společenského vývoje. Parsons nevytvořil na rozdíl od marxismu-leninismu ucelenou teorii společnosti.

Svým abstraktním, nehistorickým přístupem ani neodhalil dějinné síly, které v rámci působení objektivních zákonů jsou schopné být nositeli a aktivními činiteli společenského vývoje.

Parsons neodhaluje podstatu a celou šíři problematiky kvalitativních, revolučních společenských změn a s takovými změnami ve skutečnosti ani nepočítá, přestože mluví o „průlomech“ a inovacích. Omezuje se především na sféru kulturní, na inovace hodnotových vzorů. Pokud uvažuje na okraji o jiných změnách, považuje je pouze za některé aspekty. Pokud se zmiňuje o hierarchizaci faktorů vývoje a rozlišuje hierarchii nutných podmínek a hierarchii „kybernetické kontroly“, považuje z hlediska svého systému za důležitější faktory „kybernetické kontroly“.²⁹ U této úrovně změn, kterou považuje spíše za kulturní než sociální, zdůrazňuje její náboženský ráz.³⁰

Kdyby Parsonova teorie byla východiskem tvorby prognóz, byly by prognózy společenského vývoje na jejím základě vytvořené v podstatě antimaterialistické, ahistorické, nevědecké.

Zdroje antimarxismu v pojetí dějin a jejich etap nejen u T. Parsonse, ale i u sociologů, resp. futurologů typu H. Kahna, D. Bella, O. Flechtheima, J. Galtunga a řady dalších je třeba hledat především u W. W. Rostowa, v jeho teorii „stadií růstu“, která „nejsystematičtější shrnuje názory současné buržoazie na minulost, přítomnost a budoucnost kapitalistické společnosti“.³¹ Tato teorie, která dělí dějiny na pět stadií růstu (tradiční, přechodné, stadium vzestupu, vyspělosti a vysoké úrovně spotřeby) a která je směsí zvládnutého ekonomismu, technicismu, subjektivního idealismu a voluntarismu, je přebírána v různých upravených verzích západními futurology a stává se východiskem i vyústěním jejich prognóz nejen soudobého kapitalismu, ale i socialismu, který má podle této teorie postupně s kapitalismem konvergovat.³²

Tak je tomu i v prognóze budoucnosti mezinárodního systému,³³ o kterou se pokouší J. Galtung. Galtung člení svůj vý-

²⁶ Tamtéž, s. 46.

²⁷ Tamtéž, s. 49.

²⁸ Tamtéž, s. 50.

²⁹ Tamtéž, s. 168.

³⁰ Tamtéž, s. 169.

³¹ Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třídy*. Praha, Svoboda 1972, s. 292.

³² Skutečný vývoj obou společenských systémů je divergentní. Podstatě této divergence se mimo jiné věnují J. Filipek a R. Richta v úvaze *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha, Svoboda 1972.

³³ Galtung, J.: *Über die Zukunft des internationalen Systems*. Futurum 68, č. 1.

zkoumání do tří komponent: zkoumá základní společenské hodnoty i podmínky jejich pravděpodobné realizovatelnosti, zabývá se pravděpodobnými trendy mezinárodního systému, jeho rozvinutějšími a méně rozvinutými částmi a pravděpodobnými trendy jejich vzájemných vztahů. Extrapoluje a vytváří tak prognózu na základě rozboru vztahů mezi pravděpodobnými trendy a hodnotami. Při zkoumání těchto vztahů nechápe hodnoty jako „systémově exogenní“ nebo dané, ale jako součásti celkového systému, které mohou vznikat s nově možnými trendy. Vznikající trendy pak mají odpovídat trvalým hodnotám. Východí systém hodnot, který tak v Galtungových prognózách sehrává kritériální roli, je chápán jako směs obecně lidských hodnot a hodnot buržoazního světa. Tak se tu vedle sebe ocitají takové hodnoty jako kooperace, osvobození od strachu a bídy, zabezpečení růstu a rozvoje, osvobození od vykořisťování, rovnost a spravedlnost, svoboda obchodu, pluralismus a dynamismus.

Podobně jako u Galtunga, zaujímá axiologická problematika jedno z předních míst i u jiných buržoazních sociologů a futurologů. Sociálpsychologismus americké sociologické teorie rozvinul učení o „hodnotách a normách“ jako oblasti, v níž hledá zákonitosti sociálních vztahů a sociálních procesů. Problematika hodnot byla poprvé v americké sociologii vyzdvížena W. Thomasem a F. Znanieckým, v jejichž představě se objekty, které mají vztah k člověku, jeví jako hodnoty. E. Faris a M. Meadová chápali pod pojmem „hodnota“ emocionální akt a citově praktický vztah individua k obklopující ho skutečnosti ve spojení s cíli, které si člověk před sebe staví, s morálními dogmaty, kterými se řídí ve své činnosti, atd. T. Parsons, který se problematikou hodnot rovněž zabývá, chápe pod tímto pojmem orientaci jednotlivce k dosažení očekávaného v souladu s normami, které by odpovídaly představám té či oné sociální skupiny.

V buržoazní společnosti, o jejíž zachování a rovnováhu především jde v těchto teoriích, má být zabezpečena interiorizace

takových hodnot, které odpovídají zájmům vládnoucích tříd. Jde tedy o maximální zabezpečení konformismu společnosti vůči systému buržoazních hodnot. V prognózách buržoazní teoretiky nejvíce zajímá pravděpodobnost změn stávajících hodnot, vznik nových hodnot a problém tvorby prognóz, které by měly odpovídat budoucím hodnotám, dosud neznámým. V tom spatřují jednu z hlavních obtíží tvorby sociálních prognóz.³⁴

Buržoazní sociologie i futurologie nejsou schopny podat vědeckou analýzu příčin vzniku a vývoje hodnotových systémů, a tím ani jejich vědeckou prognózu. Přístup buržoazních autorů k této problematice není důsledně materialistický ani historický. Buržoazní hodnoty jsou často považovány za obecně platné, protože k zachování současné i budoucí stability kapitalistické společnosti by v zájmu vládnoucích tříd takovými měly být. Buržoazní teoretikové nejsou schopni anebo objektivně nemohou dospět k poznání a uznání hodnot společenských tříd, které boří buržoazní společenský řád a které v revolučním procesu vytvářejí společenský řád socialistický jako přechod k budoucí vyšší fázi komunistické společnosti; s jejím vznikem a rozvojem je spjat hodnotový systém, který je již nyní protikladný hodnotovým systémům buržoazním, odpovídajícím v podstatě zájmům kapitalistické společnosti.

Důsledně třídní přístup k problematice hodnot a její historické pojetí musí vést k poznání, že v třídně rozděleném světě existují vedle obecně uznávaných hodnot dva základní hodnotové systémy, spojené s existencí práce a kapitálu — dělnické třídy a jejich spojenců a třídy vykořisťovatelů, jakož i socialistického a kapitalistického společenského řádu, tj. dvou protikladných společenských systémů, které vytvářejí navzájem protikladné systémy hodnotové. Přitom obecně uznávané hodnoty jsou existencí protikladných světových systémů modifikovány ve svém obsahu, významu a společenském dosahu. To se týká hodnot materiálních, sociálně politických i duchovních.

³⁴ Ikke, F. Ch.: *Can Social Predictions be Evaluated?* Deadalus 1967 (rec.: *Analyse et Prévision* 1967, č. 1—2, s. 545—556); Wilson, H.: *The New Reformations — Changing Values and Institutional Goals*. The Futurist 1971, č. 3 (stat byla zpracována

u příležitosti prvního generálního shromáždění Společnosti pro budoucí svět v r. 1971 ve Washingtonu, které se mimo jiné zabývalo problematikou cílů a hodnot — podle The Futurist 1971, č. 2).

Vědeckotechnická revoluce, projevující se protikladnými důsledky v socialistické a kapitalistické společnosti, se v buržoazní teoreticko-metodologické produkci odráží deformovaně. Tyto deformace mají svoje zdroje v nadstavbové sféře kapitalistické společnosti; jsou podmíněny deformacemi společenské praxe vykořisťovatelských tříd.

Rozvoj výrobních sil podnícený vědeckotechnickou revolucí a racionalizační procesy ve výrobní praxi a v řízení si ovšem vynucují v oblasti poznání tvorbu adekvátních teorií, metodologie, výzkumných metod a technik, ve kterých se potřeba komplexního poznání společenské reality i jejích hlubinných příčin a podmínek prosazuje integrací, systémovostí atd. V rovině teoretické i metodologické se věda stává jako nikdy předtím stále více dialektickomaterialistickou. Podstatné je i to, že má jasně vyznačenou tendenci k vytváření teorií na velkém stupni obecnosti a k přeměně pojmového aparátu, která tomu odpovídá. Značné a stále se rozšiřující uplatnění mají univerzální metody zkoumání. Zvláště charakteristická je matematizace a kybernetizace vědy.³⁵

Důsledkem i projevem vědeckotechnické revoluce je zaměření současného života i vědy na budoucnost. Jako zvláště podstatné a charakteristické pro současnou neklasickou vědu, pro její kvalitativně nový stupeň, jsou uváděny dva momenty: Předně je to sepětí rozvoje prognostické funkce vědy s obratem k cílevědomě uskutečňovaným společenským jevům. Tyto základy vědecké prognostiky položil a dále rozvíjí marxismus-leninismus. Druhým momentem je, že prognostika nabývá stále zřetelněji vyjadřované praktické orientace a že prognózy přinášejí ekonomický efekt. Poznávací funkce vědy se stále více prolínají s jejími funkcemi praktickými, zvláště regulativními.³⁶

Celospolečenská praxe však směřuje k revoluční přeměně společnosti. Poznání nutnosti této přeměny je ve sféře společenského vědomí socialistické společnosti materiální silou, ale prosazuje se stále více i ve vědomí progresivních sil kapitalistické části světa a bude silit také

v rozvojových zemích. Sepětí s praxí nemůže opomíjet ani buržoazní věda ve svých teoriích a metodologiích. Odráží-li však jeho nutnost, je hlavní funkcí tohoto poznání a jeho nástrojů umožňovat adaptaci kapitalismu, jeho přežití a bránit revolučním společenským silám v tom, aby se prosadily. Jde tedy v podstatě o deformaci praxe a ve spojitosti s tím i o deformaci teorie a metodologie, které plní především instrumentální úlohu; je tak narušován jejich dialektický vztah k explanační funkci vědy a vcelku dochází k deformaci vztahu mezi teorií a praxí. Přitom jedině dialektický rozvoj teorie a praxe může podněcovat rozvoj tvůrčích sil člověka a společnosti.

Úsilí o vytvoření integrované futurologie jako vědy, která by v sobě zahrnovala filosofii, prognostické aspekty speciálních věd, metodologii tvorby prognóz a v návaznosti na prognostiku i teorii plánování, je v podmínkách buržoazní praxe i teorie pomyslné. O možnosti vytvořit takovou vědu pochybují i někteří buržoazní teoretikové (B. de Jouvenel v knize *L'art de la conjecture* chápe prognostiku jako umění). V buržoazní futurologii se musí projevovat mimo jiné neexistence ucelené teorie společnosti, podobně jako je tomu v buržoazní sociologii, kde tato skutečnost byla vyjádřena explicitně. Renate Mayntzová, která se dovolává shodných argumentů Bendixe a Dahrendorfa, uvádí, že dnešní sociologii (má na mysli sociologii západní) „chybí obsáhlý společenský obraz, který by mohl sloužit jako model k vysvětlení empiricky předkládaných sdělení“. Dále uvádí, že toto vysvětlení je možné „jen v rámci obsáhlé koncepce sociálních procesů“, a jestliže tato koncepce neexistuje, „zůstává jen fotografie povrchu existujícího a toho, co se stalo. Teoretická celková koncepce společenského procesu nemůže při dnešním stavu vědy být ničím jiným než obsahově prázdnou abstrakcí nebo dalekosáhlou a neverifikovatelnou spekulací...“³⁷

Možnosti, které buržoazní společenskovědní obory nemohou při nástupu vědeckotechnické revoluce přeměnit ve skutečnost, se otvírají před marxisticko-lenin-

³⁵ Meleščenko, J. S. — Suchardin, S.: *Podstata a základní směry vědeckotechnické revoluce*. Filosofický časopis 1971, č. 1, s. 70.

³⁶ Tamtéž, s. 73.

³⁷ Mayntz, R.: *Soziologie in der Eremitage? Kritische Bemerkungen zum Vorwurf des Konservatismus der Soziologie*. In: *Logik der Sozialwissenschaften*. Köln-Berlin 1963, s. 530.

skou teorií a metodologií³⁸ a před speciálními obory marxistické vědy, včetně sociologie i prognostiky, které z této teorie a metodologie vycházejí a v oblastech svých specifických výzkumů je dále rozvíjejí.

Резюме

Фейт М.: Критика некоторых теоретических положений буржуазной футурологии

Марксистско-ленинское понимание общественно-экономической формации является основой научного анализа общества, его современного состояния и будущего развития. Оно является также критерием научности современных prognostических теорий. С этим пониманием находится в противоречии буржуазные prognostические теории, включая футурологию, так, как ее понимает О. К. Флехтхейм, как один из ее видных представителей.

Футурологии в борьбе двух противостоящих общественных систем приписывается серьезная идейная роль. Теоретически она не исходит из анализа существующих и определяющих факторов общественного развития. В понимании изменения социальных систем она принимает во внимание только возможность изменений в рамках капиталистической системы.

Предметом интереса буржуазной prognostики стала всеобщность общества «комплексное общество». С односторонних позиций приступает к ее анализу, в частности, также В. Цапф. Общество как целое в его самых общих плоскостях является объектом изучения также функционально-структуралистской школы буржуазной социологии, особенно ее главного представителя Т. Парсонса, произведение которого назначено быть «американским отъемом на марксизм».

Пытаясь дать «определение самых широких образов изменения», Т. Парсонс «выше политических и экономических интересов» — по своему выражению — ставит ценности и нормы как приоритетные факторы общественного изменения. Его понимание по сути дела является редукцией сложных общественных отношений и причин общественных изменений, которую он ошибочно пытается приписать марксизму. Понимание Парсонсом адаптации общественной системы к изменениям в сравнении с марксистско-ленинским пониманием развития общества представляется как неисторическая идеалистическая конструкция, исходящая из несущественных факторов общественного развития.

Источники теории понимания Парсонсом общественного изменения, ее типов и исторических этапов, аналогично как и у других социологов исходит, кроме прочего, из теории «стадий роста» Ростова, которая наиболее систематично резюмирует современные буржуазные взгляды на прошлое, настоящее и будущее капиталистического общества. Эта теория, являющаяся в сущности смещением оплощенного экономизма, технизма, субъективного идеализма и волюнтаризма стала основой многих прогнозов западных футурологов, включая Галлунга и его прогнозы работы «Будущность международной системы».

Причины редукционизма и этим же и неаучности буржуазных prognostических теорий и методологии коренятся не только в них самих, но и в общественной практике, обратно деформирующей теорию и методологию составления прогнозов. Возможность создания научно обоснованных прогнозов открываются перед марксистско-ленинской теорией и методологией, связанными с прогрессивной общественной практикой.

Summary

Fejt M.: Criticism of Certain Theoretical Starting Points of Bourgeois Futurology

The Marxist-Leninist conception of socio-economic formation is the basis for a scientific analysis of society, its present state and future development. It is also a criterion of the scientific character of present prognostic theories. The bourgeois prognostic theories, including futurology as it is understood by one of its leading representatives, O. K. Flechtheim, are in contradiction with this conception.

In the struggle of two contradictory social systems futurology is considered to play an important ideological role. Theoretically it does not proceed from an analysis of substantial and decisive factors of social development. In the conception of the change of social systems it considers essentially only the possibility of changes within the framework of capitalist system.

The totality of society, "complex society", has become the topic of interest of bourgeois prognostics. Among others, even W. Zapf approaches its analysis from one-sided viewpoints. Society as a whole in its most general levels is also the subject of investigation of the functional-structuralist school of bourgeois sociology, particularly its main

³⁸ Marxisticko-leninská teorie a metodologie úspěšně řeší aktuální problémy prognostiky v řadě prací. Jejím předmětem se zabývá I. V. Bestužev-Lada v práci *Socialnoje prognozirovanije*. Moskva, Znanije 1969, a ve svém příspěvku předloženém na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně v r. 1970 pod názvem *Prognostication (Forecasting) as a Special Category for the Investigation of Problems of the Future*. Podobná je práce D. M. Gvišianiho a V. A. Lisičkina *Prognostika*. Praha, SNTL 1971, která se kromě předmětu marxistické prognostiky zabývá jejími metodami. Metodologií prognóz vědeckotechnického rozvoje se zabývá řada autorů v socialistických zemích: Sule. O.: *Metodologie prognóz vědec-*

kotechnického rozvoje. Praha, ÚVTEI 1970; Jampolskij. S. M. — Chiljuk. F. M. — Lisičkin. V. A.: *Problemy naučno-techničeskogo prognozirovanija*. Moskva, Ekonomika 1969; Dobrov. G. M.: *Prognozirovanije nauki i tehniki*. Moskva 1969. Některé další tituly: Heyden. G. a kol.: *Gesellschaftsprognoetik*. Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften 1967; Haustein. H. D.: *Ökonomická prognóza*. Praha, Svoboda 1972; kolektivní práce — *Philosophie und Prognostik*. Berlin, Dietz-Verlag 1968; Kuzněcov. B. G.: *Věda v roce 2000*. Praha, Svoboda 1972. Mnoho článků existuje v časopisech socialistických zemí, včetně Sociologického časopisu (CSAV) a časopisu Trend (ÚVTEI).

representative, T. Parsons, whose work is to be an "American answer to Marxism".

In the aim to "define the broadest patterns of change", T. Parsons — as he himself says — places values and norms as primary factors of social change higher than "political and economic interests". His conception is essentially a reduction of complex social changes which he erroneously tries to adjudge to Marxism. Parsons's conception of the adaptation of social system to changes, if compared with the Marxist-Leninist conception of the development of society, appears to be an unhistorical idealistic construction which proceeds from unessential factors of social development.

The sources of Parsons's conception of social change, its types and historical stages, analogically as in the case of other sociologists, proceed — among others — from W. W. Rostov's theory on the "stages of growth"

which provides the most systematic summary of contemporary bourgeois opinions on the past, present and future of capitalist society. This theory, which in its essence is a mixture of vulgarized economism, technicism, subjective idealism and voluntarism, has become the basis of many prognoses of western futurologists, including J. Galtung and his prognosis on the "future of an international system".

The causes of reductionism and, consequently, of the unscientific character of bourgeois prognostic theories and methodology are based not only in themselves, but also in social practice which reversely deforms the theory and methodology of the creation of prognoses. The possibility of creating scientifically founded prognoses are open to the Marxist-Leninist theory and methodology which are linked with progressive social practice.

Ve vyspělých zemích se v posledním desetiletí stala prognostika jednou z významných součástí vědeckého řízení nejrůznějších oblastí a úrovní společenského života. Na prognózách mají být založeny všechny ostatní řídicí akty — vytváření koncepcí, plánování, regulace, kontrola atd. Prognózy jsou základními osami propojujícími minulost, přítomnost a budoucnost řízených systémů. V zemích socialistické soustavy se prognostika rozvíjí jako kontinuální, neustále zdokonalovaný nástroj marxisticko-leninské teorie, k jejímž podstatným rysům náleží predikční funkce. Vědecká, marxisticko-leninská prognostika má v socialistických zemích pevné zázemí nejen v metodě a principech marxismu-leninismu, ale také v reálném systému celospolečenské plánovitě rozvíjené kooperace.

U nás — obdobně jako v celé socialistické soustavě — se stále častěji hovoří o sociálním prognózování, které je chápáno jako součást, doplněk nebo určitý typ prognostiky. Velmi intenzívně je pocítováno, že sociální prognózování (i sociální plánování) představuje v sociální sféře spojnicí teorie a praxe, vazební článek společenskovědního poznání a konkrétního společenského jednání, spojení „přírodně“ působících tendencí a zákonitostí s nevyhnutelnou cílevědomou a na volbě založenou činností subjektu. Společenskovědní pracovníci zde vidí šanci plnit a prohloubit své role vědomých, aktivních, plně angažovaných pomocníků marxisticko-leninské strany jako hlavní nositelky a představitelky celospolečenské prognostické činnosti. Všechny uvedené skutečnosti vyvolávají řadu naléhavých otázek, jejichž postupné zodpovídání, které se neobejde bez diskuse a polemiky, je nutnou podmínkou úspěšné práce na poli sociálního prognózování.

Některé základní otázky sociální prognostiky

Sociální prognostiku nelze pěstovat a rozvíjet vně oblastí již vypracovávaných prognóz a bez obsahových a metodických souvislostí s nimi. Prognostika má řadu obecných problémů, takže není docela bez užitku uvažovat o „obecné prognostice“ a o „konkrétních prognostikách“, týkajících se speciálních, dílčích prognóz. Ať sestavujeme prognózu jakéhokoliv společenského objektu a jakékoliv oblasti společenského života, musíme respektovat specifičnost předmětu, jímž se prognostika odlišuje například od objevování zákonů, od formulování koncepcí nebo od plánování. Předmětem prognostiky je vytváření prognóz, představujících pravděpodobnostní předpovědi dosud neznámého stavu zkoumaného systému, přičemž typickým rysem těchto předpovědí je vytyčování variantních cest vedoucích k budoucímu stavu systému, popř. i příslušných zdrojů a organizačních opatření. Až s přílišnou stručností je prognostika někdy definována jako „výpověď o možnostech budoucího vývoje“.¹

Jiným výchozím problémem je vymezení objektu prognostiky sociální. Přes značnou frekvenci pojmu „sociální prognózování“ v odborné literatuře je jen malá shoda v pojímání jeho obsahu. Nejčastěji se sociální prognózování chápe jako předvídaní budoucího stavu sociální sféry společenských systémů a subsystémů, ale někdy tento pojem označuje předvídaní budoucího stavu společenského systému jako celku, jenž je propojením základních sfér — výrobně technické, ekonomické, sociální, politické, právní a ideologické. Zejména v praxi se sociální prognóza často zužuje na předvídaní budoucího stavu sociální péče o pracující a jejich jednotlivé skupiny, budoucího stavu sociálních zařízení, prostředků kultivace ži-

¹ Hausteín, H. D.: *Ekonomická prognóza*. Praha, Svoboda 1972. Předmluva.

votního a pracovního prostředí atd. Takto chápaná sociální prognóza dokonce bývá ztotožňována s programem sociální péče o pracující, například v průmyslových a jiných podnicích, a v důsledku toho se pak někdy prohlašuje, že sociální prognózování není v činnosti podniků „nic nového“.

Uvedenými otázkami vlastně teprve začíná řada obecně prognostických problémů, bez jejichž řešení nemůžeme k sociálnímu prognózování přistoupit seriózně. Budou jen připomenuty bez nároku na úplnost a na vyčerpávající vymezení jejich povahy a významu. Závažnou otázkou je vztah prognóz k objektivním zákonům společenského rozvoje. Ze zjednodušeného řešení této otázky někdy vyplývá názor, že znalost objektivních zákonů rozvoje je dostatečná k předvídaní budoucnosti a že nějaké speciální prognózování není nutné. Znalost objektivních zákonů společenského vývoje je zajisté nutným předpokladem vědeckého prognózování. Z toho hlediska má marxisticko-leninská prognostika nerosovatelné přednosti před buržoazní futurologií, která předvídá vývoj jen parciálně, bez zřetele k objektivním a všestranným zákonitým souvislostem a tendencím společenského vývoje. Všechny futurologické úvahy se pohybují v hranicích představ o neměnných charakteristikách kapitalistického společenského řádu a nanejvýše v sobě zahrnují nevědecké představy o konvergenci západní a východní „průmyslové civilizace“. Avšak poznání zákonů společenského vývoje marxisticko-leninskou teorií je pouze nezbytnou, ale nikoliv dostatečnou podmínkou prognózování budoucího stavu celospolečenského systému anebo jeho jednotlivých subsystémů.

K cílovému stavu (či lépe k postupným cílovým stavům), k němuž společnost působením objektivních zákonů směřuje, nevede pouze jediná cesta. Vzhledem k tomu, že zákonitě směřování k cíli závisí na rozhodnutí a jednání dějinných subjektů, realizuje se s větším či menším zdarem, s větším či menším plýtváním energie, s různými odchylkami od potenciálního optima. Prognostik z NDR Heinz-Dieter Haustein o tomto problému výstižně píše: „Prognózy se liší od pasivního zkoumání

budoucího vývoje. Předpokládají možnost aktivně ovlivňovat budoucí procesy naším jednáním a zahrnují v sobě lépe dialektické vzájemné působení objektivních a neobjektivních faktorů. Proto i když objektivně nutné cíle jsou na prvním místě, z okruhu prognostických a plánovacích metod se naprosto nevyřazují subjektivní cílové představy.“² Pro prognózu je proto charakteristické to, že naznačuje vždy více variant a snaží se identifikovat variantu optimální.

S touto otázkou zčásti souvisí další obecný problém, týkající se širokého okruhu prognostických metod. Při prognózování používáme metod, s nimiž pracují všechny anebo většina vědních oborů, jako jsou metody abstrakce, indukce a dedukce, analýzy a syntézy atp., dále metod převzatých z některých jiných oborů a jen vhodně modifikovaných, jako jsou rozmanité metody matematické statistiky a pravděpodobnostního počtu apod. Kromě toho používáme řady speciálních prognostických metod a především se musíme opírat o nejobecnější vědeckou metodologii, vypracovanou v marxisticko-leninské filosofii. Pokud jde o sociální prognózování, základním problémem je uplatňování historikomaterialistické metody. Vede nás nejen k respektování vzájemných souvislostí mezi společenskými jevy, ale orientuje nás také v hierarchické výstavbě sfér společenského života, na jejíž principiální význam pro vědeckou sociologii, a tedy také pro sociální prognostiku důrazně upozorňoval V. I. Lenin v práci *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokraciím*.³ Používání historikomaterialistické metodologie v prognostice umožňuje dále nastolit otázku uzlů kvalitativních změn v linii budoucího vývoje, tedy otázku kontinuity a diskontinuity vývoje, a překročit hranice pouhého extrapolování, aniž je pochopitelně možno extrapolativní metody v prognostice jakkoliv podceňovat.

Veliký význam má zodpovězení další výchozí otázky, zvláště významné v sociální prognostice, otázky, jaký je vztah prognostiky a jejího celospolečenského prostředí, tj. vztah prognostiky a určité společensko-ekonomické formace. Prognóza se totiž týká vždy zcela určitých spo-

² Tamtéž, s. 35.

³ Lenin, V. I.: *Vybrané spisy*, sv. I. Praha, Svobo-

da 1950, s. 75–127.

lečenských systémů. Jejich strukturální a dynamické zvláštnosti rozhodným způsobem ovlivňují zaměření prognózy z hlediska formulace cílů budoucího stavu, do značné míry i stupeň pravděpodobnosti dosažení předpokládaných cílů a také volbu či, lépe řečeno, možnosti použití určitých prognostických metod. V souvislosti se sociálním prognózováním je třeba důkladně vyjasňovat vztah sociální prognózy a socialistického společenského systému. Je třeba vyjít z formulace konečných a postupných cílů objektivně zabudovaných v tomto systému a stavět na realitách, které představují obrovské přednosti socialistického systému před kapitalistickým: je to možnost soustřeďovat síly celé společnosti k dosahování stanovených cílů, možnost překonávat rozpory skupinových a individuálních zájmů s celospolečenskými prostředky centrálně vybudovaného politického systému, ustavičně rostoucí spotřební schopnost socialistické společnosti, plynoucí z existence společenského vlastnictví výrobních prostředků za socialismu a z možností jejich neustálého rozvoje, jak je to vystiženo ve formulaci základního ekonomického zákona socialismu, a řada předností dalších. V prognostické literatuře se poukazuje na to, že právě za socialismu je v prognózách budoucího vývoje dosahováno velmi značného stupně jejich pravděpodobnosti.

Pro činnost v oblasti sociálního prognózování je velmi důležité rozlišování prognózy a plánu při respektování jejich vzájemné spjatosti. Na konferencích a při diskusích, jichž k těmto otázkám proběhlo již nemálo, se často jedním dechem vyslovuje formule „sociální plánování a prognózování“ bez nutné diferenciaci, a tedy s nebezpečím splývání obou pojmů. Vztah prognózování a plánování je nutno uvažovat přinejmenším ze dvou hledisek:

a) socialistická prognostika vychází z podnětů, které přicházejí ze soustavy plánování, a současně s touto soustavou kalkuluje jako s mechanismem mobilizace zdrojů a prostředků nutných k dosažení předpokládaného stavu;

b) plán je nástrojem realizace zvolené variantní cesty v postupných krocích.

Rozlišování mezi prognózou a plánem

má též svoji časovou dimenzi. Z tohoto hlediska se traduje například toto členění:

- 1) dlouhodobé dílčí prognózy (30–40 a více let);
- 2) dlouhodobé komplexní prognózy (15–30 let);
- 3) generální perspektivy (10–20 let);
- 4) kapacitní a investiční plány (2–3 roky).⁴

V některých již dříve nadhozených otázkách, nad nimiž se musíme v souvislosti se sociálním prognózováním zamýšlet, je zčásti implikována velmi naléhavá otázka, jaký je vztah mezi jednotlivými dílčími konkrétními prognózami, již především je věnována tato stať. Pracuje se na prognózách vývoje vědy, techniky, technologie, vzdělání, profesí, životního způsobu, mimosprávního a volného času a na řadě jiných. Nabízí se otázka, jaký je vzájemný vztah všech těchto prognóz, zejména jaký je vztah mezi prognostikou v oblasti vědy a techniky i technologie a prognostikou ve všech oborech ostatních, které by mohly být označeny jako oblast prognostiky sociální.

Problém vztahu mezi jednotlivými konkrétními prognózami má význam nejen pro celospolečenské prognózování, ale je velmi aktuální i v souvislosti s přípravami sociálního prognózování a plánování v kombinovaných technicko-ekonomicko-sociálních systémech, například v průmyslových podnicích. Protože na sociálních prognózách se bude v souvislosti se sociálním plánováním pracovat především v těchto systémech (vedle sociálního plánování a prognózování v komunitách a teritoriích), bude daný problém v dalším řešen v tomto zúženém rámci; nezbytná míra pozornosti však bude věnována i celospolečenskému aspektu otázky.

Poučení z prognostických prací zakladatelů marxismu-leninismu

Významné poučení o obecně prognostických otázkách a mezi nimi i o otázce vztahu mezi prognózami dílčích oblastí života poskytuje řada prací zakladatelů marxismu-leninismu. Marxismus-leninismus má totiž v dlouhodobém prognózování (dokonce na období 70–100 let) dlouhou tradici. Prognostické metody vypracované zakladateli marxismu-leninismu jsou do-

⁴ Haustein, H. D.: Cit. dílo, s. 38.

dnes základním vodítkem vědecké prognostiky.

Prognózy zakladatelů marxismu-leninismu se vyznačují systémovým přístupem. Nyní tak často připomínaná a popularizovaná teorie systémů je ve svém racionálním jádru nejen v naprosté shodě s marxismem, ale ze sféry marxisticko-leninského učení a socialistické praxe též prokazatelně získávala účinné impulsy. Takové požadavky, jako přistupovat k objektům prognóz jako k systémům, počítat s organickou svázaností systémových komponent uvnitř jednotlivých systémů i v jejich okolí, brát v úvahu zpětné působení, a četné další nalezneme v dílech zakladatelů marxismu-leninismu, jež mají prognostický charakter, plně realizovány.

Marxisticko-leninské prognózy mají vědecký charakter a byly verifikovány celým historickým vývojem především proto,

a) že jsou založeny na analýze existujícího systému a vývojové cíle vycházejí z této analýzy ex post; tím, že ideál nestaví před dějinný proces jako normu, ale že cílové ideje a představy jsou z tohoto procesu vyvozeny, marxismus-leninismus kvalitativně překonal předchozí utopické myšlení a dal základní metodické vodítko pro vědeckou prognostiku,

b) že počítají s rolí dějinného subjektu, že z historicko-ekonomické analýzy vyvodily závěr o rozhodující roli dělnické třídy a že stanovily nejdůležitější principy řízení činnosti tohoto dějinného subjektu, mezi něž patří vedoucí úloha dělnické třídy v čele s komunistickou stranou, objasnění hlavních sfér řídicí činnosti strany — politické, ekonomické, ideologické a organizátorské — atd.

c) a že byly orientovány na zjištění prostředků společenského pohybu, přičemž jako rozhodující prostředek společenského vývoje byl rozpoznán v třídních společnostech třídní boj.

Nejpozoruhodnějšími rysy marxisticko-leninských prognóz je to, že je v nich posílen hierarchický vztah mezi základními strukturálními složkami společenského systému — stručně řečeno, vztah základny a nadstavby — a že vycházejí z prognóz nejdynamičtější oblasti, tj. způsobu výroby a v první řadě výrobních sil, na jejichž změnách se rozhodujícím způsobem podílí progres techniky a vědy. Karel Marx napsal ve svém *Nástinu kritiky politické*

ekonomie, že s tím, jak se rozvíjí velký průmysl, nezávisí už vytváření skutečného bohatství tolik na pracovní době a na množství vynaložené práce jako na síle činitelů, které se v pracovní době uvádějí do pohybu a jejichž mohutná účinnost závisí na celkovém stavu vědy a na pokroku technologie čili na použití této vědy ve výrobě.

Prognózovat vývoj systému znamená prognózovat především tuto základní sféru. Současně však — to je další pozoruhodný rys prognóz klasiků marxismu-leninismu — je tato základní sféra uvažována ve vzájemných dialektických vztazích se sférami dalšími — např. politicko-omocenskou, sociální, ideologickou. Opoždování, anebo naopak urychlování vývoje v některé z těchto sfér vede k porušení proporcionality vývoje.

Ve společenském vývoji se podle učení klasiků marxismu-leninismu výrazně uplatňuje i role jedinců. Jejich rozhodování a jednání má vliv na cesty, kterými se ubírá zákonitý dějinný vývoj, jehož nositelem jsou masy. Zakladatel marxismu-leninismu tak vlastně upozornili na variantnost vývojového procesu, kterou musí prognostická činnost v jednotlivých stupních pravděpodobnosti odhadnout. Omezování libovůle v rozhodování vede k optimalizaci vývojových cest.

Klasikové marxismu-leninismu varovali před tím, aby se prognózy vývoje nechápaly jako absolutně platné předpovědi. upozorňovali na jejich pravděpodobnostní charakter. Zdůrazňovali, že výhled do budoucna musí být přesňován spolu s tím, jak sám vývoj půjde kupředu a jak se budou objevovat nové reality, vyžadující opětovné analýzy. Přitom platí, že čím složitější je objekt prognózy, tím větší je její neurčitost.

V prognózách klasiků marxismu-leninismu nalezneme nejeden problém, který se později ukázal v jiném světle a který bylo nutno řešit na základě společenských realit novým způsobem; připomeňme například Marxovu předpověď týkající se odměňování pracovníků ve státním aparátě, obsaženou v *Občanské válce ve Francii*, anebo obecnější problém vývoje světové revoluce. Avšak díky uplatnění vědeckých metod v prognózách je v dílech klasiků marxismu-leninismu dosaženo mimořádně vysokého stupně správnosti v předpovědích budoucnosti. Přitom jde, jako je to-

mu například v *Manifestu Komunistické strany*, o správný odhad nejen vývojových cílů, ale také konkrétních prostředků, které k těmto cílům povedou. Realizace cílů přechodu k socialismu si vyžádá podle *Manifestu Komunistické strany* tato opatření:

„1) Vylvlastnění pozemkového vlastnictví a použití pozemkové renty na výdaje státu.

2) Vysoká vzestupná daň.

3) Zrušení dědického práva.

4) Konfiskace majetku všech emigrantů a rebelů.

5) Soustředění úvěru v rukou státu prostřednictvím národní banky se státním kapitálem a výhradním monopolem.

6) Soustředění veškeré dopravy v rukou státu.

7) Rozmnožení národních továren, výrobních nástrojů, obdělání a zúrodnění pozemků podle obecného plánu.

8) Stejná pracovní povinnost pro všechny, zřízení průmyslových armád, zejména pro zemědělství.

9) Spojení zemědělství s průmyslem, úsilí o postupné odstranění protikladu mezi městy a venkovem.

10) Veřejná a bezplatná výchova všech dětí. Odstranění tovární práce dětí v její dnešní podobě. Spojení výchovy s materiální výrobou atd.“⁵

V tomto dlouhém citátu nalezneme svědectví jak o vysoké přesnosti předvídání vývoje v jeho hlavních konturách, tak o slábnutí této přesnosti tam, kde jde o okolnosti s nepřehledně vysokým stupněm vazeb, jež mohla odhalit až historická praxe.

Hledáme-li v dílech zakladatelů marxismu-leninismu poučení o námi sledované otázce, nemůžeme přehlédnout prognostický význam mnohokrát opakovaného výroku V. I. Lenina, že komunismus je sovětská moc + elektrifikace. Je zde ve zkratce vystižen cílový stav systému i prostředky, které k němu vedou. Podstatné je to, že cíl je závislý na kvalitativních charakteristikách systému a že k jeho uskutečnění vede především rozvoj materiální základy tohoto systému.

Na první pohled by se mohlo zdát, že v naposled jmenovaném bodě (význam výroby, techniky, vědy, materiální základny) se s marxismem shoduje současná

buržoazní prognostika. Tlak politických a ekonomických skutečností a nezbytnost řídit podnikání podle skutečných vývojových tendencí vedou západní prognostiky k tomu, že otázkám techniky a vědy věnují ve svých prognózách mimořádnou pozornost. V nedávno vyšlé knize *Technology Today* čteme: „Kdokoliv má co činit s technikou, má co činit s budoucností. Technikové jsou futuristy, protože se zabývají budoucností více než kdokoli jiný. Technika je nyní hlavním zdrojem změny ve společnosti. Technika již změnila život, smrt, potravu, úrodnost, komunikaci, dopravu, volný čas, radost, štěstí, filosofii a náboženství.“⁶

Na rozdíl od marxisticko-leninských prognóz však buržoazní autoři zavírají oči před vlivem techniky na změny společenského řádu, nepřipouštějí, že by rozvoj techniky mohl sledovat jiné cíle a přinášet jiné důsledky než ty, které jsou ve shodě s kapitalistickým systémem. Proto jsou jejich vize budoucnosti chmurné: „Ti, kdož tvrdí, že technika je více nebezpečím pro lidstvo než dobrodiním, mají pravdu. Nezáleží na tom, jak dlouhý může být seznam technických zázraků, technika zůstává nebezpečím větším, než jakým kdy může být dobrodiním.“⁷ A jak tomu čelit? Prostředky západních prognostiků jsou více než malicherné: „Určitou zárukou by mohlo být technologicky testovat malé oblasti asi tak, jako se nový mýdlový prášek testuje na trhu pomocí zkušebních vzorků. A teprve po letech používání v takovémto rozsahu by bylo lze povolit používání v plné míře.“⁸ Prostě řečeno: s dáblem techniky musíme zacházet opatrně, musíme vždy vyzkoušet, „co to udělá“, a teprve pak můžeme technice popustit uzdu.

Je samozřejmé, že ne všichni západní autoři stojí v prognostikách technického vývoje na tak chatrné půdě. Na Západě jsou i pokrokoví autoři, kteří si jasně uvědomují, že o technice je možno uvažovat jen v konkrétních společenských souvislostech. Například S. Lilley ve své do češtiny přeložené práci *Stroje a lidé v dějinách* píše: „Každý společenský systém je ve svých začátcích způsobilý podněcovat technický pokrok. Za těchto podmínek se zvedá technická úroveň více či

⁵ Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I., s. 46.

⁶ De Bono, E.: *Technology Today*. London. Rout-

ledge and Kegan Paul Ltd. 1971.

⁷ Tamtéž.

⁸ Tamtéž.

méně rychle, až dosáhne bodu, kdy další pokrok vyžaduje jinou formu organizace společnosti, a dokud k nutným společenským změnám nedojde, pokrok stagnuje.“⁹

Tento výrok je ovšem marxistickým poznatkem.

Z díla zakladatelů marxismu-leninismu je patrné, že znakem vědecké prognostiky je nejen uznání priority výroby a její dnes nejdůležitější dynamické složky — vědy a techniky —, ale také uznání vzájemné souvislosti všech oblastí a elementů společenského systému a přihlížení ke kvalitativním charakteristikám tohoto systému. Komplexní společenská prognóza za socialismu tedy nemůže být založena jen na cílech, které klade vývoj věd a techniky v jejich jednotlivých oborech. Socialistická společnost také nemůže akceptovat myšlenku neomezeného konzumu jakéhokoliv druhu zboží, který nabídne vědeckotechnický rozvoj. Její vývoj nemůže být živelný a neregulovaný. Jakmile již určitý systém jednou vznikl, vyvíjí se směrem k cílům plynoucím z celého komplexu podstatných vztahů v tomto systému. Socialistický systém, založený na společenském vlastnictví a na plánovitém rozvoji, směřuje k překonání starých forem dělby práce, k zformování nových, na vzájemné spolupráci založených společenských vztahů, k vytvoření harmonické společnosti a k všestrannému rozvinutí lidí komunistické epochy. Vědeckotechnický pokrok musí být postaven do služeb těchto cílů, musí je materiálně „podložit“ ve smyslu axiomatu, že socialismus může zvítězit nad kapitalismem jen tehdy, jestliže jej předstihne v produktivitě práce. Ze stavu vědeckotechnického pokroku je nutno určovat konkrétní možnosti a postupy při dosahování společenského systému, ale nelze tomuto pokroku podlehnout. Prognózy všech dílčích oblastí musí vycházet z těchto konečných cílů, které na základě učení zakladatelů marxismu-leninismu formulují ve svých programech komunistické strany.

Technické, technologické a sociální prognózování v podnicích

Průmyslové podniky se v mnohém podobají celospolečenskému systému, a proto jsou poučení obsažená v prognostických

pracích zakladatelů marxismu-leninismu plně platná pro řešení otázky mezi dílčími prognózami v podniku — technickými, technologickými a sociálními. Vycházíme z toho, že

1) podniky jsou objekty systémového charakteru a jsou spjaty širokou sítí vazeb nejen s danou společností a jejími subsystémy, ale také s celkem světové ekonomiky,

2) podniky jsou hlavním nositelem společenského výrobního procesu, jsou prvkem materiální báze společnosti,

3) podniky jsou nejvýznamnějším nástrojem opatrování životních potřeb společnosti a

4) podniky se podobají celospolečenskému systému svou skladbou, svými nejdůležitějšími elementy.

Průmyslové podniky se jako všechny systémy vyznačují určitými cíli, strukturou, plněním určitých funkcí, vnitřními komunikacemi, spojením s okolím pomocí vstupů a výstupů, řídicími procesy, existencí zpětných vazeb apod. Komplexní prognóza průmyslového podniku předpokládá provedení jeho celkové strukturální a funkcionální analýzy i objasnění jeho dynamiky a zahrnuje v sobě formulaci podnikových cílů i určení prostředků a zdrojů k jejich dosažení. Přitom je nutno vycházet z cílů celospolečenských prognóz. Musí se přihlížet k funkcím, které má podnik plnit vůči zahraničním ekonomikám, v našich podmínkách v prvé řadě k integraci v rámci RVHP, ale i k potřebám a možnostem využití kapitalistických trhů.

V našich podnicích se však setkáváme při prognózování s odchylkami od systémových přístupů, a to zhruba v těchto směrech:

a) sestavují se prognózy týkající se výrobně technické a ekonomické sféry podniku bez ohledu na lidský faktor a sociální vztahy;

b) někdy se naopak uvažuje o sociálních prognózách bez náležitého zřetele k předchozím prognózám výrobně technickým a ekonomickým, a dokonce se připravuje sociální program, aniž jsou vyjasněny jeho vztahy k sociálnímu plánu, k sociální prognóze a k dalším dílčím prognózám podnikových činností.

⁹ Lilley, S.: *Stroje a lidé v dějinách*. Praha, Orbis 1973, s. 519.

Vnější faktory	Vnitřní faktory
1. Ekonomické a sociálně politické cíle společenského systému 2. Potřeby vnitřního trhu 3. Potřeby ekonomické integrace 4. Potřeby zahraničních trhů mimo rámec RVHP 5. Světový vývoj vědy a techniky 6. Životní způsob 7. Hodnoty, normy, celková ideologická úroveň 8. Vzdělání, celková kulturní úroveň	1. Lidé 2. Pracovní prostředky 3. Pracovní předměty (např. suroviny) 4. Technologie (způsoby přeměny hmoty) 5. Energie 6. Výrobky určité konstrukce 7. Organizace 8. Řízení

Při prognostické činnosti v podnicích je nutno nejprve zjistit relevantní faktory a podmínky, které určují, ovlivňují nebo limitují vývoj podnikového systému. Musí to být jevy a podmínky jak vnější, tak vnitřní. Studium těchto faktorů v jejich souvislostech a vývojových tendencích (jejichž odhalení je náročnou studií, analytickou a syntetickou prací) směřujeme k odhadu budoucího stavu podnikového systému a ke zjištění možných cest k tomuto stavu.

Vlastní prognózování v podniku by pak mělo postupovat podle určitého schématu, jehož jednotlivé složky se vzájemně ovlivňují a prostupují. Schéma by mělo zahrnovat zejména tyto části prognózy:

- a) Prognóza výrobního programu
- b) Prognóza výrobní základny
- c) Prognóza sociální.

Rozhodující role prognózy výrobního programu podniku jako dílčího systému plyne z toho, že základní funkci podniku je uspokojování specifických potřeb; současně ovšem podniky pomáhají potřeby formovat, čímž plní důležitou funkci v ovlivňování životního způsobu společnosti a v realizaci sociálněpolitických cílů, určených vedoucími orgány společnosti.

Poslání výroby a praktické činnosti vůbec založené na nejmodernější vědě a technice vyjádřil pěkně sovětský vědec B. G. Kuzněcov ve své knize *Věda v roce 2000*: „V harmonické společnosti slibuje neklasická věda rychlejší způsob vlády člověka nad přírodou a vytváří tak v historii lidstva bezprecedentní situaci. Všechno, co dává člověku pocit štěstí, počínaje nejprostšími radostmi až do velmi složitých pocitů štěstí z tvůrčí práce a života v míru, to vše roste stále rychleji a vytváří ve vě-

domí svěží, nikdy nevyčerpávající pocit štěstí.“¹⁰

K potřebám je nutno přihlížet jak z hlediska celospolečenského systému, k němuž podnik náleží, tak z hlediska integrace a pohybu na světovém trhu. Při prognózování v uvedené sféře se musí přihlížet i k tomu, že výrobky podléhají také tzv. dobové prodejnosti a že této stránce je někdy dávána přednost před jejich skutečnou hodnotou.

Výrobní program podniku musí být na výši světových parametrů. Socialistické podniky si při tom mají klást za cíl postupné překonávání těchto parametrů (k tomu je nezbytná integrace v rámci RVHP, především v oblasti vědy a techniky), což je požadavek plynoucí z potřeby zatlačovat a překonávat kapitalismus hlavně prostředky mírového soutěžení. Prognózy výrobního programu podniku jsou proto stavěny například na průzkumu světové patentové dokumentace. Protože však patenty vypovídají většinou o převratech v „konstrukci“, je nutno zaměřit tyto prognózy také a (především) na předpokládané převraty v „technologii“. Taková prognóza musí být založena na sledování vývojových tendencí soudobé vědy. Technický pokrok je charakterizován jak dosahováním stále vyšších úrovní, tak stále rychlejším tempem. Podle B. G. Kuzněcova „základ takového zrychlení spočívá v tom, že se objevují stále noví fyzikální a chemická schémata, přičemž přibližování se k nim tvoří podstatu technického pokroku“.¹¹

Plnění výrobního programu podniku je zajišťováno pomocí jeho výrobní základny. Tato základna je pro svou produkční funkci základní součástí výrobního procesu a hlavním orgánem celého organismu průmyslového podniku. Proto prognóza vý-

¹⁰ Kuzněcov, B. G.: *Věda v roce 2000*. Praha, Svoboda 1972, s. 201.

¹¹ Tamtéž, s. 105.

robní základny tvoří další součást podnikové prognózy.

Výrobní základna může být definována jako souhrn a takové uspořádání základních prostředků, které podniku umožňuje plnit jeho výrobní funkci. Z prognóz výrobního programu a z koncepcí obchodně technické činnosti podniku, na nich založených, jsou odvozovány hlavní formy rozvoje základny, jimiž v zásadě jsou

- obnova základních prostředků
- modernizace výrobní základny
- budování nových výrobních kapacit.

Volba nejvhodnějších, obvykle kombinovaných forem rozvoje výrobní základny musí vést k intenzifikaci vývoje podniku a musí zajišťovat jeho optimální efektivitu. Platí zde stále naléhavěji působící imperativ, že „dosažení co nejvyšší negentropie (uspořádanosti) v podmínkách malých dávek energie se stává cílem výroby“.¹²

Současně je v prognózách výrobní základny sledován požadavek její adaptability, plynoucí ze zrychlujícího se inovačního procesu. Zejména spotřební průmysl, který musí rychle reagovat na měnící se potřeby, na módní poptávku, na měnlivé dobové požadavky, musí svou výrobní základnu vytvářet tak, aby byla co nejrychleji přebudovatelná a stále na nejmodernější úrovni.

Změny výrobního programu a jim odpovídající přizpůsobování výrobní základny podniku se promítají do sociální sféry podniku a jsou nejdůležitějším zdrojem její dynamiky. Naopak, vhodně zformovaný sociální subsystém podniku čili sociální systém podniku v užším slova smyslu je zpětně působícím aktivním faktorem vývoje průmyslového podniku. Proto je sociální prognózování nezbytným článkem komplexního prognózování vývoje podnikového organismu.

Komplexní prognóza, zahrnující nezbytně i ekonomické zřetělení, má sice svoji hierarchii a časové posloupnosti, ale přitom se musí vyznačovat maximálním prolnutím všech svých hlavních částí, jejichž názvy (prognóza technická, technologická a sociální) vyjadřují nejdůležitější obsahy prognóz výrobního programu, výrobní základny a prognóz sociálních. Toto prolnutí je nutné z řady důvodů, například:

- a) Prognóza výrobního programu a vý-

robní základny v sobě nutně zahrnuje i prognózy vztahu mezi člověkem a produkty, které tvoří obsah výrobního programu a vztahu mezi člověkem a stroji, což vyvolává nezbytnost přihlížet k vývoji na poli ergonomie, průmyslové estetiky, průmyslového designu apod. Produkty, které by byly výsledkem technického a technologického rozvoje, ale které by zhoršovaly život člověka a negativně zasahovaly do životního prostředí, musí být v sociálních prognózách socialistických podniků označeny jako nežádoucí varianta.

b) Prognózy výrobního programu a výrobní základny získávají reálnou podobu tehdy, jestliže respektují uskutečnitelnost a cílovou správnost změn, které vyvolávají v profesionálně kvalifikační struktuře podniku, a jestliže správně odhadnou průsečíky změn techniky, technologie a této struktury a určí přiměřený časový předstih nezbytný k přípravě přeměn v profesionálně kvalifikační struktuře.

c) Změny v technice a technologii se projevují i ve změněných nárocích na dělbu práce a na celkovou organizaci a řízení pracovního procesu. Pokud se v této sféře neprovedou včasné změny, může to retardovat vývoj techniky a technologie.

d) Změny v technice a technologii ovlivňují prostřednictvím svých důsledků v dělbě práce, v profesionální, kvalifikační a jiné skupinové struktuře, v kulturně technické úrovni, v individuálně a sociálně psychické situaci pracujících, v materiálním zajištění apod. celkový životní způsob lidí, jenž opět zpětně působí na pohyb v technice, v technologii a v mezilidských vztazích.

Interdisciplinární spolupráce při prognózování v podniku

Sociální prognóza podniku tedy na jedné straně nesmí viset ve vzduchoprázdnu, nemůže být odtržena od východiskových podnikových prognóz, ale na druhé straně nemůže být mechanicky a až v následné časové fázi vyvozena z prognózy výrobně technické. Tyto prognózy se vzájemně ovlivňují, čemuž by měly v podnicích odpovídat organizační formy; měly by se vytvářet mezioborové týmy, koordinovat práce specializovaných týmů a tyto práce řídit například pomocí síťových grafů.

¹² Tamtéž, s. 12.

Sociálně prognostické části týmu přitom náleží úloha sledovat a ustavičně regulovat postup práce s ohledem na objektivní zřetězení všech jevů a procesů podnikového systému, s ohledem na existující vnitřní vazby podnikového systému jako systému technicko-ekonomicko-sociálního. Dále jí přísluší formulovat kvalifikované návrhy týkající se rozvoje podniku s ohledem na pozitivní vývoj pracovního kolektivu a na zabezpečení harmonického rozvoje každého jedince. Zde je třeba podtrhnout slova „kvalifikované návrhy“; jde tedy o návrhy vycházející z poznatků speciálních věd o člověku. Nelze sice neskromně předpokládat, že naši socialističtí výzkumní pracovníci, technici, projektanti, konstruktéři a technologové nesledují při své práci „lidské cíle“ a že se k nim nedostalo heslo o nutném spojení racionalizace práce s její humanizací, ale nelze od nich očekávat, že by byli odborníky ve všem a že by si dopodrobna osvojili stále bohatší literaturu z věd o člověku, anebo že by dokonce prováděli na tomto poli speciální výzkumy. To není v lidských silách a je zde nutná spolupráce odborníků pro řadu oborů, mezi jinými též sociologů.

Ovšem informovanost o hraničních oblastech je nutná na obou pólech — na straně jak techniků, tak pracovníků sociálních a antropologických věd. Dobrý metodický základ takové vzájemné informovanosti poskytuje již vzpomenutá teorie systémů. Sociologové, psychologové, lékaři, ergonomové a další specialisté pro antropologické obory by nemohli do prognostické činnosti plodně zasáhnout, kdyby nebyli obeznámeni s hlavními trendy rozvoje vědy, techniky a technologie. Nemohli by pak vůbec reálně uvažovat o lidských a sociálních podmínkách a důsledcích tohoto procesu. Z toho je třeba vyvozovat závěry i pro strukturu vzdělání odborníků těchto zaměření.

Například ve strojírenství musí být východiskem úvah sociologů a ostatních pracovníků věd o člověku pokud možno podrobná informace o směrech a prostředcích automatizace výroby, studium těchto prostředků už ve fázi vývoje a konstrukce a výzkum důsledků této techniky pro profesionální a kvalifikační strukturu a pro organizaci práce a strukturu pracovních skupin i pro ostatní sociální vazby.

Informace je nutno získávat s ohledem na typ výrobního procesu té výrobní jednotky, v níž se sociolog bude na prognózách podílet. Jinak se totiž bude situace jevit v podmínkách kusové anebo malosériové výroby, jinak v podmínkách sériové a hromadné výroby. Při automatizaci malosériové výroby se kupříkladu projevuje výrazná tendence k zavádění a používání tzv. strojů NC (numerically controlled machines), jichž bylo v r. 1969 instalováno

v USA	16 000
ve Velké Británii	2 100
v NSR	1 300
v SSSR	800
v Japonsku	650
ve Francii	600 atd.

Tento proces se stále více prosazuje i v naší zemi a je provázen řadou významných sociálních problémů, jejichž neřešení nebo podceňování vede v některých závodech k tomu, že stroje NC jsou buď nevyužity vůbec, anebo využity zcela nedostatečně. Jde o problémy týkající se požadavků na kvalifikaci, o mzdové problémy, o problémy organizace výroby a práce, postojů pracujících k nové technice a technologii a o řadu problémů dalších.

V USA a ve Velké Británii je již ověřováno sestavování strojů NC do automatických výrobních linek, ovládaných samočinnými počítači, což ještě více radikalizuje změny v sociální oblasti. Anebo v technologii se zvětšuje podíl přesných odlitků, které vyžadují jen minimální strojní obrábění. Již po desítky let se zvyšuje počet tvářecích strojů a jejich přesnost se stále zvětšuje. Uplatňují se zejména přesné výkovky, výlisky, průtláčky a vývalky, často z obtížně tvárných kovů a slitin, a to i velmi složitých tvarů, vytvářených s velkou energií a rychlostí. Při obrábění se prosazují nekonvenční, například elektroerozivní, elektrochemické a ultrazvukové metody obrábění. Prozkoumat všestranné působení těchto strojů na člověka a na sociální oblast, postavit tuto techniku do služeb rozvoje socialistické osobnosti a využít ji k zlepšování pracovního a životního prostředí — to je veliký úkol, jenž musí být při prognózování v sociální oblasti podrobně formulován a jenž vyžaduje připravenost jak

techniků, tak antropologů a jejich nej-
užší spolupráci.

Připočteme-li k tomu, co již bylo ře-
čeno, ještě nároky, které jsou na účast-
níky prognózování kladený v metodické
oblasti a bez jejichž splnění nelze o se-
riózní prognostice vůbec hovořit, je pa-
trno, že prognózování náleží mezi nejslo-
žitější lidské činnosti a že k povznesení
úrovně této činnosti jsou potřebná četná
a mnohostranná opatření na poli rozvoje
poznání, profesionální přípravy, výchovy
i organizace.

Резюме

Чех В.: Технические, технологические и со- циальные прогнозы

При совершенствовании управления в эконо-
мической и социально-политической области
в СССР все больше подчеркивается прогностиче-
ская деятельность. Одной из важных об-
ластей протностики является социальное про-
гнозирование. С началом социального прогно-
зирования и планирования появились многие
вопросы общего характера, к которым отно-
сятся, например, правильное определение
предмета протностики, ее отношение к плани-
рованию, концепционной деятельности, влия-
ние качества систем на протностическую де-
ятельность отношение прогнозирования и по-
знавания объективных законов общественного
развития. Одним из важных вопросов, решаем-
ым в связи с подготовкой социального прогно-
зирования, является отношение социальных
прогнозов к прогнозам техническим и техно-
логическим. Значительный вклад к решению
этого вопроса мы находим еще в учении осново-
положников марксизма-ленинизма. Их про-
гностические произведения отличаются систем-
ным подходом к анализу объектов и их
будущих состояний. При решении проблемы
отношения частных прогнозов имеет особое
значение их учение об иерархической струк-
туре социальных систем и о приоритетной роли
их производственной базы. Управление раз-
витием этой базы проходит в направлении це-
лей, объективно вытекающих из существа со-
циализма: именно в направлении к созданию
гармонического общества и всесторонне раз-
витого индивидуума. На промышленных пред-
приятиях протностическая работа должна про-
ходить по схеме «прогнозы производственной
программы, прогнозы производственной базы,
прогнозы социальные», отдельные части кото-
рой взаимно влияют друг на друга и взаимно
пронизываются. Уже работая над прогнозами
производственной программы и производ-
ственной базы надо рассчитывать на челове-
ческий фактор. Специалисты наук о человеке

и среди них также социологи наоборот должны
знать тенденции технического и научного
прогресса, и свои социально-протностические
заклучения они должны формулировать в духе
этих тенденций. На предприятиях необходимо
при работе над комплексным прогнозами обра-
зовывать интердисциплинарные коллективы.

Summary

Cech V.: Technical, Technological and Social Prognoses

While improving the management in the
economic and socio-political sphere in Cze-
choslovakia, an ever increasing stress is laid
on prognostic activity. One of the important
spheres of prognostics is social forecasting.
With the onset of social forecasting and
planning, numerous problems of a general
nature have appeared to which the following
ones belong, for instance: correct definition
of the subject of prognostics, its relation
to planning and conceptual activity, influence
of the quality of systems on prognostic ac-
tivity, relation between forecasting and cogni-
tion of objective laws of social development.
One of the important problems, solved in
connexion with the preparations for social
forecasting, is the relation of social prognoses
to technical and technological prognoses. An
important contribution to solving this prob-
lem can be found already in the doctrine
of the founders of Marxism-Leninism. Their
prognostic works are characterized by a
system approach to the analysis of objects
and their future states. Their ideas on the
hierarchical structure of social systems and
on the primary role of their production
basis is of particular importance for solving
the problem of the relation of partial pro-
gnoses. The control of the development of
this basis occurs in the direction of goals
which follow objectively from the substance
of socialism: to the creation of a harmonic
society and of a many-sidedly developed
individual. In industrial enterprises pro-
gnostic work should proceed according to
the following scheme — prognoses of pro-
duction program, prognoses of production
basis, social prognoses — whose individual
parts interact and pervade mutually. Already
when one starts working on the prognoses
of production program and production basis,
it is necessary to count with man. On the
contrary, specialists in the human sciences
— and among them sociologists as well —
have to know the trends of technical and
scientific advancement and formulate their
socio-prognostic conclusions in the sense of
these trends. Interdisciplinary teams should
be created in enterprises when working on
complex prognoses.

Charakteristickým rysem posledních let je v Polsku prohlubování a rozšiřování úlohy plánování. Ve sféře praxe se to mimo jiné projevuje prací na hospodářských plánech různého časového rozpětí nebo v rozvíjejícím se územním plánování. Ve společenských, zejména ekonomických vědách se to projevuje rozvíjením teorie a zdokonalováním metodologie plánování.

Dosažený stupeň praxe a teoretické reflexe se však nezdá být dostatečný. V tomto článku bychom chtěli upozornit na určitý druh plánování, který je neobvykle obtížný, přitom však má veliký význam a vyžaduje rozpracování jak v rovině teorie, tak v rovině praxe. Máme tu na mysli plánování komplexních společenských změn, mezi nimi například plánování procesu přeměn struktury společnosti z hlediska tříd a vrstev.

Plánování procesů tohoto druhu není snadné pro jejich složitost a mnohoetapovost. Dosavadní zkušenosti socialistických zemí však ukazují, že metodologie a praxe plánování se postupně, přitom však nepřetržitě dostává na vyšší úroveň: zahrnuje širší okruhy jevů a proniká hlouběji do jejich struktury a mechanismů změny. Nezdá se tedy, že bychom v budoucnosti (a to i v té nejbližší) nemohli začít plánovat složitější jevy a procesy, než jsou ty, které utváříme dnes.

Dosavadní zájem plánovačů v oblasti sociálních jevů se týkal oblasti globálně pojaté sociálně kulturní infrastruktury (např. rozvoje sítě kin, jeslí, škol, televize), oblasti globálně pojatého fondu odměn a fondu spotřeby. Charakteristickým rysem dosavadního plánování v této oblasti je pojmání obyvatel země jako vnitřně nediferencované masy. Je to zjednodušení, které si všichni plánovači samozřejmě uvědomují. Domníváme se však, že dnes se nemusíme spokojovat s tím, že jsme si vědomi tohoto zjednodušení. Bylo by třeba vytyčit úkol po-

stupné eliminace zjednodušených způsobů společenského plánování a zavádět způsoby složitější a adekvátnější z hlediska vlastností sociálního materiálu, který chceme přetvářet. Takové plánování se různým způsobem prolíná s prognózováním změn sociální struktury a s úsilím o realizaci socialistického modelu třídní struktury.

Jaké otázky je třeba zodpovědět

Třídy jsou velmi složitými celky. Za prvé se vyznačují komplexy vlastností společenského postavení (např. místem v systému výroby, charakterem práce, velikostí příjmů, druhem a rozsahem účasti na kultuře, sociálně politickými postoji apod.). Za druhé je každá třída vnitřně diferencovaná.

To, co se děje v sociální struktuře, je výslednicí změn ve formách vlastnictví, v technologii výroby, v systému řízení, ve formách rozdělování statků, ve struktuře spotřeby, v podílu mas na kulturním a společensko-politickém životě. Řízení vývoje takových složitých celků, jakými jsou sociální třídy, je tedy spojeno s velkými obtížemi. Obtížné je i předvídaní konkrétních trendů vývoje jednotlivých aspektů třídní struktury a prognózování globálních výsledků těchto trendů, tj. předvídaní obrazu třídní struktury v určitém okamžiku budoucnosti. Nicméně nikdo a nic nás nemůže odvrátit od snahy překonat tyto obtíže a nastoupit cestu kontroly a plánování změn v třídní struktuře.

Jaké otázky je třeba formulovat, pokud jde o vývoj struktury naší společnosti? Nejobecnější by mohla být otázka: Jakým způsobem budou jednotlivé globálně plánované procesy působit na podobu a rozvoj jednotlivých složek třídní struktury? Ta by měla být rozložena na řadu dílčích otázek, jako například: Jak působí změny techniky v průmyslu na změny charakteru práce rolníků a na

stupeň zespolečenštění jejich práce a vlastnictví? Jak se projeví celkový růst individuálních výdělků a příjmů rodin (předvídaný v hospodářských plánech) v růstu mezd a příjmů jednotlivých tříd? Jak ovlivní růst počtu míst v kinech, divadlech a knihovnách rozvoj účasti na kultuře u jednotlivých tříd a vrstev? Jaký typ myšlení se utváří u rolníků, dělníků a inteligence? V čem — a v jaké míře — budou tyto základní složky naší struktury navzájem podobné a v čem ještě budou jistě i za určitou dobu různé?

Jestliže si uvědomíme skutečnost diferenciace uvnitř základních složek třídní struktury, pak každou z dílčích otázek musíme klást i pro úže vymezené skupiny uvnitř tříd, například pro skupiny sociálně profesionální. UVědomíme-li si nutnost analýzy speciálnějších jevů, pak se tyto vstupní úvahy omezí na postulát zahrnutí globálních třídních dimenzí do praxe plánování a prognózování. Abychom zamezili nedorozumění, je třeba upozornit na to, že v některých případech již uvažujeme zvlášť o změnách uvnitř rolnictva a zvlášť o změnách týkajících se obyvatel měst; činíme tak však nedostatečným způsobem — i když jde o velmi obecné problémy (např. procesy zespolečenšťování rolnického hospodářství), nelze uvažovat o obyvatelstvu země nediferencovaně.

Dvě patnáctiletá období

Obtíže plánování a prognózování určitého obrazu jednotlivých složek naší třídní struktury se objevují odlišně v závislosti na přijaté časovém rozpětí. Jestliže cílovým bodem našich prognostických úvah a plánovacích aktivit bude rok 1985, tj. bod vývoje vzdálený patnáct let, pak jsme v situaci o něco lepší, než bude-li tímto bodem rok 2000, vzdálený třicet let. V perspektivě 15 let se mnoho faktorů situace jeví poměrně plastičtější a více procesů můžeme uznat za nepochybné. Plyne to z obecné znalosti celkové situace, která se za patnáct let nemůže úplně změnit, a z přehledné znalosti předpokladů hospodářských plánů. Naproti tomu „oblast nejistoty“ narůstá směrem k období 1985–2000.

Jestliže zaměříme svoji pozornost na období nejbližších 15 let, pak zjistíme, že procesy v oblasti sociální struktury budou

determinovány především těmito faktory: plánovanou etapou technického pokroku v průmyslu a zemědělství, vyšší průměrnou úrovní vzdělání, plánovanou vyšší úrovní národního důchodu. Kromě toho budou v určitém rozsahu a míře determinovány i obtížnější předvídatelnými novými potřebnými vzory, které uznáme za žádoucí a které se budou moci mezi lidmi rozšířit, a také novými kulturními aspiracemi, jež se zformují živelně, nebo za plánovaného spolupůsobení ekonomických a kulturních rozhodovacích center.

Základní problém, který očekává případného plánovače procesu sociálních přeměn v této oblasti, spočívá v „překlada“ plánovaných technických, ekonomických a osvětově kulturních změn do jazyka událostí a procesů, které se objeví v sociálních třídách. Takový „překlad“ by se musel opírat o permanentní výzkum skutečného stavu věcí, neboť není možno od stolu vydedukovat, jak plánovaný technický pohyb ovlivní všechny parametry pracovní síly v průmyslu, tím méně pak jak ovlivní všechny aspekty změn sociálně kulturního rozvoje dělnické třídy a inteligence. Totéž se týká technického pokroku v zemědělství a vývoje sociální situace rolníků. Mnohostranné sociologické výzkumy jsou tedy první nezbytnou podmínkou plánování či alespoň kontroly rozvoje sociální struktury.

Jistota a nejistota

Uvažujeme-li o období druhých 15 let, tj. o období 1985–2000, pak se stupeň nejistoty a obtížnosti předvídaní zvětšuje. Není snadné dnes předpovědět všechny konkrétní tendence změn ve sledovaných rovinách společenského života. Rozsah a míru nejistoty v jednotlivých oblastech určují různé faktory. Uvedme zde alespoň některé z nich.

Technický pokrok je obtížné správně předvídat; přitom na něm závisí profesionální struktura dělnické třídy a inteligence a také dělba práce v zemědělství. Práce a profesionální pozice do značné míry zase determinuje jiné sociální rysy jedinců. Míra předvídatelnosti technického pokroku působí tedy zároveň na míru předvídatelnosti mnoha jiných jevů.

Přeměny v organizaci výroby a hromadného života představují druhou rovinu působící na sociální situaci jedinců a ce-

lých sociálních skupin. Nesporně roste stupeň organizace společenského života, což vede ke vzniku nových sociálních skupin a působí na komplex profesionální struktury i na typy společenských postojů. Změny v organizaci výroby mohou rovněž působit na možnosti účasti na kultuře u různých skupin.

Přeměny v oblasti masové komunikace tvoří třetí rovinu působící na případné podoby sociálních diferenciací nebo na tempo jejich stírání. Prostředky masové komunikace ovlivňují možnosti předávání intelektuálních a estetických obsahů do různých prostředí. Není vyloučeno, že v budoucnosti vytvoří ještě větší a rozmanitější možnosti rozšíření osvěty a kultury mezi dospělými (kteří neměli šance získání odpovídajícího vzdělání v mládí) a že zrevolucionizují systém vzdělání mládeže a odstraní roli bydliště, pokud jde o přístup k osvětě a kultuře.

Přeměny ve formách politického života mohou zásadně ovlivnit rozvoj různých rovin společensko-politické aktivity jedinců. Rozvoj participace na řízení, rozvoj územních orgánů moci a profesionálních i kulturních organizací vytvoří novou situaci, kterou však rovněž není možno přesně určit.

Nemáme však v oblasti prognózování na dalších patnáct let vůbec žádné šance? Můžeme dnes jenom věstit? Zdá se, že tomu tak není. Za prvé, existují určité „konstanty“ našeho politického programu, které jsou spjaté s marxistickou vizí socialistické a komunistické společnosti. Za druhé, některé obecné tendence dlouhodobého vývoje je možné předvídat i přes obtíže narýsování jejich konkrétního obrazu.

Konstantní prvky vize budoucnosti

Základem našich plánů a prognóz musí samozřejmě být marxistický vzor obecně společenských přeměn v socialistické formaci, zahrnující také dílčí vzor přeměn třídní struktury. Zdá se, že nám v této oblasti chybí něco, co bychom mohli nazvat „konkretizovaným“ vzorem přeměn odpovídajících vývojové fázi, v níž budeme v nejbližších třiceti letech. Obvykle se buď spokojujeme prostým popisem dnešního stavu, nebo odtržené od skutečnosti spekulujeme na téma, jak tomu bude v komunismu.

Marx může být směle nazván prvním prognostikem, protože jako prvý vědeckým způsobem konstruoval prognózy budoucího společenského vývoje. Stejně postupoval i Lenin. Oba si však uvědomovali specifickou svět, v němž budou žít a jednat příští generace. Proto nekonstruovali podrobný obraz přeměn v třídní struktuře. Nicméně, vědeckým způsobem předvíдали hlavní a dlouhodobé tendence sociálních změn v socialistickém zřízení. Tyto tendence můžeme shrnout takto:

1. Neustálý rozvoj tvořivých sil založený na technickém pokroku.

2. Jemu odpovídající a vědomě stimulované přeměny všech tří aspektů výrobních vztahů (tj. aspektů plynoucích z profesionální dělby práce, z funkční dělby práce a z vlastnických vztahů týkajících se výrobních prostředků).

3. Těmto tendencím odpovídající a rovněž vědomě stimulované přeměny účasti na kultuře, spočívající především v rozšíření podílu na různých formách kulturního života u těch tříd, které v předchozích formacích měly ztížený přístup k mnoha kulturním hodnotám.

4. Na všech zmíněných tendencích založené změny osobnosti, vedoucí k formování „plné“, bohaté, všestranné osobnosti.

Jako volnou úvahu zde musíme připomenout, že v současné době jsou na Východě i na Západě prognózováním zachyceny především jevy uvedené v bodech 1. a 3.; naproti tomu potřeba intenzivních studií o prognózování jevů uvedených v bodech 2. a 4. je mnohem naléhavěji pocíťována v zemích socialistických než kapitalistických.

Jak známo, všechny prognózy Marxe a Lenina vycházely z předpokladu, že určité skupiny lidí (třídy nebo jejich politické organizace) budou působit na uskutečnění určitých budoucích stavů. Ve společnosti se nic nerealizuje zcela samo; socialistické prognózy se realizují prostřednictvím plánovitého kolektivního jednání, jež je zaměřeno k vytčenému cíli. Odhalování možností, vytyčování správných, a tedy dosažitelných konkrétních etapových cílů považovali klasikové marxismu za umění vysoké úrovně.

Odkaz klasiků, pokud jde o globální, obecnou (nikoli tedy detailní) metodu so-

cialistického prognózování -- můžeme-li to tak nazvat --, staví před současně prognostiky velké úkoly. Především jde o úkol pozorného sledování rodících se procesů (které se mohou stupňovat na základě existujících podmínek), žádoucích z hlediska konečného cíle a vyžadujících tedy vědomou stimulaci.

Zároveň je třeba neustále pamatovat na ony „konstanty“ socialistického programu sociálních přeměn, které poukazují na to, co je nejdůležitější. Tyto „konstanty“ je možné převést na postulát stimulační egalitizační procesů v různých oblastech života. Konkrétně to znamená závazek dlouhodobého plánování procesů stírání rozdílů mezi charakterem fyzické a duševní práce (prostřednictvím zvyšování stupně kvalifikace a intelektualizace dělnické práce), procesů rozšiřování podílu mas na řízení veřejných záležitostí, zmenšování rozdílů v objektivních podmínkách života a zmenšování rozdílů v typu a intenzitě kulturního života různých tříd. V rovině typů a forem vlastnictví to znamená nesmírně důležitý proces rozšiřování socialistického typu vlastnictví výrobních prostředků a postupného zmenšování rozdílů mezi různými formami socialistického vlastnictví výrobních prostředků. Tento poslední druh rozdílů (tj. rozdílů vlastnických) je nejdůležitější v tom smyslu, že představuje objektivní základ rozšiřování centrální ingerence do rozmanitých oblastí života tříd (především pokud jde o výši odměn a příjmů). Úplné (tj. všeobecné a jednotné) socialistické vlastnictví výrobních prostředků dává větší možnost utváření rozmanitých sociálních jevů v jednotlivých třídách a představuje kvalitativně nový základ plánování sociálních jevů.

Z toho plyne, že plánování a prognózování musí být komplexní, víceetapové a také mnohovariantní -- tím se budeme zabývat dále.

Faktory spoluvytvářející vývoj

Uvažujeme-li o vývoji struktury z hlediska tříd a vrstev v kterémkoli období, musíme sledovat tři skupiny faktorů, na nichž tento vývoj závisí:

1. určitý výchozí stav představující bod, od něhož začínáme sledovat další změny; je to stav zděděný z předchozího období,

který velmi významně působí na další etapy vývoje;

2. plánované působení na společnost a zamýšlené i nezamýšlené výsledky tohoto působení;

3. procesy nezávislé na plánovací činnosti, které zde nazveme živelnými: objevují se nezávisle na našem jednání v kterékoli oblasti (do této kategorie patří například porodnost v jednotlivých třídách nebo živelné přejímání spotřebních vzorů ze zahraničí, které se objevuje v některých prostředích).

Dále je třeba analyzovat plánované akce, k nimž patří velké množství konkrétních druhů činnosti. Rozlišujeme je podle toho, vztahují-li se ke společnosti jako k vnitřně nediferencovanému celku, nebo ke společnosti rozdělené na třídy a skupiny. Kromě toho je třeba odlišovat kategorie jednání, jehož cílem je modifikace již existujících jevů a procesů, od kategorie jednání, jehož cílem je vytvoření nebo vyvolání zcela nových jevů, které dosud neexistovaly (například zavádění nových forem rozdělování statků nebo nových organizačních opatření sloužících společenské aktivizaci obyvatel).

Je možno formulovat hypotézu, že v průběhu let spolu se zdokonalováním plánování se bude rozšiřovat sféra aktivit opírajících se o poznání a postižení rozvojových potřeb jednotlivých tříd a sociálních skupin a současně budou stále odvážněji pěstovány nové formy společenského života. Bylo by také žádoucí, aby se zmenšoval počet vedlejších jevů a procesů, které vyvoláváme nezamýšleným způsobem svými plánovacími aktivitami (například vzrůst různých projevů sociální patologie v industrializovaných oblastech).

Plánování a prognózování

Na tomto místě přicházíme k obecnějším problémům plánování a prognózování. Můžeme si položit otázku: Čím se tyto dva typy vědecké aktivity navzájem liší a co mají společného? Jakou roli hraje každý z nich v našem uvažování o přeměnách sociální struktury? Pro nedostatek místa se zde těmito otázkami nemůžeme podrobněji zabývat, chtěli bychom však alespoň upozornit na základní rozdíly mezi plánováním a prognózováním a vymezit vazby mezi nimi.

Plánování je formulací záměrů, jež jsou ve vysoké míře reálné (z hlediska možnosti jejich realizace) a jejichž provedení je přitom pro nějaké kolektivy závazné. Jeho obsahem zpravidla je určení cílů a zabezpečení prostředků.

Prognózování je formulací budoucích stavů nezávisle na příčinách, které je vyvolávají — k těmto stavům tedy dochází jak na základě realizace plánovaných záměrů, tak nezávisle na nich. Z tohoto důvodu prognózování implikuje větší nejistotu a možnost chyby. Je si však třeba uvědomit, že i v plánování je stupeň vlivu na konečný výsledek a průběh celého procesu, který k němu vede, různý — ani zde tedy není zcela vyloučena nejistota a chyby. Například v ekonomickém plánování je předvídaní investičních výdajů jistější než předvídaní růstu produktivity práce nebo změny spotřební struktury (i když dosavadní praxe ukazuje, že konečné náklady mnoha investic jsou často vyšší než plánované).

V každém případě se plánování týká jevů, jež mohou být v optimálním případě plně ovládnány nebo alespoň kontrolovány. „Kontrolou“ zde rozumíme možnosti ovládnutí procesu v míře, jež odpovídá záměru, a to na základě poznání zákonů, jimiž se jev řídí, a použití efektivních a adekvátních prostředků zasahování do celého procesu. „Ovládním“ rozumíme možnost vyvolání, modifikace nebo likvidace jevu.

Prognózování je myšlenkovou operací spočívající v určení budoucích stavů jevů nebo procesů nejen plánovaných, nýbrž i takových, které nezamýšlíme plně utvářet, neboť nevíme, jak by to bylo možno efektivně provést, nebo u nichž nám chybí prostředky k takové efektivní (byť jen dílčí) ingerenci. Prognózování v socialistické společnosti se zpravidla týká jevů, které jsou třeba jen zprostředkováně — tj. spojením s jinými jevy — „dotčeny“ účinky plánování, takže prognózy obsahují předpovědi plynoucí z plánovaných záměrů. Je třeba si uvědomit právě to, že prognózování v socialismu se — daleko větší míře než v kapitalismu — týká určení budoucích stavů, které jsou zároveň výsledkem procesů živelných a plánovaných (tj. utvářejících se pod vlivem plánování i nezávisle na něm).

Tento druh „budoucích stavů“ současně ukazuje na zvláštní charakter vazeb mezi plánováním a prognózováním i na širší vztahy, zejména na spojení mezi diagnózou, plánem a prognózou.

V perspektivních úvahách o sociálních jevech je nutno brát v úvahu plánované akce, které ovlivní budoucí podobu prognózovaného jevu, a také určení vlivu spoluutvářejících, avšak neplánovaných jevů. Prognózu není možné formulovat bez přesné diagnózy aktuálního stavu (zde se objevuje úloha výzkumů). Jestliže naproti tomu uvažujeme o procesu prognózování v několika budoucích časových bodech, potom prognóza stavu za patnáct let (např. v roce 1985) musí být chápána jako kvázidiagnóza, představující základy prognózování vývoje v další etapě (např. v období 1985—2000).

Obecně lze říci, že v socialistickém zřízení se rozšiřuje okruh prognóz s vyšším stupněm spolehlivosti, protože stále více jevů je plánováno. Výsledkem rozšiřování „plánovacího pole“ a prohlubování metod plánování je rozšíření okruhu a stupně spolehlivosti prognózování. Rozpracování prognóz současně zpětně vytváří podmínky lepšího, tj. reálnějšího plánování komplexních společenských změn a napomáhá adekvátnějšímu ekonomickému plánování. Například prognózy změn systémů hodnot, postojů a životních vzorů, jsou-li správně odhadnuty, usnadňují sestavování reálných hospodářských plánů; tyto plány jsou totiž realizovány lidmi, kteří se v různé míře a různými cestami mohou angažovat pro jejich uskutečnění. přičemž zároveň mají rozmanité a proměnlivé potřeby, které musí plán uspokojit.

O potřebě variant v prognózování

V prognózování vývoje vnitřně složitých „celků“ se setkáváme s více či méně předvídatelnými jevy, jež představují složky tohoto celku. Základní problém předvídaní spočívá ve správné kompozici celku, v určení „vzorce“ závislostí a vazeb velmi rozmanitých prvků. To souvisí s problémem předvídaní různých variant budoucích komplexních stavů.

Předpokládejme, že vývoj sociální struktury se skládá z vývoje dvou navzájem spjatých podkomplexů: jedním z nich je soubor vnitřně spjatých vlastností ob-

jektivního třídního postavení charakterizujícího jednotlivé třídy, druhým je soubor jevů nazývaných souhrnně „životní styl“ těchto tříd.

Objevuje se řada problémů týkajících se vnitřní dynamiky každého z těchto komplexů a vazeb mezi nimi v procesu vývoje. Pro výklad použijeme pouze některé z těchto problémů, které je možno chápat jako úvod k uvažování o potřebě variant v prognózování.

Položme si například tuto otázku: Je možno plánováním snáze ovládat rozvoj techniky, nebo životní styl? V které z těchto oblastí je prognózování spolehlivější? Která z nich vyžaduje prognózování většího počtu variant a která méně?

Zdá se, že je snazší ovládat rozvoj techniky než změny životního stylu. Je možné také tvrdit, že technický rozvoj je univerzálním jevem a že technická vybavenost vysoce vyspělých zemí musí být stejná. Z tohoto argumentu vycházejí různé myšlenky o podstatné podobnosti organizačních systémů a sociálních struktur všech průmyslových společností.

Dotýkáme se zde společensky neobyčejně důležitých problémů. Je nepochybné, že všechny země usilují o zavádění nejmodernější, a tím i nejproduktivnější techniky. Technický pokrok je v současném světě hlavním nositelem růstu produktivity práce. Z toho plyne, že méně vyspělé země by mohly předvídat technický rozvoj snáze než země vyspělé, neboť tak či onak kopírují jejich techniku. Ve společnostech dohánějících vyspělé země by tedy stačilo předvídat jen málo variant technického rozvoje.

V této úvaze je nepochybně mnoho rozumného. Ve vztahu k nejbližšímu období patnácti let se toto hledisko vnucuje zcela samozřejmě. Současně se však objevují neobyčejně důležité otázky. Nevytvoří budoucí rozvoj vědy a techniky možnosti rychlého dostižení vyspělých zemí? Nerozšíří nové horizonty, které otevře další rozvoj vědy a techniky, repertoár možných společenských systémů, v nichž by mohli lidé tuto techniku využít? Nebylo by v souvislosti s tím třeba naopak přinutit naši představivost ke zvětšení počtu variant budoucích organizačních systémů a sociálních struktur, v nichž by mohla budoucí, ještě rozvinutější technika fungovat?

Kdyby tomu tak bylo, pak by v budoucnosti existovala možnost sledování různých variant zavedení a využití technického vybavení společnosti z hlediska splnění dvou podmínek: 1. zajištění vysoké produktivity práce, 2. takové organizace pracovních kolektivů a celých tvůrčích souborů, které by byly nejprínosnější pro realizaci socialistických společenských zásad.

Nezávisle na naznačené problematice je však současně nutné přesněji promýšlet problémy, které odbýváme jako snadná, přitom však nepřiliš hluboká tvrzení. Jde o problémy týkající se budoucí nutné odlišnosti struktury socialistické společnosti od struktury dnešních nejvyspělejších kapitalistických společností.

Někdy podvědomě přijímáme hledisko „technologického determinismu“. To ústí v předpoklad, že na základě určitého druhu techniky je nutná určitá organizace výrobních kolektivů, určité systémy stimulů a určitý typ pracovní síly, a tedy i určité rozložení základních rysů společenského postavení. Tento způsob uvažování často vede k dalekosáhlým tvrzením, například, že vývoj naší společnosti musí za patnáct až třicet let nutně vést ke zvětšení sociálních rozdílů, neboť vzrostou rozdíly v úrovni kvalifikace (bude třeba více vynikajících vědců a inženýrů hrajících důležitou roli v technickém pokroku), rozdíly v oblasti vlivu na ekonomická rozhodnutí (musí být v rukou vynikajících organizátorů) a rozdíly v odměňování práce (jako hlavní stimuly úsilí technicko-organizační elity). V tvrzeních tohoto druhu je často těžké odlišit postuláty týkající se skutečné situace od prognóz celkových dlouhodobých procesů. Směšování těchto dvou rovin je jistě nesprávné, není však otázkou prvořadou. Prvořadý význam má otázka, zda určitá technická úroveň a určité požadavky jejího fungování působí na systémy organizace společenské práce, kvalifikační strukturu a systémy odměn tak, že existuje pouze jediná možná podoba rozložení objektivních rysů společenského postavení na základě dané, předpokládané nebo formující se techniky. Negativní odpověď se zdá být nejen společensky žádoucí, ale i možná z hlediska dalšího pravděpodobného růstu účinných společenských řešení na zákla-

dě téže technické úrovně. Taková odpověď se zdá být možná například i ve vztahu k období do roku 1985. a to za předpokladu, že začneme systematicky hledat různá řešení problémů sociální diferenciace při daném typu techniky a vybírat z teoreticky možných ta, která se ukáží užitečná pro zavádění a fungování nejdokonalejší techniky a nepovedou k záporným účinkům v oblasti sociální diferenciace.

Ve světle těchto úvah se problematika variant budoucích řešení zdá být důležitá nejen z hlediska překvapení technického rozvoje. Je důležitá i z hlediska zajištění společnosti před překvapujícími sociálními důsledky tohoto rozvoje. Toto zajištění může mít nejen podobu poznání toho, co může přijít, ale i podobu jednání zaměřeného tak, aby živelně nenastoupilo to, co nechceme. Nejobecněji řečeno: účinně a racionálně organizovaná technika nemusí nutně vést k negativním sociálním důsledkům (to se týká i růstu sociální diferenciace).

Položme si nyní otázku, zda je snadnější nebo obtížnější předvídat životní styl než stav techniky. Jaké možnosti otevírá budoucnost a jaké závazky spočívají na tom, koho bychom mohli nazvat „hlavním plánovačem životního stylu“? Má výběr většího nebo menšího počtu variant než „hlavní plánovač techniky“? Jsou to otázky signalizující ohromný růst počtu problémů, které je třeba řešit. Některé z nich byly rozebírány v nedávných diskusích. Máme na mysli diskusi zahájenou návrhy prof. Pajestky na žádoucí přestavbu spotřební struktury. Spotřeba materiálních statků je ovšem jen částí obecně pojaté spotřeby, do níž sociologové zahrnují i „kulturní spotřebu“, a ještě menší částí šíře pojatého životního stylu. Stavíme-li do kontrastu situaci v oblasti životního stylu se situací v oblasti techniky, můžeme říci, že v socialistické společnosti mohou plánovači volit určitou techniku pro průmysl, nemohou však volit životní styl pro lidi. Toto tvrzení vědomě přehání skutečný stav, to však jen proto, aby byl patrný významný rozdíl, který není vždy dostatečně jasný. Plánování technického pokroku je bezprostřední a plánování změn životního stylu je zprostředkované. Plánování technického pokroku je

spolehlivější, neboť všechna rozhodnutí jsou v rukou plánovače. Plánování změn životního stylu je méně spolehlivé, neboť realizace plánů v této oblasti je v rukou milionů jedinců („spotřebitelů“), nadaných svobodnou vůlí a vlastními zálibami. Existence třídní struktury se mimo jiné projevuje v diferenciaci spotřebních preferencí a šíře různých životních stylů.

V budoucnosti na základě rozvinutější techniky, vyššího životního standardu a širší účasti na různých formách kulturního života nabude problém utváření životního stylu prvořadého významu. Jestliže by již dnes bylo třeba vyslovit určité postuláty, pokud jde o prognostické práce v této oblasti, pak bychom především zdůraznili vědomý odpor vůči „obecně civilizačnímu determinismu“.

Účinný způsob takového odporu vidíme — podobně jako v případě technologického determinismu — v zahájení prací na variantách budoucího životního stylu. V těchto variantách je zapotřebí pouze dvou „konstant“: konstanty „egalitarizace“ (v oblasti objektivních podmínek) a konstanty „socialistického étosu“ (v systému hodnot).

Kromě toho je třeba si uvědomit, že životní styl je složitějším komplexem než technická úroveň, přičemž jeho vnitřní strukturální vazby a vnější podmíněnosti jsou velmi rozmanité. Nabízí se tedy závěr, že plánovitě přetváření životního stylu se musí opírat o použití rozsáhlé škály nástrojů působení a předpokládat i připouštět různé konečné efekty. Variantnost prognóz je zde tedy nevyhnutelná. Návrhy variant se pochopitelně týkají spíše vzdálenější doby než blízké budoucnosti, která je geneticky determinována naší současností.

V oblasti životního stylu je socialistický étos stejně důležitý jako rozšíření účasti pracujících v oblasti organizačních forem využívání moderní techniky. Avšak i tento étos souvisí s různými styly spotřeby a šířeji s různými životními styly. Je tomu podobně jako v případě techniky. Nemáme-li upadnout do tenat zdánlivě nezbytných důsledků, je nutné, abychom zapojili svoji obrazotvornost do práce na konstrukci různých variant budoucího socialistického životního stylu.

Přeložil Jiří Večerník

Problémy efektivnosti sociálních programů¹

MIROSLAV SOUKUP, ADOLF FILÁČEK,
MICHAL ILLNER, MARTA PALATOVÁ,
VLADIMÍR PERNICA

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

V této stati si chceme položit otázku, jakým způsobem je možno ověřovat efektivnost sociálních programů a jaké problémy jsou s tímto úkolem spojeny.

Máme tedy na mysli situaci, kdy řídicí centrum — státní, místní, odpovědné apod. — chce dosáhnout nějaké změny ve stavu řízeného společenského systému — průmyslového podniku, obce apod. — a za tím účelem projektuje a realizuje soustavu koordinovaných sociotechnických opatření, kterou označujeme jako sociální program. (Tak ústřední orgány mohou např. v zájmu zvýšení natality provádět celou řadu legislativních kroků, které zvyšují mateřství a rodiny s větším počtem dětí.) Otázky, zda vůbec a do jaké míry takový program dosahuje vytčených cílů i jaké jsou podmínky a příčiny jejich více či méně úspěšné realizace, tj. otázky, jejichž zodpovídání je hodnocením efektivnosti programu, patří nepochybně k zásadním otázkám, které si řídicí centrum položí. Hodnocení efektivnosti zásobuje řídicí místo zpětně vazebními informacemi, jež pak umožňují způsob realizace a často i vlastní podobu programu korigovat a přizpůsobovat okolnostem.

Pokusíme-li se, třeba jen zjednodušeně a schematicky, rozlišit v řídicí činnosti určité funkčně oddělené fáze, pak můžeme dojít např. k následujícím tzv. *funkcím řízení*, jak je uvádí např. V. G. Afanasjev v práci *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Nauka, Moskva 1968.

a) *plánování*, zahrnující specifikaci cílů řídicího aktu a modelování řízeného jevu i mechanismu vlastního zásahu;

b) *programování*, zahrnující návrh pro-

středků, jimiž má být zásah uskutečněn, a odhad rozsahu i vzájemných vazeb jeho různých důsledků;

c) *realizaci*, během níž je program uváděn v činnost;

d) *hodnocení*, kdy se ověřuje, jak přesně byly dodrženy realizační procedury programu a do jaké míry program vůbec přiblížil realizaci zamýšlených cílů.

V tomto schématu tedy hodnocení efektivnosti řídicích kroků vystupuje jako jedna ze *základních funkcí* řídicího procesu a jako fáze umožňující rozhodnout o dalším pokračování, rozšíření, zúžení nebo jiné modifikaci programu. Hodnocení je tedy nezbytnou součástí každé racionální řídicí činnosti. Nejde přitom pochopitelně o jakékoliv hodnocení, ale pouze o takové, jež je založeno na marxistických východiscích a poskytuje o realitě pravdivý (validní), spolehlivý, pohotový a podle možnosti i kvantitativní obraz. Jde zkrátka o hodnocení, které by bylo pro rozhodovací proces *relevantní*.

Hodnocení, které splňuje tyto podmínky, se musí opírat o fakta, musí být hodnocením vycházejícím z empirického materiálu o průběhu realizace a dopadu daného programu. Potřebné empirické informace bude pak zpravidla možno nejlépe získat cestou konkrétního a pro tyto účely metodologicky přizpůsobeného sociálního výzkumu.

Pro tuto funkci se již zformoval a institucionalizoval tzv. *hodnotící výzkum*. Rozumíme jím soubor činností umožňujících objektivní, systematické a vyčerpávající vyhledávání faktů o důsledcích plánovité sociotechnické činnosti.² V hodnotícím

¹ Předkládáme přepracovanou část referátu skupiny pro teorii sociálního plánování (vedoucí: doc. dr. M. Soukup, ČSc.) v oddělení sociologie práce a řízení Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV na téma *Sociální efektivnost a sociální rozvoj*, připraveného pro seminář týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce (vedoucí: člen korespondent ČSAV R. Řícha, DrSc.); seminář s tematikou *Vědeckotechnický rozvoj a efektivnost národního hospodářství* se konal ve dnech 26.—27. 3. 1973 v Bibliích. Článek, který pu-

blikujeme, navazuje na článek našeho autorského kolektivu *Sociální efektivnost a sociální rozvoj*, uveřejněný v *Politické ekonomii* 1973, č. 8.

² Freeman, H. F., Sherwood, C.: *Social Research and Social Policy*. Englewood Cliffs. Prentice-Hall 1970; Suchman, E. A.: *Evaluative Research*. New York, Russell Sage Foundation 1967; Weiss, C. H.: *Evaluation Research: Methods of Assessing Program Effectiveness*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs 1972.

výzkumu chceme testovat *aplikaci* poznatků o sociální realitě podle podobně rigorózních metodologických hledisek, jaká bývají uplatňována při empirické sociální analýze, tedy při tvorbě těchto poznatků.

V dalším věnujeme pozornost některým obecnějším, zejména metodologickým otázkám spojeným s empirickým hodnocením efektivnosti sociálních programů.

1. Některé výchozí pojmy

V analytických úvahách o sociálních programech a o hodnocení jejich účinnosti budeme zpravidla pracovat s následujícími základními pojmy:³

Objektem sociálního řízení je nějaký sociální systém — např. malá skupina, sociálně ekologický celek, průmyslový podnik, globální společnost. Řízení spočívá v tom, že *řídící (rozhodovací) centrum* se snaží za účelem dosažení nějakých cílů vyvolat *změnu (resp. změny) stavu* řízeného sociálního systému. K dosažení těchto změn využívá určitých *nástrojů*, zpravidla nástrojů již standardizovaných, tvořících formální kompetenční výbavu řídicího centra.⁴

Sociálním programem budeme nyní rozumět soustavu prostředků určených k navození určitého souboru dílčích společenských cílů. Každý sociální program obsahuje alespoň následující *prvky*:

Cíle, kterých má být dosaženo. Cíle tvoří hierarchii a lze je členit podle vztahu, v němž jsou vzhledem ke konečnému cíli. Tak může jít o cíle z hlediska řízení daného společenského celku konečné, nebo o cíle operativní, vzhledem k těmto konečným cílům instrumentální. Může jít dále o cíle vyjádřené pevnou hodnotou na nějaké stupnici (např. dosažení všeobecného středoškolského vzdělání), nebo o dynamické cíle, spočívající v pohybu po nějakém kontinuu (např. stále se zlepšující zdravotní stav obyvatelstva), apod. Vytčené cíle budou vyjádřeny, a to i pro všechny další praktické účely, jako souhrn dílčích změn stavu řízeného společenského celku.

Cílová populace, tj. sociální jednotka (resp. soubor sociálních jednotek), jejíž chování nebo podmínky mají být programem ovlivněny. Cílovou populací mohou být např. staří lidé, ekonomicky aktivní obyvatelstvo, rodiny s nezletilými dětmi, obce určité velikostní kategorie apod.⁵

Prostředky určené k uskutečnění vytyčených cílů. Rozlišení mezi sociálními cíli a konkrétními prostředky pro jejich realizaci nezbytnými však bude v konkrétních případech zpravidla velmi obtížné a bude často záležet pouze na zvolené metodologické perspektivě.

Údajem o stupni *efektivnosti* sociálního programu nebo vůbec nějakého sociotechnického kroku budeme v prvním, hrubém přiblížení vyjadřovat, o kolik se v důsledku realizace daného programu zvýšila pravděpodobnost dosažení zvolených cílů.

Efektivnost sociotechnického zásahu bude tedy především vždy *stupněm*, něčím, co může být větší nebo menší. O tom, kdy určitý sociotechnický zásah prohlásíme souhrnně za efektivní, bude třeba rozhodnout vždy zvlášť, s ohledem na daný kontext a tak, že si pro konkrétní případ stanovíme, kde leží hranice efektivnosti, resp. neefektivnosti.

Údaj o efektivnosti bude dále vyvolat pouze o změnách *pravděpodobnosti* uskutečnění společenských cílů, nikoliv o tom, zda těchto cílů bude dosaženo s jistotou. Vazba mezi záměrným stimulem a jeho sociálními důsledky je totiž vazbou pravděpodobnostní, a nikoliv mechanicky deterministickou.

Konečně je třeba zdůraznit, že při hodnocení sociálních programů je relevantní efektivnost *faktické* podoby programu, a nikoliv jeho formálního schématu, od něhož se realita může někdy značně odlišovat.

Takto pojímaná efektivnost, založená na porovnání faktického výstupu programu s vytčenými cíli, je sice vhodným *globálním* ukazatelem úspěšnosti programu, není však dostatečně citlivým nástrojem pro

³ Podrobněji viz: Illner, M.: *Sociální plánování ve správně územních celcích*. In: Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha: Svoboda 1973.

⁴ Zdůrazněme, že jde o pojmové schéma vyhovující jen zcela zjednodušené situaci a že faktická řídicí činnost bude mnohonásobně členitější. Složitější bude jednak vertikálně, tj. přechody mezi jednotlivými prvky řídicího procesu budou probíhat ve větším počtu stupňů (např. cíle i nástroje budou tvořit

hierarchie, změny stavu budou několikanásobné a pod.), jednak horizontálně, tj. jednotlivé prvky schématu budou ve skutečnosti věcně rozčleněné, cíle i prostředky kombinované, změny stavu vícerozměrné apod.

⁵ Termín „populace“, jehož se v této souvislosti běžně užívá, není vždy zcela výstižný, protože vyvolává nesprávný dojem, jako by sociální programy usilovaly o ovlivnění pouze statisticky definovaných sociálních jednotek.

jemnější rozbor jeho funkčních a dis-funkčních prvků. Pro tento účel bude zapotřebí kategorii efektivity ještě dále rozčlenit.

Označme proto výše vymezenou efektivnost sociotechnického kroku jako jeho *vnější efektivnost* a připomeňme, že údaj o vnější efektivnosti ukazuje, do jaké míry souhrnný výstup programu ovlivní pravděpodobnost realizace zvolených cílů (označení „vnější“ volíme proto, že tato efektivnost je, jak již bylo uvedeno, založena na poměrování výstupů programu s cíli, které samy součást programu netvoří a jsou tedy vůči němu „vnější“).⁶

Řada sociálních programů bude sledovat nikoliv jeden ale současně větší počet vzájemně na sebe neredukovatelných cílů; půjde o programy v tomto smyslu *vícerozměrné*, často fakticky spíše o seskupení několika programů nežli o program jediný. U vícerozměrných programů pak pochopitelně nevystačíme s jediným souhrnným údajem o efektivnosti, ale bude třeba je hodnotit co do několika dílčích vnějších efektivností, navzájem paralelních a korespondujících s jednotlivými cíli programu.

Kromě této horizontální specifikace podle jednotlivých dílčích cílů sociálního programu můžeme jeho vnější efektivnost členit i vertikálně, tj. určovat, jak k realizaci cílového záměru přispívají různé funkční prvky programu.

Kategorie vnější efektivity není s to zachytit jeden z důležitých aspektů sociálního programu, který také bezpochyby poskytuje výpověď o účinnosti programu. Jde o relaci mezi výstupem programu a jeho vstupem, o míru nákladnosti (v širokém smyslu) programu. Různé programy vykazující stejný stupeň vnější efektivity mohou totiž shodných výsledků dosahovat i při vynaložení zcela rozdílných nákladů, tj. jejich *vnitřní efektivnost* může být rozdílná. Údaj o vnitřní efektivnosti tedy ukazuje, jakých nákladů je třeba k dosažení určitého, jednotkového výstupu programu. Podobně jako výše uvedený pojem souhrnného stimulu je i náklady programu třeba chápat velmi široce. Zahrnují nejen vynaložené věcné a finanční prostředky, ale také náklady sociální, nejen prostředky aktivně vynaložené, ale také ztráty. Dodejme však ihned, že praktické zjišťování a měření souhrnných, tj. ekonomických a zároveň mimoekonomických nákladů sociálního programu naráží často na zatím nepřekonatelné metodologické potíže, spojené s omezenými možnostmi kvantifikace společenských faktorů a s jejich nepřevoditelností na škálu vhodnou i pro měření nákladů ekonomických. Výčet potíží uvádí např. K. Szaniawski.⁷

Také vnitřní efektivnost sociálního programu lze dále členit vertikálně i horizontálně. Namísto vstupu a výstupu pro-

Typy efektivnosti sociálních programů

Druh sledované relace	Způsob členění programu		
	Program jako celek	Věcně vymezené segmenty programu	Funkčně vymezené prvky programu
Vztah mezi výstupem programu a realizací cílů	Souhrnná vnější efektivnost	Dílčí vnější efektivnost (o. věcných segmentů programu)	Dílčí vnější efektivnost (o. funkčních prvků programu)
Vztah mezi vstupem a výstupem programu	Souhrnná vnitřní efektivnost	Dílčí vnitřní efektivnost (o. věcných segmentů programu)	Dílčí vnitřní efektivnost (o. funkčních prvků programu)

⁶ *Souhrnný výstup*, o němž je zde řeč, zahrnuje množinu všech možných stimulů, kterými působí program na regulovaný sociální systém. Do souhrnného výstupu tedy patří nejen stimuly plánované a projektované, které mají přispět k vyvolání žádaného cílového stavu, ale také stimuly neplánované, neočekávané, vedlejší a procedurální (včetně stimulů působících proti žádoucímu cílovému stavu).

Tak např. souhrnný stimulus pronatalitního programu zahrnuje jak příslušná legislativní a ekonomická opatření, tak i způsob, kterým je relevantní veřejnost o těchto opatřeních informována, chování pracovníků, kteří program uvádějí v život, apod.

⁷ Szaniawski, K.: *Teoria decyzji a dyrektywy socjotechniczne*. In: Podgórecki, A.: *Socjotechnika*. Warszawa, Książka i Wiedza 1968.

gramu jako celku můžeme např. uvádět do vztahu výstupy a vstupy jednotlivých jeho funkčních složek nebo výstupy a vstupy jeho věcně specifikovaných segmentů.

Různá výše uvedená pojetí efektivnosti sociálního programu pro přehled shrnujeme v tabulce na str. 616.

2. Efekty sociálního programu a jejich druhy

Diskuse o otázkách efektivnosti sociálních programů nemůže nechat bez bližšího povšimnutí problematiku *efektů* (účinků) sociotechnických kroků.

Efektem sociálního programu nebo jeho složky budeme v tomto kontextu rozumět rozdíl mezi chováním nebo podmínkami cílové populace před zavedením programu anebo jeho složky a po jeho zavedení, a to rozdíl, který lze přičíst na vrub působení programu. V tomto oddíle chceme věnovat pozornost *typologii efektů* záměrné sociální činnosti, zkoumané z různých hledisek.

Prvé hledisko se bude týkat *lokalizace efektů v řízeném systému*, tj. toho, na které hladině řízeného systému efekty nastávají. Program může vyvolávat účinky především na úrovni individuální (jde např. o změny v chování nebo psychice jednotlivců), dále na úrovni společenských agregací, kategorií, statistických souborů (jde např. o změny ve statistickém rozložení určitých charakteristik těchto agregací), na úrovni sociálních skupin (jde např. o změny ve struktuře skupinových vztahů, ve skupinové subkultuře nebo ve skupinovém klimatu) a konečně na úrovni celospolečenské.⁸

Další hledisko vychází ze *sociologické povahy efektů programu*. Sociální účinky sociotechnického zákroku mohou spočívat např. ve změnách chování jednotlivců nebo skupin, ve změnách sociálních vztahů mezi nimi, ve změnách jejich vědomí, jejich subkultury apod. Sociologické rozdíly je účelné respektovat proto, že charakter změny rozhoduje o vhodném mechanismu jejího navození a že jednotlivé

programy budou své představy v tomto ohledu často přímo formulovat. Určitý program např. může směřovat v první řadě ke změně motivací cílové populace, aby tak byly vyvolány žádoucí změny v jejím chování. Jiný program však může směřovat především k ovlivnění jejího chování a předpokládá, že konformní chování nakonec vyvolá odpovídající změny ve vědomí.

Efekty sociálních programů tedy často tvoří *kauzální řetězce*, kde konečný efekt je podmíněn docílením celé řady předchozích efektů dílčích (kde se např. odjevů v oblasti materiální základy přechází k jevům v oblasti vědomí).

Jiné hledisko se týká *časové lokalizace efektů programu*. Efekty mohou nastávat okamžitě, resp. v časovém horizontu programu, nebo pozděně, tj. mimo tento horizont. Téměř s jistotou lze předpokládat, že důsledky každého sociotechnického zásahu budou rozloženy v dlouhé časové perspektivě, že budou vyhasínat postupně. Jednotlivé programy se však budou navzájem lišit *rozložením* svých důsledků v čase; u některých nastane většina efektů okamžitě, u jiných až s jistým časovým odstupem.

Výrazně sociotechnické a pro řízení prakticky nejdůležitější hledisko se uplatňuje rozlišováním efektů podle jejich *funkčnosti* pro realizaci cílových záměrů. Polárními typy jsou na jedné straně efekty z hlediska těchto záměrů funkční (eufunkční), tj. přispívající k realizaci cílových záměrů, a na druhé straně efekty disfunkční, jejich realizaci ztěžující.⁹

V této souvislosti je třeba zdůraznit, že rozhodnutí o funkčnosti určitých efektů bude vždy do jisté míry relativní a že je bude možno definitivně potvrdit až a posteriori. Rozhodující význam aposteriorního potvrzení plyne z toho, že povahu vazby mezi efektem programu a realizací sociálního cíle je možné spolehlivě prokázat pouze empiricky a teprve tehdy, když daný efekt již nastal. Relativnost výroků o funkčnosti pak plyne z toho, že i longitudinalní empirické sledování uvedené

⁸ Změny nastávající na různých úrovních systému přitom nelze vzájemně ztotožňovat; stejně tak, jako např. sociální skupinu není možno redukovat na statistický soubor jejích členů, nelze ani změny na skupinové úrovni plně ztotožňovat se změnami ve přitom nelze vzájemně ztotožňovat; stejně tak jako statistickém rozložení charakteristik členů skupiny.

⁹ Tato dichotomie pochopitelně celou varietu vazeb mezi efekty programu a cílovými záměry ne-

vyčerpává. Funkčnost je totiž kontinuální; eufunkčnost a disfunkčnost jsou sice účelně zvolenými, ale realitu přece jen redukcijními typy. U některých efektů pak může posuzování jejich funkčnosti pro realizaci cílových záměrů přinášet potíže: v mezích horizontu daného programu nebude možné o jejich funkčnosti vůbec rozhodnout. Budeme je proto považovat za funkčně neutrální.

vazby je přece jen časově termínováno a že určité účinky proto nastanou vždy i mimo horizont hodnocení.

Z komplexní a systémové povahy sociální skutečnosti plyne, že každý sociotechnický zákrok má vždy efekty jak eufunkční, tak i disfunkční a že tedy žádný sociální program ani jeho prvek nejsou funkčně zcela „čisté“. O efektivnosti programu nebo jeho prvků lze proto vypovídat pouze na základě *bilance všech jeho sledovatelných účinků*, jak těch, které k realizaci cílové představy přispívají, tak i těch, jež ji brzdí. Bylo by velmi krátkozraké zaměřit se při hodnocení sociálních programů pouze na ty jejich výstupy, jež souhlasí s ideální představou, a zanedbávat výstupy, které ji odporují. Požadavek komplexnosti při sledování efektů sociálního řízení podtrhuje např. Ž. G. Toščenko.¹⁰ Tím se však již dostáváme k posledním dvěma hlediskům, podle nichž můžeme účinky sociálních programů třídit.

Obě kritéria jsou gnoseologické, resp. gnoseologicko-organizační povahy. V první řadě můžeme efekty programů členit podle toho, do jaké míry byly v kontextu programů *anticipovány*, tj. — ve zjednodušující dichotomii — na efekty anticipované a neanticipované. Pochopitelně, že máme zájem na anticipaci maxima možných důsledků sociotechnických opatření, protože pouze tak můžeme sociální řízení převést ze sféry slepé hry zkoušek a omylů do oblasti racionálně plánovaných akcí. Všechny efekty daného programu však anticipovat v žádném případě nemůžeme; možnosti anticipace jsou totiž ohraničeny nutnou selektivitou výchozího pojmového modelu a nezbytnými omezeními času i prostoru. A tak lze požadavek anticipace maxima možných efektů formulovat spíše jako požadavek anticipace maxima efektů relevantních. S jistotou však lze opět předpokládat, že každý, i nejlépe připravený sociální program vyvolá kromě relevantních účinků předvídaných i relevantní účinky neanticipované, a to jak eufunkční, tak i disfunkční.

Druhé z gnoseologických kritérií se týká *empirické sledovatelnosti* účinků programu a vede k rozlišování účinků v daném kontextu zjišťovatelných a účinků v tomto kontextu nezjišťovatelných. Otázka zjišťovatelnosti tedy není otázkou absolutní povahy (při vynaložení dostatečně promyšleného, rozsáhlého a dlouhodobého výzkumného úsilí bude nakonec možno vždy zjistit většinu účinků sociální akce), ale je položena *podmíněně* — s ohledem na kontext daného programu, a tedy také na jeho konkrétní poznávací aparát. Každý sociální program bude totiž mít jen limitované možnosti pro monitorování svého vlastního průběhu a výsledků a jeho *poznávací horizont* bude v tomto smyslu omezený. Je tedy třeba počítat s tím, že v rámci možností, které určitý sociální program poskytuje, nebude vůbec možné určitou část jeho efektů registrovat. Jedná se o to, aby se do tohoto poznávacího „stínu“ nedostaly efekty rozhodující.

3. Sledování efektů sociálních programů

Jestliže má hodnocení efektivnosti sociálních programů plnit zpětné vazební funkci v sociálním řízení potřebnou, musí se opírat o efekty *empiricky sledovatelné*, a tedy operacionalizovatelné.¹¹ U racionálně koncipované sociotechnické činnosti tedy nemá smysl kalkulovat s efekty, jejichž vznik lze pouze postulovat, u nichž však nedisponujeme žádnými prostředky zjišťování. Sledovatelnost efektů je podmíněna faktory gnoseologickými, které se však kombinují s činiteli *organizačně technické* povahy.

Zásadní otázkou je možnost *operacionalizace* účinků programu, tj. jejich vyjádření pomocí empiricky sledovatelných ukazatelů (indikátorů). Problémy spojené s operacionalizací společenských jevů jsou dostatečně známé a nemusíme je zde reprodukovat; operacionalizace, kterou, jak známo, nelze směřovat s definicí daného jevu, je vždy spojena s redukcí jeho obsahu, ale ta je nutnou cenou za převod na sledovatelnou úroveň.¹²

¹⁰ Toščenko, Ž. G.: *Vidy socialnogo planirovanija*. In: Afanasjev, V. G. (vyd.): *Naučnoje upravlenije obščestvom*, sešit 4. Moskva, Mysl 1970, s. 117–147.

¹¹ Na podmíněnost empirické sledovatelnosti parametrů konkrétní situace jsme upozornili již výše.

¹² Pod tlakem požadavků sociálního řízení se v současné době usiluje o to vyhledávat pro hod-

nocení efektů sociálních programů sítě ukazatelů označovaných zpravidla jako ukazatele sociální. Viz např.: Foret, M.: *Sociální ukazatele — některé přístupy k problému v zahraniční literatuře*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1; Illner, M. - Foret, M.: *Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 6.

Různé druhy společenských jevů jako potenciálních účinků sociálních programů jsou možností operacionalizace otevřeny v různé míře; některé z nich operacionalizovat dokonce vůbec nedokážeme, nebo toho dosáhneme jen za cenu neúnosné redukce. Takové omezení bude často jen dočasné (vázané na současnou úroveň metodologie), ale v sociálním řízení s ním musíme počítat.

K podrobnému rozboru efektů se při práci se sociálními programy zpravidla dostáváme alespoň dvakrát.¹³ Prvý rozbor je předběžný (apriorní) a proběhne ještě ve fázi programování. Konstruujeme při něm zpravidla *model důsledků*, tj. pokoušíme se na základě teoretických znalostí a předchozí praktické zkušenosti odhadnout strukturu, rozsah a vzájemné vazby různých efektů připravovaného programu. Tato operace bývá obvykle čistě myšlenková, může se však také opírat o pokusný pretest programu.

Model důsledků vychází z *kauzální hypotézy*, tj. z předpokladu o determinancích vytyčeného cíle, a dále z tzv. *intervennční hypotézy*, tj. z předpokladu o důsledcích zvoleného zásahu (intervence). Vlastní model je pak výsledkem kombinace obou hypotéz. Realisticky koncipovaný bude jen takový model důsledků, který bude počítat s polykauzální a pravděpodobnostní determinací společenských jevů, se vznikem efektů jak eufunkčních, tak i disfunkčních, s jejich časovou rozrůzněností a s určitým reziduem efektů a determinant v dané souvislosti nezachytitelných.¹⁴

Druhý rozbor důsledků programu se provádí až *ex post*, tedy poté, co byl program (nebo jeho prvek) již realizován. Tento rozbor je založen na metodice *konkrétního sociálního výzkumu*; v tomto případě však jde o jeho specifický typ, o tzv. *hodnotící výzkum*, o němž byla řeč již výše.¹⁵

Jak jsme už uvedli, je pro posouzení efektivity programu relevantní jeho *faktická podoba*, a nikoliv jeho podoba projektovaná. Proto aposteriorní hodnocení efektivity probíhá obvykle ve dvou stupních, které nelze vzájemně zaměňovat:

a) Účelem prvního stadia hodnocení je zjistit, jaká je vlastně faktická tvář programu, tj. prověřit *realizaci formálního projektu*. Jde o víceméně administrativní úkol, spočívající v kontrole dodržování instrukcí programu. Kladou se otázky, zda program skutečně zasáhl cílovou populaci, zda jednotlivé kroky programu byly uskutečněny důsledně atd.

b) Ani zcela důsledná realizace programu však ještě nemusí zaručovat jeho úspěch při uskutečňování cílových představ. Proto se ve druhém stadiu aposteriorního hodnocení zajímáme o to, do jaké míry faktický výstup programu zvýšil pravděpodobnost realizace cílových záměrů, tj. jaká je jeho *vnější efektivita*. Tato informace je samozřejmě daleko důležitější než ostatní.

V praxi se bohužel nezdá stávat, že se údajná efektivnost sociotechnického kroku „dokládá“ pečlivým dodržáním všech procedurálních instrukcí programu anebo — což je ještě méně přiměřené — *vynaloženým úsilím*.

Z předcházejícího výkladu je zřejmé, že jde o neoprávněnou záměnu kritérií věcně zcela odlišných. Zejména aplikace kritéria vynaloženého úsilí, pokud se při ní nepřihlíží ke skutečnému výsledku programu, může vést k naprosto mylným závěrům.¹⁶

4. K hodnocení efektivity pronatalitního programu

Závěrem se pokusíme alespoň ilustrativně doložit některé naše úvahy na příkladu sociálního programu z oblasti populační politiky.

¹³ Podrobněji o tom pojednává: Illner, M.: *Konkrétní sociální výzkum a rozhodování organizací*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 4, s. 438–439.

¹⁴ Nezbytný respekt k složitosti kauzálních sítí však nesmí vést k rezignaci. Tato složitost neznamená, že všechny uvažované faktory mají stejnou váhu a že neexistuje *hlavní článek*, od něhož je možné začít celou síť rozplétat. Tím spíše, že v každém sociálním systému existují ekonomické a institucionální faktory, jež mají při společenských změnách určující roli. Nejlepší východisko zde poskytuje marxistický materialistický přístup.

¹⁵ Ideální poznávací procedurou je v hodnotícím výzkumu bezpochybně *experiment*, při němž se srovnává velikost změn, které nastaly v experimentální

(působení programu vystavené) populaci, se změnami v populaci kontrolní (působení programu nevystavené). V praxi však bude jen zřídka kdy možné použít experimentu v rigorózní podobě (z etických důvodů často nelze odepřít výhody programu členům kontrolní skupiny, výběr obou skupin není možno znáhodnotit ani jinak vyrovnat apod.) a místo toho budou aktuální různé aproximace.

¹⁶ Uvedená kritéria efektivity snad můžeme uspořádat podle jejich klesající síly takto: 1. kritérium realizace zamýšlených cílů; 2. kritérium realizace formálního projektu programu; 3. kritérium vynaloženého úsilí. Druhé a třetí kritérium může při určování efektivity hrát pouze pomocnou roli.

Je zřejmé, že vývoj počtu i věkové skladby obyvatelstva představuje jeden ze základních činitelů rozvoje každé země. Přes soubor opatření, mezi něž patřilo snižování cen potravin, zavedení přídavek na děti a slevy daně ze mzdy, budování sítě jeslí a mateřských školek, docházelo u nás po vysoké úrovni porodnosti v prvním poválečném desetiletí k jejímu postupnému snižování. Výrazně klesal počet živě narozených dětí na 1000 obyvatel a nepříznivě se vyvíjela věková skladba obyvatelstva. Tyto fakty narušovaly zdravý vývoj populace a ohrožovaly přiměřený ekonomický růst země, včetně růstu životní úrovně.

V roce 1962 poklesla u nás porodnost na úroveň, která byla nejnižší v období od konce druhé světové války do té doby. Opatření XII. sjezdu KSČ situaci přechodně zlepšila, avšak po roce 1965 porodnost znova klesala. Nejnižší poválečné úrovně vůbec, 14,9 živě narozených dětí na 1000 obyvatel, dosáhla v roce 1968.

Na základě jednání XIII. sjezdu KSČ byly proto v roce 1968 zvýšeny přídavky na děti, placená mateřská dovolená byla prodloužena z 22 na 26 týdnů a byla zvýšena podpora při narození dítěte. Od 1. 1. 1970 byla prodloužena neplacená mateřská dovolená z 1 roku na 2 léta. S platností od 1. 7. 1970 byl přijat zákon o mateřském příspěvku, kterým byla zavedena podpora zaměstnaným ženám při druhém a dalším dítěti ve výši 500 Kčs měsíčně do 1 roku dítěte, pokud tyto matky zůstávají s dítětem doma. Protože zkušenosti s mateřským příspěvkem byly dobré, byl mateřský příspěvek na druhé a další dítě od 1. 10. 1971 rozšířen i na ženy v domácnosti a jeho vyplácení bylo prodlouženo do 2 let věku dítěte. Současně byla znova zvýšena podpora při narození dítěte, a to z 1000 na 2000 Kčs.

Soubor těchto opatření lze považovat za komplexní, centrálně sledovaný a řízený sociální program. Jeho cílem je zlepšit situaci v populační oblasti, a tím i věkovou skladbu obyvatelstva naší země. Tento cíl se rozpadá do následujících cílů dílčích (podcílů):

A) Zvýšit průměrný počet dětí v rodinách z dnešních 1,9 asi na 2,5. Je to velmi náročný cíl. Jeho dosažení by znamenalo, že typickou by se u nás stala rodina s 2

a 3 dětmi a mnohem více manželů by se rozhodovalo pro 3 a více dětí.

B) Zvýšit stabilitu rodin.

C) Zkvalitnit rodinné prostředí a tím vytvořit lepší podmínky pro výchovu dětí a pro zvyšování jejich počtu v rodinách.

Cílovou populaci, tj. souborem jednotek, jejichž chování a životní podmínky mají být ovlivněny, jsou veškerá manželství v reprodukčním věku a zřejmě i osoby schopné do takových manželství vstoupit.

Na základě rozboru současného stavu prognóz vývoje přijala vláda usnesení č. 260 ze dne 1. 9. 1971, kterým schválila základní změny v řešení populační situace a určila také *prostředky*,¹⁷ jichž bude k dosažení výše uvedených cílů použito. Příznačný pro usnesení je komplexní přístup. Jako základní *faktory determinující vývoj populace* a tvořící východisko pro cílevědomý zásah se v něm uvádějí:

1. Faktory morálně politické a výchovné

Ovlivňování těchto faktorů je založeno na promyšlené a přesvědčivé výchovné práci, která má vést k překonání konzumního přístupu k životu a představ, že nejvhodnějším typem rodiny je rodina s jedním. maximálně se dvěma dětmi. Již od mládí by se mělo lidem ukazovat, jak velkou životní hodnotu představují děti a jak velký význam pro život každého člověka má stabilní rodina a příznivé rodinné podmínky.

2. Stav bydlení rodin s dětmi

Podle posledních šetření je bytový problém hlavní překážkou pro narození dítěte u 6–7 % rodin. Nyní jde o to, aby se zvýšil podíl komunální a podnikové výstavby, poskytující za výhodných podmínek bytv mladým rodinám s dětmi a nízkými příjmy, pro které je družstevní výstavba nedostupná.

3. Situace rodin po uzavření sňatku a po narození dítěte

V poslední době bylo schváleno poskytování novomanželské půjčky, která by kryla větší výdaje na zařízení nebo opatření bytu pro mladé manžele. Na výdaje spojené s koupí kočárku, postýlky apod. je určena jednorázová podpora 2000 Kčs, vyplácená při narození dítěte.

¹⁷ Na relativnost rozlišování cílů a prostředků sociálních programů jsme poukázali už výše.

Významný je v tomto směru i mateřský příspěvek.

4. Sociálně ekonomická situace rodin s dětmi

Na společenskou pomoc rodinám s dětmi a na zabezpečení jejich přiměřené životní úrovně se věnuje ročně celkem 20 miliard Kčs, z toho na rodinné příspěvky 10 miliard Kčs. Průměrné výdaje na výchovu a výživu dětí v rodině činily v roce 1970 měsíčně 580 Kčs, přičemž přídávky na děti je kryly z 29 % (průměrný příspěvek na 1 dítě činil 170 Kčs). Zvýšení přídávků na děti od 1. ledna 1973 má ještě více podpořit rodiny s dvěma a více dětmi.

5. Životní a pracovní podmínky rodin s dětmi a zaměstnaných žen

Tento faktor je možno ovlivňovat snižováním časové zátěže žen domácími pracemi, moderním vybavováním kuchyní, zřizováním sítí prodejen polotovarů, upravováním pracovní doby v obchodech a v provozovnách některých služeb. Z hlediska životních podmínek je nejdůležitější rozšiřovat společenská zařízení pro péči o děti (jesle, školky, družiny apod.) a zlepšovat jejich činnost.

6. Zdravotní péče o matky a praxe interrupčních komisí

Po schválení zákona o umělém přerušení těhotenství se značně zvýšil počet potratů. V roce 1969 bylo provedeno na žádost 102,6 tis. potratů, v roce 1970 99,5 tis. a v roce 1971 96,9 tis. Je třeba poznamenat, že tento faktor je závislý na předcházejících pěti a že se tedy jejich ovlivňování příznivě projeví i v této oblasti.

Sociální program, který uvedené záměry a prostředky představují a který je

nyní u nás krok za krokem uskutečňován, byl vybrán z celé řady alternativních programů. Vychází z celkové koncepce celospolečenských cílů (např. i nadále počítáme s vysokým stupněm ekonomické aktivity žen) a přitom maximálně respektuje i specifické podmínky a požadavky rodin s dětmi. Jeho uskutečňování se stalo věcí celé společnosti.

Údaje, které by dovolily zevrubně posoudit *efektivnost* čs. pronatalitního programu, zhodnotit jeho sociální nákladnost, vedlejší a negativní účinky a dodatečně potvrdit oprávněnost volby dané alternativy, nemáme bohužel k dispozici; hodnotící výzkum ve smyslu používaném v této stati tedy zbývá ještě provést. Alespoň částečné posouzení *vnější efektivity* programu však je možno provést na základě srovnání údajů ze sčítání lidu v roce 1961 a v roce 1970. Tyto údaje nasvědčují tomu, že čs. pronatalitní program efektivnost vykazuje, jak lze doložit např. následujícími fakty:

- klesl počet bezdětných manželství,
- stoupl počet rodin se dvěma a třemi dětmi (ale zároveň klesl počet rodin s velkým počtem dětí),
- roste počet živě narozených dětí na 1000 obyvatel, který činil v roce

1968		14,9,
1969		15,5,
1970		15,9,
1971		16,5,
1972		17,2,

- stoupl počet mladých manželství s dětmi, což můžeme dokumentovat tabulkou udávající procentuální četnosti nezaopatřených dětí u tří věkových kategorií mužů (ze sčítání v roce 1961 a v roce 1970 — viz tabulka).¹⁸

Vliv pronatalitních opatření lze posoudit i na základě porovnání úrovně porod-

Věková kategorie mužů	Rok sčítání	Bez dětí	S 1 dítětem	Se 2 dětmi	Se 3 a více dětmi
20—24	1961	42,0	44,6	10,9	2,5
	1970	35,9	52,3	10,7	1,1
25—29	1961	19,7	42,8	27,1	9,4
	1970	14,5	47,9	31,3	6,3
30—34	1961	9,5	29,0	29,7	21,8
	1970	7,0	27,4	47,7	17,9

¹⁸ Převzato z materiálů Státní populační komise.

nosti a ukazatelů plodnosti v letech 1970 a 1972, tedy v období, kdy byla realizována výrazná sociální opatření a kdy se projevil vzestup natality. Zvýšení porodnosti bylo ovšem do značné míry podmíněno změnou věkového složení žen ve prospěch plodného věku, což platí pro SSR a ČSSR, nikoliv však pro ČSR.¹⁹ Při úrovni specifických plodností z roku 1970 by se při věkovém složení žen, jaké bylo v roce 1972, mělo v tomto roce narodit o 6005 živých dětí více než v roce 1970. Avšak skutečný absolutní vzestup byl 22 707 živě narozených. Lze tedy říci, že se roku 1972 proti roku 1970 narodilo o 16 702 dětí více v důsledku pronatalitních opatření; populační program se na zvýšení počtu narozených v roce 1972 ve srovnání s rokem 1970 podílel ze 73,6 %, zatímco zlepšená věková struktura žen z 26,4 %. Jsou však podstatné rozdíly mezi ČSR a SSR. V České socialistické republice se vliv věku podílel na vzestupu počtu živě narozených pouze z 9,3 % a pronatalitní program z 90,7 %, kdežto ve Slovenské socialistické republice vliv věku představoval 64,6 % zvýšení a populační opatření jen 35,4 %.²⁰ Je to situace odlišná od situací zjištěných dříve, kdy se na Slovensku opatření projevovala obvykle intenzivněji než v českých krajích.

Tímto kusým příkladem se nám, jak doufáme, podařilo alespoň naznačit strukturu úvah, s nimiž bývá hodnocení efektivnosti sociálních programů spojeno.

Doufáme, že k metodickým aspektům hodnocení efektivnosti sociálních programů se na stránkách Sociologického časopisu ještě v budoucnosti vrátíme. Jde o problematiku, jejíž společenská aktuálnost v souvislosti s úsilím socialistické společnosti o cílevědomé řízení sociálního rozvoje neobvyčejně vzrůstá.

Резюме

Соукуп М. - Филачек А. - Илльнер М. - Палатова М. - Перница В.: Проблемы эффективности социальных программ

Статья занимается некоторыми общими методологическими проблемами, связанными с эмпирической оценкой эффективности социальных программ, т. е. проблемами оценивающих

исследований. Под социальной программой подразумевается система средств, назначенных для создания определенного комплекса отдельных общественных целей. Важным параметром каждой социальной программы, знание которого необходимо для любой рациональной управляющей деятельности, является эффективность программы. Различается внешняя и внутренняя эффективность социальной программы: первая показывает, до какой степени суммарный выход программы повлиял на вероятность достижения поставленных целей; вторая же основывается на сопоставлении выхода программ с ее входом и, таким образом, выражает, каких издержек требует достижение определенного единичного выхода. Решающим является, как правило, сведение о внешней эффективности программы.

Эффектом социальной программы в статье считается различие между поведением или условиями целевой популяции перед внедрением программы и после ее внедрения. Эффекты классифицируются по их локализации в управляемой системе, по их локализации во времени, по социологическому характеру, по функциональности для реализации целевых намерений программы, по мере превосхождения их и по возможности эмпирически их наблюдать. Оценивающие исследования могут исходить только из эффектов, которые можно эмпирически наблюдать; обсуждаются условия этой возможности наблюдать их и констатируется, что проведение анализа эффектов социальной программы происходит обычно по крайней мере два раза: во-первых, в ходе подготовки программы, когда на основе каузальных предпосылок и интервенционной гипотезы составляется модель последствий программы, а во-вторых, когда программа была уже осуществлена. Однако вместо установливания фактической внешней эффективности программы оценка часто ограничивается лишь проверкой реализации ее формального проекта и иногда лишь проверкой затраченного усилия. Дело касается неправильной замены существенно отличных критериев: два последних могут выполнять только вспомогательную роль.

В заключение статьи, в свою очередь, некоторые из приведенных рассуждений проиллюстрированы на примере чехословацкой программы повышения рождаемости.

Summary

Soukup M. - Filáček A. - Illner M. - Palatová M. - Pernica V.: Problems of Effectiveness of Social Programs

The paper deals with certain general methodological problems connected with the empirical evaluation of effectiveness of social programs, i.e. with problems of evaluation research. By social program one understands the system of means determined to bring about a certain set of partial social goals.

¹⁹ Tyto a následující fakty jsou podrobně uvedeny v článku: Srb. V.: *Populační vývoj v ČSSR v roce 1972*. Populační zprávy 1973, č. 3.

²⁰ Tamtéž, s. 13.

The program effectiveness is an important parameter of every social program, knowledge of which is indispensable for any rational control activity. One distinguishes the external and internal effectiveness of the social program: the former states to what extent the probability of gaining the goals set has been affected by the aggregate output of the program; the latter is based on the comparison of the program's output with its input and consequently expresses what expenditures are needed for achieving a certain unit output. Data on the external effectiveness of the program are decisive, as a rule.

The authors consider the difference between the goal population's behaviour or conditions before and after the introduction of the program to be the effect of the social program. The effects are classified according to their localization in a controlled system, according to their time localization, sociological nature, functionality for realizing the program's goal intentions, to what extent

they are anticipated, and to their empirical observability. The evaluation research can proceed only from empirically observable effects; one considers the conditions of this observability and deduces that — as a rule — it comes to an analysis of effects of social program twice at least: first, during the preparation of the program, when constructing a model of the consequences of the program on the basis of causal prerequisites and intervention hypothesis, and secondly ex post, when the program has been already realized. However, instead of finding out the actual external effectiveness of the program, the evaluation is often limited only to verifying the realization of its formal project and sometimes even only to testing the exerted effort. An incorrect interchange of topically different criteria is concerned: the last two can fulfil only an auxiliary role.

In the conclusion one can find an illustration of certain presented considerations on the example of the Czechoslovak pro-natal program.

Sociální plánování bylo vždy implicitní součástí národohospodářského plánu v socialistických zemích. Na jeho institucionalizaci, zejména v oblasti rozvoje kolektivů pracujících podniku, měl významný vliv XXIII. sjezd KSSS a nepochybně i VII. světový sociologický kongres ve Varně, kde sovětští sociologové poprvé před mezinárodním fórem teoreticky zobecnili své již mnohaleté praktické zkušenosti z podniků.

Rozvoj sociálního plánování v SSSR lze měřit počtem článků a knižních publikací, který přesahuje již několik set, zejména však počtem již zpracovaných plánů sociálního rozvoje v jednotlivých podnicích. Podle údajů sovětských teoretiků¹ překročil již počet takto plánujících podniků dvacet tisíc. Tento rozmach započal po jednáních XXIII. sjezdu KSSS v roce 1966, který na návrh leningradské stranické organizace myšlenku sociálního plánování schválil a doporučil její realizaci. Na XXIV. sjezdu KSSS s. Brežněv ve *Zprávě o činnosti ústředního výboru* vyslovil další podporu tomuto hnutí, když prohlásil: „Středem pozornosti kolektivů musí být vedle výrobních otázek pocho-pitelně i otázky ochrany práce a zlepšování životních podmínek. Podporu si zaslouží praxe v sestavování plánů sociálního rozvoje kolektivů. Je třeba také zdokonalovat způsob uzavírání a prověrky kolektivních smluv.“²

Rovněž v *Bulharsku* je možno konstatovat široký rozmach sociálního plánování. Na prosincovém zasedání ÚV BKS v r. 1972 soudruh Todor Živkov uvedl, že je třeba dosáhnout podstatně vyšší úrovně plánování rozvoje kolektivů pracujících, a to pomocí sociálního plánování. To je totiž metoda skutečně komplexního pojetí celé plánované reality, tedy nejen technického

rozvoje a ekonomické efektivity, ale i společenských předpokladů a důsledků rozvoje techniky a ekonomiky. K těmto otázkám byla svolána Akademií společenských věd a sociálního řízení při ÚV BKS i celonárodní konference v květnu 1973 ve Varně. Na ní bylo konstatováno, že vedle celé řady sociálních plánů podniků existují již i dva rajónové sociální plány (jeden z nich právě pro město Varnu).

Plánovací praxe v *Německé demokratické republice* je orientována směrnicemi Státní plánovací komise a odborů pro vypracování speciálních částí plánů podniků „K rozvoji pracovních a životních podmínek pracujících“. Základem těchto směrnic jsou usnesení VIII. sjezdu SED, ukládající plánovitě zlepšování pracovních a životních podmínek. Všechna tato opatření — uvádí se dále ve směrnicích — musí být organicky včleněna do kádrových, finančních i materiálních plánů reprodukčního procesu. Jde tedy o komplexně pojatý národohospodářský plán, jehož organickou součástí jsou i otázky kulturního rozvoje pracovníků, ochrany zdraví, spolupráce s městskou správou, rozvoje rekreace a plánovitěho vytváření podmínek pro volnočasové aktivity, bydlení, dopravy do zaměstnání, výchovy pracovníků atd. Jde tedy v podstatě o plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících a autoři Hummel, Lichmann a Winkler v této souvislosti v časopisu *Die Wirtschaft*³ doporučují, aby se cílevědomě navázalo na tyto tradice v NDR a aby byly intenzivně využity sovětské zkušenosti se sociálním plánováním.

V *Polské lidové republice* se v r. 1972 konala první vědecká konference s mezinárodní účastí (SSSR, BLR, ČSSR, NDR aj.) zabývající se vztahy mezi zde tradič-

¹ Viz např. informaci prof. Mansurova na III. mezinárodním kolokviu sociologie práce v Bratislavě v květnu r. 1973.

² *Zpráva o činnosti ÚV KSSS na XXIV. sjezdu*. Rudé právo ze dne 2. 4. 1971.

³ *Die Wirtschaft*, 1972, Nr. 2, s. 27.

ními přístupy k humanizaci práce a so-
větskými koncepcemi sociálního pláno-
vání.

Aktivita řídicích orgánů v rozvoji praxe plá- nování sociálního rozvoje kolektivů v ČSSR

Z iniciativy stranických orgánů, zejména ekonomického oddělení ÚV KSČ, již stát-
ní a odborové orgány zpracovaly mate-
riály, které mají zajistit organizovaný po-
stup v plánování sociálního rozvoje ko-
lektivů pracujících v podnicích. Jde o to,
aby v experimentech byly získány dosta-
tečné praktické zkušenosti a zároveň
zpracovány potřebné teoretické a metodo-
logické otázky dříve, než bude sociální
plánování zaváděno širěji. Experimenty
budou zřejmě probíhat ještě v rámci
6. pětiletky, po roce 1975.

Jak víme, již v *Programu aktivizace
československých odborů* byla věnována
pozornost plánování sociálního rozvoje
kolektivů pracujících. Byl to však zejmé-
na VIII. všeooborový sjezd v r. 1972, kte-
rý uložil podnikům vypracovávat tzv.
programy komplexní sociální péče, jež se
stanou předstupněm plánů sociálního roz-
voje kolektivu podniku. V čem je zatím
mezi nimi rozdíl?

Na rozdíl od mnohdy izolovaného ře-
šení různých otázek péče o pracující
(bytová otázka, závodní stravování, rek-
reace atd.) umožňují *programy komplexní
sociální péče* správné pojetí a jednotné
řešení všech těchto úkolů. Formou reali-
zace jsou roční kolektivní smlouvy.

Plán sociálního rozvoje podniku však
může vzniknout jedině na základě *sociální
analýzy* výchozího stavu kolektivu, před-
pokládá tedy všestranné zjištění — i po-
mocí sociologických a sociálně psycholo-
gických výzkumů — celé řady sociálních
skutečností, které jsou často velmi kom-
plikované a polykauzální. Jejich řešení
nemůže zajistit pouze soupis určitých
opatření. Tak například celá řada příčin
fluktuace je hlubší, neznámé povahy, a
proto prostou zkušeností těžko zjiitelná.
Bez *sociální analýzy* není také možnost
stanovit *specifickou váhu* jednotlivých
příčin fluktuace, které mohou v jednot-
livých podnicích být velmi odlišné. Bez
seriózní sociální analýzy fluktuace je
rovněž sotva možno stanovit *priority* a
zpracovat tak řádný harmonogram odstra-

ňování nedostatků (základní a podružné
příčiny; volba metod a času jejich od-
stranění).

Další významný rozdíl mezi kolektivní
smlouvou a plánem sociálního rozvoje
tkví zřejmě v tom, že sociální plán vy-
žaduje vedle výchozí analýzy i *cílové so-
ciální prognózy*. Nelze je tvořit bez mar-
xistických společenských věd, na základě
pouhé empirie, a to již proto, že sociální
plánování vyžaduje *dlouhodobost*. Sociální
změny nelze realizovat již pro povahu a
obtížnost v týdenních či měsíčních časo-
vých intervalech (např. výchova mladých
pracovníků, rekvalifikace starých, vznik
nových profesí, výchova řídicích pracov-
níků, změna poměru k práci apod.).

Je třeba ocenit serióznost, s níž o zde
vzpomenutých obtížných předpokladech
(obtížnost provedení sociální analýzy, ná-
ročnost sociálních prognóz, vytvoření ne-
zbytných kádrových předpokladů) hovoří
materiály vypracované federálním minis-
terstvem práce a sociálních věcí, minis-
terstvy práce České i Slovenské republi-
ky a Ústřední rady odborů. Takových
materiálů je celá řada. Byla již například
vypracována *Metodická doporučení pro
zaměření a sestavování komplexních pro-
gramů péče organizací o pracovníky*.

Tato metodika vysvětluje, že v péči
o pracovníky se realizují opatření a čin-
nosti, které jsou spjaty s hospodářskými
úkoly socialistických organizací a s čin-
ností Revolučního odborového hnutí. Péče
o pracovníky, jejich rodiny a v určitém
rozsahu i o bývalé pracovníky má vést
k soustavnému zlepšování a) pracovních
podmínek, b) životních podmínek, c) vý-
chovy pracujících k socialistickému myš-
lení a jednání.

V oblasti *zlepšování pracovních podmí-
nek* jde o opatření, jež zvyšují bezpeč-
nost a ochranu zdraví při práci, hygienu
a kulturu práce, o opatření, jimiž se apli-
kují ergonomické poznatky při úpravě
pracovišť a konstrukci ovládacích částí
strojů a nástrojů, zvyšuje se kvalifikace
pracovníků, zavádějí se vhodné pracovní
režimy včetně přestávek na jídlo a od-
dech, zvyšuje se kvalita služeb závodního
stravování, zlepšují se pracovní podmín-
ky žen, mládeže, pracovníků zdravotně
postižených a ostatních skupin vyžadují-
cích speciální úpravu pracovních podmí-
nek apod.

V oblasti zlepšování životních podmínek jde o pomoc pracovníkům při bytové výstavbě, zvyšování úrovně bydlení, ubytování pracovníků odloučených od rodin, o rozvoj rekreace dospělých a dětí, vytváření podmínek pro sport, turistiku, kulturu, o vybavení sídlišť službami, zlepšení dopravy do zaměstnání a zpět, zabezpečení dětí v době zaměstnání rodičů apod.

Výchovou pracujících k socialistickému myšlení a jednání má organizace snižovat, odstraňovat respektive předcházet vzniku nepříznivých společenských jevů (např. narušování právních norem a zásad socialistického soužití, pracovní kázně, neodůvodněné nepřítomnosti v práci a fluktuaci, zanedbávání rodiny a péče o děti, konfliktům v pracovních kolektivech i v rodinách), ovlivňovat vytváření a upevňování kladných postojů pracovníků k socialistické společnosti, k práci a ke společenskému majetku.

Dosažené snížení fluktuace (v procentech)

	1966	1967	1968	1969
V altajském kraji:	30,4	28,9	27,3	27,3
Ve městě Rubcovsk:	26,9	25,9	22,8	19,7
Ve zkoumaných podnicích:	25,0	24,9	20,1	17,4

Metodika dále doporučuje, aby organizace vždy sledovaly i dlouhodobou návratnost prostředků věnovaných na komplexní péči o pracující (např. na zvýšení stabilizace kádrů), aby byla vedena seriózní evidence nákladů na různé formy péče o pracující a aby byly matematickými metodami i sociologickými průzkumy vyhodnocovány efekty těchto opatření. Velký význam se právem přikládá vybudování systému informací; v podnicích existuje zpravidla množství ukazatelů o pohybu materiálu, vývoj pracovních kolektivů je však sledován nedostatečně a sporadicky. Proto i proces rozhodování v těchto sférách je méně přesný, a tedy i méně účinný.

Je přirozené, že získání sociálních informací v podnicích si vyžádá určité náklady.

Tak například sociální analýza vzorku asi 1200 pracovníků jednoho podniku zaměstnala skupinu specialistů (asi pětičlenný tým) po dobu tří měsíců a zpracování výsledků výzkumu ve strojné početní stanici si vyžádalo náklad 80 000 Kčs. Souhrnné údaje nákladů na provedení analýz zatím nelze vyčíslit, protože jde dnes spíše o ojedinělé akce než o systematickou činnost. K té dojde však již v letech 1974–75 v 80 vybraných podnicích.

Jistě však bude velmi účelné sledovat, jaké zcela reálné ekonomické efekty — na základě přesnějšího řízení sociálního rozvoje kolektivu pracujících v podnicích — přinesou tyto náklady v podnicích, kde seriózní informační systém o sociální sféře takovéto kvalitnější řízení umožní. Jistou představu dávají například tyto údaje ze SSSR:

V Altajském okrese na Sibiři byly provedeny sociální analýzy nejdříve ve třech podnicích ve městě Rubcovsk. Závěry a opatření vyplývající z analýz uplatnily stranické a státní orgány v celém městě a okrese. Výsledky (jen v jediném směru — ve snížení fluktuace) ukazují tabulka:

Věcná a systematická práce sovětských pracovníků teorie a praxe tak velmi názorně ukazuje, že společenské vědy se mohou stát významným pomocníkem při realizaci hospodářské politiky strany, že mohou zvláště pomoci zvědčtit řízení socialistických podniků a zvýšit jak efektivnost výroby, tak uspokojení pracovníků.

Je zřejmé, že snížení fluktuace o 3 % v celookresním měřítku představuje milióny rublů. Všimněme si, že v podnicích, kde byly sociální analýzy přímo prováděny, došlo však k 7,5 % snížení fluktuace. Přitom je těžko řadu hodnot vyjádřit číselně, existují ovšem zcela reálné, je to například vyšší uspokojení z práce a rozvoj iniciativy pracovníků, zlepšení poměru pracovníků ke svému podniku, ke spolupracovníkům, zdokonalení stylu řízení a vedení lidí mistry a odraz tohoto zkvalitnění řídicí práce v růstu efektivity, tempa výrobních cyklů atd.

Proto je nutné znovu zdůraznit závěry formulované v metodických směrnících Federálního ministerstva práce a sociálních věcí a Ústřední rady odborů:

„Informační zdroje je třeba postupně vybudovat. Optimální bude systém *pravidelných výročních zpráv personálních útvarů* podle *koordinované metodiky*, které budou jedním z důležitých východisek plánování péče organizací o pracovníky jako *předstupeň* plánu sociálního rozvoje kolektivů organizací.

Periodicky, alespoň jednou za tři roky, by každý podnik měl buď provést komplexní sociologický rozbor sociálního klimatu, nebo alespoň účelová šetření postojů pracovníků k systému péče o jejich potřeby. Pro komplexní sociologický průzkum není vhodné ani účelné stanovit jednotnou metodiku, protože se při průzkumu musí vycházet z *jedinečnosti a neopakovatelnosti každého sociálního prostředí.*

Získané pravidelné informace by měly být vyhodnocovány objektivními matematickými metodami. Po určité době z jednotlivých výročních zpráv vzniknou časové řady údajů, které budou napovídat o tendenci vývoje jednotlivých jevů a o úspěchu cílevědomých zásahů do společenských procesů v podniku.

Vyhodnocením získaných informací lze formulovat *sociální prognózu*, která musí podat obraz o pravděpodobných budoucích sociálních potřebách podniku, jež by měly být řešeny plánováním péče o pracovníky. *Sociální prognózy by měly být zpracovány odborníky.*⁴

Jak je zřejmé, v ČSSR se proměňují ve skutečnost usnesení XIV. sjezdu KSČ o všestranném zvýšení péče o pracující. Jde zejména o realizaci myšlenek VIII. všeodborového sjezdu, které vyjádřil předseda ROH a člen politického byra ÚV KSČ s. Karel Hoffmann: „V každém podniku či socialistické organizaci by měl být vypracován dlouhodobý komplexní program podnikové péče o pracující, navazující na ekonomické úkoly, který bude každoročně konkretizován a zabezpečován kolektivní smlouvou. Tyto programy se po ověření v praxi mohou postupně stát přechodem k plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů, aby se péče o pracující v celém rozsahu stala nedílnou součástí plánu rozvoje výroby.“⁵

Velmi významným předpokladem vytváření podmínek pro rozvoj sociálního plánování a prognózování se jistě stane i usnesení vlády ČSSR č. 66 ze dne 8. 3. 1973, jímž se schvalují *zásady a hlavní úkoly péče organizací o pracovníky* a ukládá se ministru práce a sociálních věcí provést výběr organizací, které sestaví a experimentálně ověří komplexní program péče o pracovníky v letech 1974–75. Tyto programy musí být pak řádně vyhodnoceny.

A právě zde – v oblasti sociálních analýz a sociálních prognóz – bývá v podnicích nejméně kádrových možností. Chybějí podnikovi sociologové a psychologové a je třeba vypracovat i systém poraden pro menší podniky, které se vždy budou obracet s žádostí o provedení analýz na centrální orgány, university, akademie věd, výzkumné ústavy apod.

K některým aktuálním teoretickým otázkám sociálního plánování

V *teorii* plánování sociálního rozvoje kolektivů podniku se u nás řeší celá řada dosud ne zcela vyjasněných otázek. Tak například *sám pojem „sociální“* je stále v podnicích chápán často jen ve své charitativní interpretaci. Je třeba vysvětlovat, že jde o gnoseologickou kategorii, že socialistická společnost je v dějinách první, která přistupuje i k plánování společenských předpokladů a důsledků vědeckotechnické revoluce, technicko-ekonomických opatření, která plánuje skutečně komplexně.

Charitativní přístup k plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících podniku není zdaleka jen teoretickým, nýbrž i zcela praktickým problémem. Odráží se totiž často v tom, že se v některých podnicích chápá sociální plánování jako soupis všeho, co „bolí“, co již léta překáží a co by tedy „někdo shora“ měl odstranit. V takovémto pojetí je sociální plán soupisem sociálních deviací a formou jeho realizace je požadování finančních zdrojů (někdy doslova mnohasetmilionových!) od státních či odborových orgánů. Takové pojetí je pasivní, negativní, zatímco podstatu plánování sociálního rozvoje je na-

⁴ Návrh – metodické doporučení pro zaměření a pro sestavování komplexních programů péče o pracovníky. Federální ministerstvo práce a sociálních věcí, Ústřední rada odborů.

⁵ ROH *jednotně za splnění závěrů XIV. sjezdu KSČ*. Rudé právo ze dne 13. 6. 1972, s. 4.

opak pozitivní a aktivní: jde o cílevědomé řízení a plánování vývoje socialistického kolektivu pracujících k vyššímu společenskému stupni — v komunistický kolektiv. Zde ovšem má základní úlohu aktivita a iniciativa tohoto kolektivu samého, nikoli jeho pasivní čekání na vytvoření optimálních podmínek odjinud a jinými. Přeměna pracovního prostředí, zkulturnění životního prostředí, výchova a rozvoj osobnosti všech členů kolektivu atd. — to vše jsou položky sociálního plánu, jehož objektem, avšak i subjektem je právě kolektiv pracujících.

Vznikl i problém, zda je správné používat pojmu „sociální plánování“ či pouze „plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících“.

Pojem „sociální plánování“ není nejvhodnější již pro svoji mnohoznačnost, avšak dost se již vžil (v interpretaci „celospolečenského plánování“) a navíc je těžko nahraditelný pro oblast *makrosféry* (tj. sociální plánování v celostátním, odvětvovém či regionálním měřítku): zde by bylo dosti obtížné mluvit například o „plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících Československa“, „kolektivu zemědělců“, „kolektivu pracujících sibiřské oblasti“ apod.

Pro *mikrosféru*, tj. zejména podnikovou sféru, je ovšem pojem „plánování rozvoje kolektivu“ velmi adekvátní a v tomto smyslu došlo u nás k dohodě, že v této oblasti bude používán, i když i zde existuje ještě řada nevyjasněností (např. často se objevují formulace „kolektiv pracujících podniku“ nebo „výrobní kolektiv“, ačkoli není důvodu neplánovat stejným způsobem i rozvoj kolektivu pracovníků ve sféře služeb, výzkumných ústavů, škol a jiných organizací).

Další teoreticky diskutovanou oblastí je *vztah* plánu sociálního rozvoje kolektivu pracujících k běžnému hospodářskému plánu. I u nás, jako v SSSR, jsou patrné dva přístupy: *Ekonomové* podtrhují spíše skutečnost, že hospodářské plány vždy obsahovaly i prvky plánování pohybu sociální reality. Naproti tomu *filosofové* mají tendenci zdůrazňovat, že jde o zcela nový způsob plánování.

Zdá se, že reálný rozvoj plánování sociálního rozvoje kolektivu je myslitelný jen jako součást národohospodářského plánu. Jde však o to, abychom nepřehlédli, že nestačí jen více zdůraznit i sociální

prvky v dosavadních plánech (např. dát více prostředků na zdravotnictví, na rekreaci apod.), avšak že je nezbytné rozvinout jak sociální *prognostiku budoucích sociálních jevů*, tak obecně zavést *seriózní sociální analýzu současných sociálních jevů*.

Jednotlivé položky plánu jsou přirozeně závazné a v plánu je stanovena osobní odpovědnost, termíny plnění a způsob kontroly. Tím je umožněno určit specificky pro každý podnik priority a řešit postupně vše, co brání rozvoji iniciativy, stability, soudružskému soužití či pracovní kázní kolektivu pracujících v tomto podniku.

Bylo by vysoce neodpovědné považovat rozvoj plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících v podnicích za snadnou, jen organizační záležitost, či dokonce za módní akci. Vždyť v SSSR byla po sedmi letech zkušenosti metodika vypracovaná Gosplanem a odbory předána podnikům s tím, aby samy rozhodly, zda mají již předpoklady *experimentálně* ji ověřovat.

Rozvoj kolektivu — těžiště sociálního plánování v podniku

V ČSSR dále čeká teoretickou frontu úkol soustředit mnohem větší pozornost na *pracovní kolektiv*, jehož rozvoj se má vědecky plánovat. Víme ovšem, že v socialistické společnosti musí jít o jednotu pohledu na mikrosféru a makrosféru, že podnik je součástí celé socialistické ekonomiky, kolektiv dílny částí dělnické třídy a celé socialistické společnosti. Tato závislost se prokazuje i prakticky — plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících v podniku nutně narazí brzy na hranice překonatelné jen v makrosféře: v rozsahu města, okresu, celé země (např. úprava dojíždění a centrálně platný jízdní řád, požadavky na bytovou výstavbu ve městě, změny prémiových řádů stanovených celostátně ministerstvem apod.).

Nicméně ovšem v podniku zůstává centrem pozornosti *kolektiv pracujících* a marxističtí sociologové musí pomoci hlouběji teoreticky osvětlit tuto základní buňku socialistické společnosti a vypracovat i ověřit metodiku validních výzkumů dynamiky a struktury tohoto kolektivu. „Je to významný úsek boje za zvyšování

pracovní a společenské aktivity sovětských lidí," uvedl s. Brežněv ve zprávě ÚV KSSS, když hodnotil význam pracovního kolektivu. „Tady se utvářejí nové socialistické vlastnosti, navazují se vztahy přátelství a soudružské vzájemné pomoci.“⁶

Sovětské soudruzi hovoří dnes přímo o *kursu* směřujícím k docenění úlohy pracovních kolektivů. Koná se řada výzkumů mezilidských vztahů v dobrých nebo konfliktních kolektivech, stylu práce vedoucího a jeho odrazu v rozvoji iniciativy, či naopak ve zvýšení flukтуаčních tendencí členů pracovních kolektivů, studují se cesty cílevědomého vytváření pracovních kolektivů na rozdíl od jen mechanického skládání pracovníků do skupin. Jde zejména o to postihnout sociologickými analýzami faktory, které jsou rozhodující pro *vytváření* pozitivního sociálně psychického klimatu v pracovních kolektivech.

Na první pohled je zřejmé, že jde o oblast v teorii novou a prakticky velmi potřebnou. Jde totiž o poznání a potom i praktické vytváření *podmínek aktivity a iniciativy pracovních skupin*. I naše výzkumy prokazují, že za nejvýznamnější základnu rozvoje aktivity a iniciativy lze považovat *pozitivní sociální klima* v pracovní skupině. Prokazuje se dále, že nejdůležitějším faktorem ve vytváření pozitivního a inspirujícího klimatu v dílně je *vedoucí* pracovní skupiny. To je významně zjištění i z hlediska *přípravy* vedoucích hospodářských pracovníků.

Naše stranické orgány přikládají docenění pracovních skupin a studiu optimálních metod vedení pracovních kolektivů co nejvyšší význam. S. Biľak na ideologickém plénu ÚV KSC v říjnu 1972 uvedl:

„Mimořádný význam pro správné utváření a prohlubování socialistického způsobu života má pracovní kolektiv, v němž člověk vlastně prožívá podstatnou část svého aktivního života. V jeho prostředí uplatňuje a rozvíjí svůj talent, um a tvůrčí schopnosti. Spolu se svými druhy prožívá každý úspěch i neúspěch, radost i zklamání. Každý přece dobře ví, jaké negativní důsledky pro práci dílny, závodu, školy, ústavu i pro život jednotlivce mají v rámci pracovního kolektivu narušené, nedobré vztahy, jež jsou v rozporu

se zásadami socialistické morálky. Pro naši ideologickou činnost je nesmírně důležité, abychom postavení a život člověka posuzovali v těsné spjatosti s kolektivem. v němž pracuje. *Problematika pracovního prostředí a kolektivu* patří ke stěžejním úkolům teoretického výzkumu.“⁷ (Podtrhl J. K.)

Patří do stálého arzenálu pomluv teorie marxismu a její praktické realizace v socialistické společnosti, že prý socialistická společnost je pouze produkčně orientovanou organizací, že pracovní kolektivy jsou jen jakési sociální nástroje na výrobu užitných hodnot atd.

Stačí znát alespoň některé z projevů V. I. Lenina, které měl v době prvních kroků rozvoje socialistické ekonomiky v Rusku, — mimochodem pronášených uprostřed intervence — abychom viděli neserióznost takového pomluv. Lenin neustále zdůrazňoval, že vedoucí pracovníci socialistických podniků právě proto. že jde o podniky dělníků a ostatních pracujících, musí dbát o vytváření podmínek k družné spolupráci, musí docílit, aby lidé nejen rádně odváděli svoji práci, ale byli s ní i *spokojeni*, aby měli perspektivu a vědomí *celospolečenské prospěšnosti* atd. Sovětské sociologové plní tyto Leninovy směrnice. Spolu s psychology podstupují teoreticky obtížnou cestu podrobného poznávání mechanismů a metod řízení pracovních kolektivů, které by zajišťovaly dosažení leninských cílů.

Nelze přehlédnout, že pro socialistickou společnost je pracovní kolektiv skutečně centrální buňkou. Zde se *prakticky realizuje princip kolektivismu*, jímž se socialismus liší od soukromničení ve vykořisťovatelské společnosti. Pracovní kolektiv socialistické společnosti je místem, kde se vytvářejí hodnoty užité, ale kde nesporně vznikají, upevňují se a rozvíjejí se i hodnoty ideologické, mravní, kulturní. sociálně psychologické — kde roste harmonicky rozvinutá *osobnost socialistického člověka*. Proto jsou pomluvy buržoazních ideologů nejen zlovolné, nýbrž i vysoce ateoretické; marxisté a socialistická společnost by odsouvali své vlastní principy, kdyby byli lhostejní k těmto funkcím pracovního kolektivu a spokojovali se s pouhou produkcí užitných hodnot. Socia-

⁶ Zpráva o činnosti ÚV KSSS na XXIV. sjezdu. Rudé právo ze dne 2. 4. 1971.

⁷ Rudé právo ze dne 30. 10. 1972, s. 4.

listická společnost by si tak připravovala řadu disproporcí a reálných obtíží — například nepoměr mezi rostoucím množstvím výrobků a služeb na straně jedné a nezájmem lidí o ně na straně druhé. Připravovala by si neblahé starosti společnosti spotřebního typu, například jednostrannou orientaci lidí jen na uspokojování hmotných potřeb a zanedbávání jiných významných potřeb — kulturních, zdravotních aj.

Význam pracovního kolektivu pro život každého z nás naprosto nelze určit jen oněmi čtyřmi desítkami hodin — z celkového počtu 168, které týden má —, jež většina z nás v pracovním kolektivu prožívá. Vždyť činnost, kterou v tomto kolektivu vykonáváme, tj. práce, nás angažovala již *dávno předtím*, než jsme do tohoto konkrétního kolektivu vstoupili; k ní jsme přece orientovali svou *kvalifikaci*, sem směřovaly naše zájmy již od dětství. Zde realizujeme řadu *myšlenek*, které nám procházejí hlavou i *ve volném čase*. Práce je ostatně v přímé vazbě k naší *životní úrovni*, osobním *perspektivám*, pocitům *uspokojení* či nespokojenosti. Je měřítkem naší *užitečnosti* pro společnost. V pracovním kolektivu osvědčujeme — a vůči jiným členům kolektivu *poměřujeme* — *své vlastní schopnosti*. Dobré *vztahy* v pracovním kolektivu se odrážejí i v našich rodinách, špatné mohou vést až k *neurózám*, k *odchodu z kolektivu a fluktuaci*.

Politicky cílevědomý, náročný, ale zároveň soudružský a sehraný pracovní kolektiv je pro nastupujícího mladého pracovníka základem jeho vývoje. Vedle rodiny je pracovní skupina právem pokládána za hlavní, primární sociální skupinu, která má největší význam pro formování charakteru mladého člověka, jeho návyků, poměru k autoritě, k soudruhům i k socialistické společnosti. Již tyto skutečnosti dostatečně prokazují, že každý pracovník vedoucí kolektiv je vždy *politickým pracovníkem*; jeho rozhodnutí mají společenské důsledky, jeho metody řízení *formují lidi*, on celou svou osobností *vychováva* a *orientuje*. Proto je i *výběr pracovníka*, který má vést pracovní kolektiv, společensky významným politickým úkolem.

*

Jestliže je kolektiv pracujících základní buňkou socialistické společnosti, je logic-

ké, že je i centrem sociálního plánování podniku. Proto naše katedra — jako řešitel úkolu státního programu č. VIII-6-2/13 — již provedla sociální a sociálně psychologické analýzy kolektivu pracujících v n. p. Elektro-Praga Hlinsko. Tyto náročné výzkumy v terénu (vzorek čítající 1200 pracovníků, interviewy, studium objektivních materiálů, měření a pozorování v podniku, zpracování výsledků ve strojně početní stanici atd.) jsme provedli jako svůj závazek k VIII. všeodborovému sjezdu. Na základě jeho splnění federální vláda ČSSR a Ústřední rada odborů udělila katedře čestný titul „Kolektiv VIII. všeodborového sjezdu“.

Na teoretické frontě se otázkami plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících zabývá v ČSSR dnes již řada institucí. Vedle vzpomenutého již ministerstva práce a sociálních věcí je to Státní plánovací komise, ministerstvo stavebnictví, Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Čs. výzkumný ústav práce a Výzkumný ústav životní úrovně v Bratislavě a řada dalších.

Závěrem budiž dovoleno znovu podtrhnout, že rostoucí a objektivně podložený zájem hospodářské praxe o sociální analýzy a prognózy i o teorii a praxi plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících může vyvolat módní vlnu a úspěchanost, která by byla jen na škodu věci. Příznivá vlna zájmu by však měla urychlit teoretickou a metodickou práci na tomto obtížném poli a napomoci k vytváření seriózních předpokladů v praxi.

Mezi tyto předpoklady v podnicích patří provádění sociálních analýz, které se nutně stanou součástí sociálních plánů (analýzy fluktuace, dojíždění, práce žen, pracovního prostředí apod.). K předpokladům, jejichž vytváření je věcí vyšších stupňů řízení, patří vypracovat jednotnou metodiku, řídit a vyhodnocovat experimenty a především — a to co nejdříve, vzhledem k dlouhodobosti úkolu — *připravovat* *kádry*. Tato příprava se týká minimálně tří front:

a) Je třeba objasňovat teorii a praxi plánování sociálního rozvoje kolektivů pro potřebu řídicích pracovníků (ti stojí v SSSR v čele rad sociálního plánování).

b) Kvalifikace plánovačů-ekonomů by se měla již při vysokoškolském studiu a

v postgraduálních kurzech rozšířit i na oblast sociálního plánování.

c) Sociology a psychology s touto specializací je nutné připravovat k zařazování do oddělení sociální analýzy (sovětská praxe), do personálních útvarů (dosavadní praxe u nás) nebo do štábů podniků, kde by byli jako samostatní pracovníci k dispozici ředitelům (častá praxe v Polsku). Přitom jakékoli zařazení těchto specialistů pro sociologicko-psychologické analýzy musí sledovat jako hlavní cíl, aby jejich kvalifikace mohlo být využito pro tvorbu neustálého proudu seriózních informací o sociálních jevech v podnicích a organizacích jako jednoho ze zdrojů rozhodování stranické a odborové organizace i vedení podniku v rámci komplexního řízení a plánování rozvoje socialistického národního hospodářství.

Doporučená literatura

SSSR:

- Antosenkov, J. G. - Miščenko, V. T.: *Těkučest kadrov v promyšlenosti i puti jejo sokraščeniya*. Barnaul, Altajskoje knižnoje izdatel'stvo 1971.
- Čelovek i obščestvo. Problemy socialnogo planirovaniya*. Leningrad 1970.
- Fajnburg, Z. I.: *Sovremennyy etap naučno-těchničeskoj revoljucii i socialnoje planirovaniya*. Voprosy filosofii 1971, č. 10.
- Florolo, S. F.: *Socialnoje planirovaniya na promyšlenom predpriyatii*. Gorkij 1971.
- Gurevič, K. M.: *Voprosy psichologii v planach socialnogo razvitiya predpriyatij*. Voprosy psichologii 1971, č. 1.
- Gvišiani, D. M.—Lisičkin, V. A.: *Prognostika*. Praha, SNTL 1971.
- Jelmejev, V. J.—Ljaščenko, B. R.—Judin, E. P.: *Komplexnoje planirovaniya ekonomičeskogo i sociologičeskogo razvitiya rajona*. Leningrad, Lenizdat 1972.
- Luzan, P. P.: *Planirovaniya socialnogo razvitiya proizvodstvennogo kollektiva*. Moskva 1972.
- Paškov, A. S.—Polozov, V. P.—Dmitrijev, A. V.: *Plan socialnogo razvitiya predpriyatija*. Moskva 1972.
- Planirovaniya socialnogo razvitiya kollektiva predpriyatija*. Moskva 1971.
- Popov, G. Ch.: *Metody upravleniya socialističeskim proizvodstvom*. Moskva 1971.
- Toščenko, Ž. T.: *Socialnoje planirovaniya*. Krasnojarsk 1971.

Bulharsko:

- Bliznakov, P.—Patev, I.—Micova, N.: *Metodika za razrabotvane socialni planove v socialističeskite predpriyatija*. Varna 1971.

Dobrijanov, V.: *Sociologija, socialno predviždane, prognoziranje i planirane*. Politicheska prosveta 1970, č. 9.

Girginov, G.: *Socialno upravlenie v socializma*. Sofia, Partizdat 1972.

Radeva, M.: *Planirane na socialnoto razvitie na kolektiva v promislenoto predpriyatie*. Novo vreme 1971, č. 2.

Rajkov, P.: *Nakoi problemi na socialnoto planirane*. Sociologičeski problemi 1970, č. 3.

Tončev, L.: *Nakoi problemi na teorijata na socialnoto upravlenie v socializma*. Sofia, BAN ŪV KSP 1972.

ČSSR:

Bauerová, J.—Kolář, J.—Růžička, J.: *O sociálním plánování*. Praha, Práce 1972.

Kerimov: *Metodika plánování sociálního rozvoje průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973.

Kohout, J. - Kolář, J.: *Predikce a sociální plánování*. Plánované hospodářství 1971, č. 1.

Kutta, F.—Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.

Резюме

Когоут Я.: Планирование социального развития коллективов работающих предприятий — современная теория и практика в ЧССР

Автор приводит сведения о развитии теории и практики социального планирования в некоторых социалистических странах и занимается особенно началом развития этой теории и практики в ЧССР.

Дальше он занимается некоторыми теоретическими вопросами. Прежде всего он критикует неправильное выдвигание требований к высшим ступеням управления с целью получить от них средства для решения социальных проблем на предприятии, причем сами предприятия остаются пассивными. Автор сам выступает за позитивный подход, когда социальный план не является перечнем социальных трудностей предприятия, а научно сформулированным путем перемены более низкой степени коллектива работников социалистического предприятия в коммунистический коллектив.

В заключение автор показывает значение создания предпосылок социального планирования. Прежде всего речь идет о разработке единой методики в центральных органах и о проведении социального анализа ряда значительных социальных явлений на предприятиях. А далее — о подготовке кадров. В этом деле речь идет как о расширении квалификации руководителей хозяйственных работников и планировщиков, так и о воспитании специалистов — социологов и психологов — для отделений социального анализа.

Summary

Kohout J.: Planning the Social Development of Workers' Collectives in an Enterprise — Present Theory and Practice in Czechoslovakia

The author informs about the development of the theory and practice of social planning in some socialist countries and deals particularly with the beginning of the development of this theory and practice in Czechoslovakia.

Further he pays attention to certain theoretical issues. Primarily, he criticizes the incorrect setting up of demands to higher levels of management which are to provide means for solving social problems in an enterprise; collectives themselves remain passive here. The author himself fosters a

positive approach in which the social plan is not a list of the enterprise's social difficulties, but a scientifically formulated way of changing the lower level of a collective of workers of a socialist enterprise into a communist collective.

In the conclusion the author points to the importance of creating prerequisites for social planning. Primarily, the elaboration of a unified methodology in central organs and realization of a social analysis of a number of important social phenomena in enterprises are concerned. Secondly, no less important is the preparation of staff. Here it is a matter both of improving the qualification of leading economic workers and planners, and the education of specialists — sociologists and psychologists — for the department of social analysis.

Upevnění kolektivu — jeden z úkolů plánu sociálního rozvoje výrobního podniku

N. S. MANSUROV

Moskva

V současné době má v Sovětském svazu více než 22 tisíc výrobních podniků plány sociálního rozvoje kolektivů. Tyto plány jsou systémy, v nichž se přihlíží k sociálním důsledkům vyvolaným technickými, technologickými a dalšími opatřeními obsaženými ve výrobně technických plánech, a v nichž se také počítá s řadou opatření zaměřených na upevnění stmelivosti kolektivu, na zvýšení kvalifikace pracovníků, na zlepšení podmínek práce a odpočinku a na dosažení dalších sociálních cílů.

Plány sociálního rozvoje výrobního podniku sledují rychlejší dosažení jak cílů stojících před celou socialistickou společností, tj. cílů, na nichž jsou podnikové kolektivy zainteresovány, tak cílů rozvoje osobnosti.

Soulad celospolečenských, podnikových a individuálních cílů je specifický pouze pro socialistickou společnost. Proto chceme zdůraznit, že nemají pravdu ti, podle nichž mají plány sociálního rozvoje podniků sledovat pouze zájmy jednotlivců. Dosažení toho je totiž nemožné bez dalších úspěchů celé společnosti, ať jsou ukazatele práce výrobního kolektivu jakékoli. Plán sociálního rozvoje výrobního podniku je konkretizací jednoty zájmů společnosti, výrobního kolektivu a osobnosti.

Sociální rozvoj podnikových kolektivů se uskutečňuje v souladu s programem výstavby nové společnosti, který přijala KSSS. Společenské cíle mají přednost před cíli kolektivu. Plány sociálního rozvoje jsou přitom zaměřeny na upevnění jednoty celé společnosti.

Taková je obecná charakteristika praxe sociálního plánování výrobních kolektivů. Poznamenejme, že úspěch této praxe je předurčen tím, že odpovídá samé podstatě socialistického výrobního kolektivu.

Co je to vlastně socialistický kolektiv? V literatuře socialistických zemí je možno u některých autorů najít určení ko-

lektivu jako druhu sociální skupiny. Takové chápání kolektivu však je povrchní a nesprávné.

Lidé mohou být pospolu, mohou dokonce pracovat dlouhou dobu pod jednou střechou, avšak přitom nevytvářejí vždy kolektiv. Kolektiv je organizované sdružení lidí, které vzniká za určitých podmínek. Blízkost lidí pod vlivem takových objektivních faktorů, jako je společenství místa (práce v tomtéž prostoru neboli, jak říkal K. Marx, na „společném poli práce“), více či méně dlouhá společná pracovní činnost a možnost kontaktů (na základě společného jazyka a společných zájmů) jsou jen předpoklady k vytvoření kolektivu.

Jakožto *organizované* sdružení lidí je kolektiv jednou z forem společenství, k nimž patří stát (politická forma společenství), národy (národnostně etnická společenství), teritoriálně regionální společenství (obyvatelé určitého kraje), profesionálně výrobní společenství (kolektivy) a rodinná společenství denního života. Společenství se navzájem jakoby „překrývají“ (nebo do sebe navzájem vstupují); například v rámci státu může být několik národů, uvnitř národa mohou být různé teritoriální společenství a v nich různé kolektivy a rodiny.

Výrobní kolektiv je nejdůležitější ekonomickou a sociální buňkou sovětské společnosti. Jako ekonomická buňka socialistické společnosti vystupuje kolektiv jako prvotní samostatná a bezprostředně vyrábějící jednotka národního hospodářství. Právě v kolektivech se rozhoduje o plnění ekonomických ukazatelů národohospodářského plánu. Na tom, jak jsou výrobní kolektivy vybaveny technikou, jak je v nich organizována práce, jaké jsou podmínky práce, vzájemné vztahy pracujících, a ještě na dalších podobných příčinách závisí efektivnost společenské výroby, materiální blahobyt celé společnosti.

Jako sociální buňka společnosti je výrobní kolektiv tou konkrétní realitou, v níž se akumuluji a konkretizují socialistické výrobní vztahy. Proto je kolektiv jednou z forem spojení společnosti s každou jednotlivou pracující osobností.

Výrobní kolektiv je takovým organizovaným sdružením lidí, v němž si každý člověk uvědomuje sebe jako osobnost, reálně pocituje a chápe svoje spojení s jinými osobnostmi a se společností jako celkem. Společná práce v kolektivu je stimulatorem růstu výrobně technické a profesonální úrovně pracujících, vytváří podmínky a požadavky pro rozvoj pracovní tvůrčí aktivity, formuje komunistické vztahy k práci, k socialistickému vlastnictví a k ostatním pracujícím.

Výrobní kolektiv je školou, v níž se pracující učí socialistické demokracii, společenské samosprávě. Kolektiv učí osobnost soudružství, uvědomění, kázní a utváří vlastnosti člověka nové společnosti. Není divu, že v životní praxi se socialistické kolektivy podílejí na řešení jak ekonomických a technických, tak i sociálních a výchovných úkolů, které stojí před společností.

K tomu je nutno dodat, že každý socialistický kolektiv je prostřednictvím řady společenských organizací působících v jeho rámci spjat s celou společností. To znamená, že místní vztahy vytvářející se v kolektivu mezi jeho členy nejsou výlučné v tom smyslu, že by jen ony determinovaly postavení osobnosti ve společnosti.

Mnohostranné spojení pracujících v socialistickém kolektivu mezi sebou navzájem i s celou společností je objektivní podmínkou jejich všestranného a harmonického rozvoje.

To jsou nejdůležitější zvláštnosti socialistického výrobního kolektivu, určované jeho místem a rolí ve společenském životě.

*

Po analýze podstaty socialistického výrobního kolektivu nyní ukážeme, která opatření organizačního charakteru mohou být předpokládána v plánech sociálního rozvoje, aby se kolektiv upevnil, aby se více stmelil. V podstatě jsou tato opatření, jak je napovídá praxe organizačně výchovné práce v podnicích, konkretizací, detailním zpracováním toho, co se týká

společensví obecně, neboť upevňovat kolektiv znamená upevňovat profesionálně výrobní společenství, které je jednou z forem společenství vůbec.

1. V plánech sociálního rozvoje je třeba pamatovat na opatření zaměřená na *zvyšování informovanosti pracujících*. Ke stmelení kolektivu je třeba, aby dělníci znali a) perspektivy a plány podniků a jejich částí, b) průběh plnění plánů, c) cíle hospodářské činnosti podniku a jeho částí, d) události probíhající v kolektivu, e) výsledky socialistického soutěžení, f) výsledky práce společenských organizací atd. V současné době jsou v sovětských podnicích o souhrnu těchto otázek dostatečně informovány nejvýše dvě třetiny pracujících.

Informovanost má velký výchovný význam: dělníci systematicky informovaní o svém podniku jsou kolektivnější, iniciativnější v práci, společensky aktivnější, více šetrí suroviny, energii a nástroje, jsou disciplinovanější atd.

Z toho plyne, že v zájmu upevnění kolektivu a vytváření pozitivních vlastností osobnosti je účelné zřídit v podnicích „informační službu“. Přitom nejde o vytvoření nějakého nového systemizovaného oddělení, nýbrž o cílevědomé a systematické informování pracujících pomocí nástenného tisku, závodního rozhlasu, závodních novin a prostřednictvím politických informátorů.

K tomu je třeba sestavit plán informování pracovníků se zřetelem na místní možnosti a na výběr nejúčelnejších prostředků jeho uplatňování.

Systematické informování pracujících je důležitým prostředkem ke stmelení kolektivu a k formování osobnosti nové společnosti.

2. *Společný názor v kolektivu*. Spolu s informovaností hraje velkou roli při stmelování kolektivu společný názor (mínění sdílené všemi nebo většinou členů kolektivu, které se týká všech stránek jeho života). V sovětských podnicích má velký počet pracujících jednotný názor na základní otázky života kolektivu. Čím je však otázka konkrétnější, tím je názor pracovníků méně jednomyslný.

Společný názor kolektivu je velkou výchovnou silou. Jak ukázaly výzkumy, osoby, které mají shodné mínění o základních otázkách života podniku, se vy-

značují řadou pozitivních vlastností: jsou aktivnější v práci, jsou velmi kolektivní, aktivně se účastní hodnocení plánů a pracovních výsledků, aktivně usilují o úspory surovin, materiálů a energie.

Na druhé straně pracovníci, jejichž názor se od názoru většiny liší, mají více zmetků, jsou méně aktivní ve společenském životě, jsou méně zainteresováni na úspěších celého kolektivu a jsou také méně informováni o záležitostech podnikového kolektivu.

Vytvoření společného názoru na osoby, které špatně pracují, mají zmetky, jsou nedisciplinované atd., je důležitým faktorem napomáhajícím ke zvýšení produktivity práce v podnicích a ke stmelení kolektivu.

Pro vytváření společného názoru v kolektivu je možno doporučit tyto tři principy:

Zveřejňování znamená, že všechno, co se děje v kolektivu, musí být z oficiálních pramenů jeho členům známo. Zveřejňování je jedním z cílů „informační služby“, kterou by bylo vhodné zřídit v podnicích v zájmu výchovy kolektivu a jednotlivců.

Operativnost. Je zjištěno, že první zpráva, kterou člověk dostane, má na něj 6krát, někdy až 8krát větší vliv než jakékoliv další informace týkající se stejného tématu. To znamená, že informování členů kolektivu není možné oddalovat, že je třeba informovat operativně.

Pravdivost. Tento princip nevyžaduje zvláštního výkladu; nesprávná, nepravdivá informace může otřást autoritou těch, kdo ji šíří.

V plánech sociálního rozvoje je tedy třeba využívat závěrů získaných z výsledků konkrétních výzkumů.

3. *Vzájemné vztahy mezi dělníky v podnicích.* Na stmelenost kolektivu a na zvýšení produktivity práce mají podstatný vliv vzájemné vztahy mezi pracovníky kolektivu.

Výzkumy ukázaly, že 60–70 % dělníků se domnívá, že vzájemné vztahy v jejich kolektivech jsou „zcela dobré“. O dobrých vzájemných vztazích v kolektivech svědčí i to, že 80–85 % pracujících si v práci pomáhá. Mezi komunisty je přitom o 23–25 % více těch, kdo pomáhají soudruhům, než mezi nestraníky. 60–70 % pracujících považuje své vztahy s mistry za dobré. Dělníci se však domnívají, že ve-

doucí výroby, počínaje vedoucími cechů, se s nimi málokdy setkávají.

Ve své převážné většině nejsou dělníci lhostejní k tomu, jak pracují jejich spolupracovníci, zda dodržují technologické postupy, nemají zmetky atd. To je doklad socialistického charakteru vzájemných vztahů v podnicích, kde se každý zajímá o všechny záležitosti celého kolektivu.

Je třeba zdůraznit, že dobré vzájemné vztahy v kolektivu jsou faktorem, jehož vliv může být v řadě případů srovnatelný s vlivem materiálního odměňování pracujících. Tak je například zjištěno, že dělníci a zaměstnanci někdy nechtějí přejít do jiného, méně soudržného kolektivu, dokonce ani je-li tento přechod spojen se zvýšením mzdy.

Je také zjištěno, že vztah k práci je určen na jedné straně vztahem k předmětu práce a na druhé straně vztahem ke spolupracovníkům. Je-li práce nezajímavá, vzájemné vztahy mohou její nedostatky kompenzovat.

Jednou z důležitých otázek je v zásadě to, mohou-li se, či nemohou-li se pracovníci navzájem stýkat (v práci a v mimo-pracovním čase); na stupni kontaktů pracovníků závisí stmelenost kolektivu, vztah k práci a formování pocitu kolektivismu. Proto je třeba této otázky v plánech sociálního rozvoje věnovat zvláštní pozornost.

4. *Účast pracujících na společenském životě kolektivu.* 60–80 % pracovníků v našich podnicích se tak či onak účastní společenského života kolektivu, socialistického soutěžení a hnutí za komunistickou práci.

Pracovníci, kteří přijali osobní závazky, se o 20 % aktivněji účastní hodnocení podnikových plánů a hnutí za úspory surovin a materiálů a častěji pomáhají spolupracovníkům. Jsou o 30 % více zainteresováni na výsledcích práce kolektivu, mají větší zájem o práci.

Tato skutečnost potvrzuje, že přijímání osobních závazků je jedním z efektivních výchovných opatření; závazky nepřijímají dělníci proto, aby se „blýskli“ nebo udělali „gesto“, ale pro většinu z nich mají závazky velký výchovný význam.

Výzkum také ukázal, že efektivnost socialistického soutěžení rychle roste tehdy, když se jeho výsledky často hodnotí a když se stávají majetkem všech pracov-

níků. V případech, kdy se výsledky socialistického soutěžení hodnotí jednou za čtvrt roku, je jeho výchovná efektivita téměř 6krát menší než tehdy, když se výsledky hodnotí jednou měsíčně.

Z toho plyne, že v plánech sociálního rozvoje je třeba věnovat velkou pozornost zveřejňování výsledků socialistického soutěžení a jejich častému hodnocení.

5. *Materiální a morální stimuly.* Jak ukázaly výzkumy, zvýšení mzdy nevede k zesílení zisťných, omezeně egoistických nálad dělníků. Zvýšení mzdy působí pozitivně na zainteresovanost na výsledcích vlastní práce a na úspěších kolektivu, na zvýšení iniciativy pracovníků, na jejich samostatnost, na jejich přání zdokonalovat vlastní kvalifikaci, vede ke spokojenosti s prací, zvyšuje zájem o informace, o to, jaká je situace v podniku, a zvyšuje význam hodnocení všech podnikových záležitostí.

Totéž platí i o prémiech. Přitom je třeba upozornit, že ve vědomí pracovníků se ekonomická reforma neomezuje jen na přiznávání prémie. Pozvednout mínění pracovníků o vlastním podniku pomocí zvýšení mezd nebo přiznání prémie není možné; pracovníci jsou natolik vzdělání a uvědoměli, že osobní a společenské zájmy jsou u nich těsně spjaty nejen s vlastním materiálním blahobytem, ale také se všeobecnou úrovní práce podniku jako celku.

Prémiový pobídkový systém má svoji morální stránku. Jedna a táž výše prémie může mít v očích dělníků menší či větší (asi o 30 %) význam. Menší význam má prémie tehdy, když se její výši dovědí u pokladny. Táž výše prémie získává větší hodnotu, jestliže pracovníci hodnotí v partách, kdo si prémie zaslouží (její výše je určena nadřizenými instancemi), jestliže znají kritéria určující, za co je možné prémie dostat, a jestliže se premiování provádí veřejně a přitom se uvádí, za jaké úspěchy byla prémie vyplacena.

Prémiová stimulace není pouhým zvýšením materiálního blahobytu pracovníků, ale je takovým jeho zvýšením, které má zároveň velký morálně psychologický, výchovný význam.

Na psychologii dělníka působí nejen výše vyplacené prémie, ale i to, je-li nebo není-li s ní spokojen. Proto je třeba nejen prostě přiznávat prémie, ale je nutné dělat to tak, aby sám fakt premiování vyvolal u lidí pocit uspokojení (což nezavisí přímo na výši vyplacené prémie).

Všech těchto závěrů, zjištěných v průběhu výzkumu, je třeba využívat při sestavování plánů sociálního rozvoje.

6. *Uvědomělost a úroveň všeobecného vzdělání dělníků.* Výzkum ukazuje, že ve vědomí dělníků existuje přímá vazba mezi zájmem o politické a hospodářské otázky v zemi a zainteresovaností na práci ve vlastním podniku. Proto na zlepšení vztahu zaměstnanců k práci působí přednášky o situaci v zemi více než přednášky na mezinárodní témata.

Čím vyšší je úroveň všeobecného vzdělání pracovníků, tím větší je jejich společenská aktivita a kladnější jejich vztah k práci. I tyto skutečnosti se musí projevit v plánech sociálního rozvoje kolektivů.

*

V podnicích tedy existují velké rezervy v oblasti zdokonalování organizační a výchovné práce, s jejichž využíváním se musí počítat v plánech sociálního rozvoje kolektivů.

Sovětské sociologové a sociální psychologové se snaží podle svých možností učinit vše pro to, aby pracovní kolektivy lépe plnily všechny funkce jim vlastní. Dosažení tohoto cíle je možné pouze tehdy, když teorie bezprostředně slouží praxi komunistické výstavby.

Při dalším rozvíjení naší socialistické společnosti již nelze vystačit jen s odvětvovými přístupy, které více či méně korespondují s jednotlivými specializovanými vědními disciplínami. Komplexnost otázek, před nimiž stojí naše společnost a jež vytyčil XIV. sjezd Komunistické strany Československa, vyvolává stále naléhavěji potřebu dále prohlubovat mnohaoborovou součinnost v praxi i ve vědě. Rychlost změn vyvolaných rozvojem vědy a techniky a akcelerovaných socialistickými výrobními vztahy vyžaduje marxistické, vědecky pravdivé postižení vazeb mezi různými sférami života a jejich vzájemnou harmonizaci.

Jedním z klíčových bodů přitom je stále hlubší sebezpoznávání člověka a společnosti jako aktivního subjektu řídicího uvědoměle svůj další rozvoj a současně i jako objektu, jež změny zasahují v jeho materiálním bytí i vědomí a jenž se jim musí do určité míry přizpůsobovat. Významnou oblastí, kde člověk zvlášť intenzivně pocítuje rychlost změn přetvářejících podmínky jeho života, je oblast hmotného životního prostředí. Proto se pocítuje stále naléhavěji potřeba hlubšího pochopení objektivně nového postavení člověka v přírodě i v hmotném prostředí, které si vytváří, aby vedlejší důsledky dalšího rozmachu výrobních sil nenarušily potřebnou rovnováhu mezi člověkem a okolním světem.

1. K otázce sebezpoznání a sebezpřeměny člověka

A to je první otázka, k níž bych chtěl říci pár slov.

Jestliže konstatujeme, že nové stadium vývoje, do něhož vstupujeme na prahu tzv. vědeckotechnické revoluce, vyžaduje stále hlubší sebezpoznávání a sebezpřeměnu člověka a společnosti jako aktivního sub-

jektu, pak to také znamená sebezpoznání člověka v průběhu dějinného vývoje. Přitom je evidentní, že jak v nejobecnější, tak v nejkonkrétnější rovině je bytí i vědomí člověka neodlučně spojeno s vývojem jeho vztahu k hmotnému světu, k přírodě, z jejíhož lůna vzešel jako antropozoon, ale z jejíž animální složky se vyčlenil jako bytost společenská.

Proto nelze proces sebezpoznávání a sebezpřeměny oddělit od dějinného pohledu na vztah člověka k přírodě; je to nutné, abychom pravdivě pochopili přítomnost a mohli co nejsprávněji odhadnout i aktivně usměrnit budoucnost. Teprve tento historickomaterialistický a dialektický pohled nám umožní pochopit hloubku změn, na jejichž prahu se nacházíme.

Diváme-li se z tohoto zorného úhlu na vývoj vztahu člověka k hmotnému světu (a obecně k přírodě) v posledních dvou staletích, můžeme konstatovat, že během této historicky krátké epochy dospěl zrychlující se vývojový pohyb lidstva do situace, kdy se od základu mění veškeré životní dimenze, a to v takovém měřítku, že předstihují nejmělejší představy našich otců a dědů. Dnes začíná být realitou i to, co se ještě před několika desítkami let mohlo považovat jen za nereálné, utopistické fantazie. Vývojový pohyb lidstva nabývá takové dynamiky, že z pouhého pohledu vpřed, bez opření se o to jediné, co poskytuje pevnou oporu, totiž o hluboké pochopení minulosti a přítomnosti, by se nám snadno zatočila hlava závratí.

V tom tkví podstata historickomaterialistického a dialektického přístupu ke všem otázkám současného i budoucího života. A právě takový pohled na perspektivu naší společnosti nás nutí, abychom v souvislosti s nesmírně dynamickým rozvojem výrobních sil i v souvislosti s nebývalým růstem světové populace za-

* Z vystoupení na semináři „Vědeckotechnický rozvoj a efektivnost národního hospodářství“, konaném ve dnech 26.–27. března 1973 v Liblicích.

čali daleko hlouběji pronikat do podstaty tzv. ekologických vztahů člověka k přírodě a k životnímu prostředí. Není tedy náhodným jevem, že právě otázka tzv. životního prostředí se začíná stávat jednou ze stěžejních otázek, s nimiž se musí současně a nejbližší generace vyrovnat. Veškeré dosavadní poznatky o základních existenčních problémech lidstva na konci dvacátého století nás vedou k elementárnímu a souhrnnému poznatku nezbytnosti společenských změn, k nimž musí lidstvo dospět, aby mohlo překlenout nebezpečí celosvětové ekologické krize, která by mohla ohrozit člověka v jeho prostém materiálním, biologicky či ekologicky pojatém bytí. Není také náhodou, že se otázky péče o životní prostředí stávají předmětem ideového střetání a že jsou to právě socialistické země, které věnují účinné péči o životní prostředí stále soustředěnější pozornost. Ve světové literatuře, ale i při četných mezinárodních jednáních se konstatuje, že žádný sociální organismus již nemůže hospodařit libovolně a pouze z hlediska svých omezených zájmů s přírodním bohatstvím vyskytujícím se na jeho území, aniž bere ohled na důsledky, jimiž mohou být postiženy i sociální organismy žijící v jeho blízkosti, a dokonce kdekoliv na světě. Protesty proti zkouškám nukleárních zbraní, které provedla nedávno Francie, jsou toho výrazným dokladem. Transfer radioaktivních zplodin v atmosféře či v mořích může dnes poškodit mnoho živých organismů i lidí kdekoliv na naší planetě. A tak bychom mohli hovořit o jakémkoliv znečišťování vod či ovzduší, o narušování přírodních mechanismů v oblasti klimatu a o řadě dalších otázek, které se dotýkají všech lidí na světě. Stále naléhavěji se prosazuje požadavek, aby vědomím lidí pronikalo stále hlubší pochopení nové reálné situace, která činí existenci každého jednotlivce i různých sociálních skupin závislou na ekologické situaci lidstva jako celku. Stále naléhavěji se ukazuje potřeba takového uspořádání mezilidských vztahů, které umožní regulovat aktivity jednotlivců, sociálních skupin i celých sociálních organismů tak, aby se zabránilo znehodnocování přírodních zdrojů i životního prostředí.

Jinými slovy řečeno, prostřednictvím „ekologického bytí“ se na vyšší úrovni

civilizace (k níž dospěl člověk druhé půle dvacátého století) potvrzuje základní zákonitost priority materiálního bytí před vědomím čili následnosti vědomí za bytím. Je to i tato ekologická stránka lidského života, která nás v souladu se zákonitou jednotou výrobních sil a výrobních vztahů vede k dobudování nového společenského řádu, kde společenské vlastnictví výrobních prostředků, včetně přírodních zdrojů, umožní plánovitě hospodařit s přírodním bohatstvím i s životním prostorem.

Vše nasvědčuje tomu, že člověk již dospěl k určitému kritickému bodu intenzity ovlivňování přírodních jevů, aniž si v celé hloubce uvědomuje, co znamená pro jeho další rozvoj fenomén, který nazýváme zdravým a kulturním životním prostředím.

V daném okamžiku není rozhodující, zda a do jaké míry se nám již podařilo definovat pojem „životní prostředí“ tak, aby se vyhovělo všem specializovaným vědním disciplínám, které vznikly v minulém údobí rozvoje vědy. Faktem však zůstává, že zejména v hospodářsky vyspělých a hustě zalidněných zemích přestávají existovat původní, přirozené podmínky života a že vše, co zde obklopuje člověka, je dnes již novou, polidštěnou přírodou, v jejímž lůně se člověk nachází jako kvalitativně nový druh, který přizpůsobuje prostředí svým potřebám, ale současně se musí novým podmínkám prostředí stále více sám přizpůsobovat. Toto přizpůsobování uskutečňuje ve dvou základních rovinách: v rovině intelektuální adaptability a v rovině biologické adaptability.

Porovnáme-li pak tyto dvě roviny přizpůsobivosti, dospíváme k názoru, že intelektuální adaptabilita je větší a přizpůsobování tohoto druhu je rychlejší, než je tomu u adaptability biologické. Vždyť biologická vybavenost dnešního člověka se v podstatě neliší od vybavenosti člověka v antickém Řecku. Proto se člověk snaží nahrazovat nedostatek biologické adaptability tím, že ji přenáší do sféry přizpůsobování hmotného prostředí svým potřebám. Proto také umělá tvorba životního prostředí ve velkých dimenzích celých územních regionů, ba až subkontinentů, je jedním z typických druhových znaků společenského člověka.

Jestliže však jiné aktivity, které ve sféře materiální produkce prospívají společnosti, současně stále intenzivněji mění svět nepříznivě z hlediska prostředí (mám zde na mysli sféru dosavadního způsobu exploatace přírodních zdrojů pro výrobu užitečných statků, včetně stoupající produkce různých odpadních škodlivin), pak to klade stále větší nároky na přizpůsobování člověka změnám v prostředí, které sám způsobil, a vede to i k potřebě usměrnit veškeré aktivity, jimiž člověk zasahuje svět, z hlediska péče o příznivé životní prostředí. To se pak začíná promítat do celé ekonomické i sociální sféry života.

Je však velmi obtížné najít správné východisko jen na základě zkoumání procesů probíhajících v přítomnosti. To nás nutí, abychom celý komplex problémů s tím souvisejících nazírali i v dimenzi času, z hlediska dějin vztahu člověka k přírodě. Teprve historický pohled nám může ukázat, že zde vskutku nejde pouze o plynulý „evoluční“ proces, ale že ve velkých epochách (ve smyslu dějinné periodizace) procházel vývoj výraznými mezníky, kdy se postupně nahromaděné změny kvantitativní stávaly zdrojem revolučních změn v novou kvalitu. To nám též napovídá, že se blížíme k takovému převratnému „uzlovému dějinnému bodu“, nebo že jej už prožíváme, ale současně nám tento přístup umožňuje najít paralely obdobných základních zvratů v minulosti a vzít si z toho potřebné poučení.

Při dějinném pohledu na životní prostředí se často přihlíží k příliš krátkému údobí vývoje společnosti, jako by dějiny lidstva začaly až v třídě antagonistických formacích. Zatím se nebere dostatečně vážně v potaz skutečnost, že zejména z ekologického hlediska před všemi tříděmi antagonistickými formacemi procházel člověk historicky nejdelším a velmi závažným údobím svého vývoje, totiž údobím, které nazýváme prvobytně pospolnou formací, v němž se zrodil a rozvinul jako člověk rozumný.

A právě v epoše, kterou prožíváme, dospíváme, obrazně řečeno, ve spirále dějinného vývoje nad tuto historicky významnou epochu. Otvírá se nám perspektiva kvalitativně nové, dosud nejvyšší úrovně, které může lidstvo dosáhnout, to jest perspektiva nové beztržní, komunis-

tické společnosti, založené na dostatku životních prostředků, ovšem nikoliv již v přírodě původní, se kterou člověk prvobytně pospolný sváděl úporný boj o holé bytí, ale v přírodě veskrze polidštěné, se kterou se člověk musí naučit zacházet s nejvyšší šetrností jako dobrý hospodář. V podstatě se blížíme údobí, kdy se otvírá perspektiva nových, skutečně lidských dějin člověka osvobozeného od všech základních reziduí, které ho v oblasti vědomí poutaly s jeho živočišnými kořeny a znovu a znovu ho srážely k animálnímu boji člověka s člověkem ve formě třídě antagonistických společenských vztahů.

Tento dějinný aspekt nového postavení člověka a společnosti v přírodě, který je dialekticky spjat s nezbytností definitivního skoncování se všemi formami třídního útlatku, jak to již uskutečňují socialistické státy po vítězném boji dělnické třídy a všech ostatních pokrokových sil, musí stále hlouběji prostupovat veškeré ekonomické i sociální plánování a řízení dalšího rozvoje socialistické společnosti. Souhrnně řečeno, úspěšné řešení základních otázek péče o životní prostředí ve prospěch všeho lidu je v dialektické souvztáhnosti s rozvinutím socialismu a vybudováním komunismu.

Takzvaná hrozba ekologické krize je tedy důsledkem rozvoje nikoli civilizace jakožto takové, ale civilizačních forem poplatných kapitalistické formaci. Proto snahy o řešení otázek péče o životní prostředí bez současného posilování socialistických forem života i socialistického způsobu řízení společnosti se ve svých důsledcích nutně musí mýjet s výsledným účinkem. V tomto směru je nám základním vodítkem i příkladem usnesení Nejvyššího sovětu SSSR *O opatření k dalšímu zlepšení ochrany přírody a k racionálnímu využívání přírodních zdrojů* ze září minulého roku, které bylo vypracováno na základě závěrů XXIV. sjezdu KSSS, jakož i řada bodů z usnesení XIV. sjezdu KSČ, který věnoval mimořádnou pozornost i této sféře zájmů naší socialistické společnosti.

Přitom je třeba mít na paměti, že tak, jako je tomu ve všech sférách našeho života, stává se i problematika péče o životní prostředí předmětem ideového střetání v dnešním třídě rozděleném světě,

a že se projevují snahy odpočat pozornost od třídní podstaty tohoto problému a převádět jej na mimoideové, apoliticky pojaté otázky „civilizace dvacátého století“. Je skutečností, že v oblasti péče o životní prostředí je i řada mimotřídních, biologických či technických aspektů. Proto při projednávání výše uvedeného usnesení Nejvyššího sovětu SSSR uvedl náměstek předsedy rady ministrů SSSR, poslanec V. A. Kirillin, že ochrana životního prostředí je nyní aktuálním úkolem všech zemí světa a že Sovětský svaz je ochoten podílet se na kolektivních mezinárodních opatřeních na ochranu životního prostředí a pro racionální využívání přírodních zdrojů. Avšak současně uvedl, že principiální řešení může uskutečnit jen socialistická společnost, kde rozvoj ekonomiky je založen na všelidovém vlastnictví výrobních prostředků a přírodních zdrojů a na vědecky zpracovaných plánech. Leninské myšlenky o ochraně životního prostředí a maximálně výhodném využívání přírodních zdrojů ve prospěch všeho lidu nyní i v budoucnosti jsou základem politiky KSSS i Komunistické strany Československa. Tyto myšlenky jsou i východiskem pro komplexní řízení a plánování dalšího rozvoje naší společnosti.

2. K otázce vztahu mezi tzv. mikroprostředím a makroprostředím

Hovoří se často o globálních problémech civilizace, poukazuje se na nebezpečí globální ekologické krize a současně se věnuje pozornost otázkám mikroprostředí, bydlení, práci atp. Stále více se však ukazuje, že toto členění na mikrosféru a makrosféru je členěním příliš hrubým, a tudíž nepřesným.

Domnívám se, že jak z teoretického, tak z praktického hlediska bude potřebné použít členění na několik mezistupňů, aby se celý problém vztahu člověka k hmotnému světu stal lépe pochopitelným. Podle mého názoru by tyto mezistupně neměly být ani příliš početné (příliš jemné), ani příliš hrubé.

Mám na mysli, že hovoříme-li o tzv. mikroprostředí jedince, můžeme si představit obecně jedince jakožto takového, ale konkrétně to může být muž nebo žena, dítě, dospělý nebo starý člověk, může náležet k rozmanitým sociálním skupinám atp. K takto diferencovanému je-

dinci pak náleží i různé mikroprostředí, s nímž je v interakci.

Podíváme-li se například jen na poměrně malé území naší republiky, můžeme pozorovat výrazně odlišné druhy prostředí: prostředí ve velkoměstské aglomeraci, jakou je např. Praha a její zázemí, prostředí v Severočeské hnědouhelné pánvi, prostředí venkovské krajiny v jižních Čechách, v Tatranském národním parku atp. Musíme proto již při řešení otázek mikroprostředí přihlížet k širším souvislostem různých mezistupňů mezi konkrétně pojatým mikroprostředím a makroprostředím nebo globálním prostředím. Tyto mezistupně můžeme spatřovat i v řadě dalších sfér života, např. v oblasti řízení a správy (obec, okres, kraj, stát, integrovaná soustava států atp.), kde je představují různé správní a řídicí orgány. A na všech těchto mezistupních bychom měli shromažďovat potřebné informace o pohybu, který se odehrává v jejich subsystémech, systémech a nadsystémech.

Ve své studii „Civilizace, kultura a životní prostředí“ (interní edice Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, 1972) jsem navrhl pět těchto mezistupňů a orientačně je nazval mikroprostředím, semiprostředím, mezzoprostředím, makroprostředím a globálním prostředím.

3. K pojmu či pojetí tzv. životního prostředí

Dnes již nastalo údobí, kdy tento pojem přiměřeně pronikl do povědomí mnoha lidí. V tom však je zároveň nebezpečí, že bude různě chápán a vykládán. Různorodé interpretace pojmu prostředí pak ovlivňují různé orgány a instituce, které mají otázky životního prostředí řešit. Byla učiněna již řada pokusů klasifikovat tento pojem jak v národním, tak v mezinárodním měřítku a zdá se, že již je možno dospět k takovému formulování pojmu životního prostředí, aby se nevyskytovaly v různých materiálech formulace, které nepřispívají ke správnému pochopení věci, ale spíše věc komplikují. Mám na mysli např. často používanou formulaci „životní a pracovní prostředí“. Vždyť životní prostředí je souhrnný pojem, zahrnující veškerou objektivní skutečnost, s níž je člověk (jako jedinec, sociální skupina, organizovaná společnost atp.) v interakci a v jejímž rámci může pracovat, odpočí-

vat, uspokojovat své různé zájmy, dále se rozvíjet a navazovat celou hierarchii vztahů s ostatním organickým světem. Proto se v širším pojetí pojem „životní prostředí“ zhruba kryje s pojmem „biosféra“. Naproti tomu „pracovní prostředí“ je částí životního prostředí uzpůsobenou převážně k různým pracovním činnostem. Samozřejmě, že je možné a účelné rozlišovat různé druhy či části životního prostředí: například sociální prostředí neboli prostředí mezilidských vztahů, věcné či hmotné prostředí. Toto hmotné prostředí je možno zase rozlišovat buďto podle funkcí, jimž slouží (obytné, rekreační, pracovní atp.), nebo podle jeho kvalitativních charakteristik (např. městské prostředí, venkovské prostředí, krajinné prostředí atp.). Mluvíme-li tedy o hmotném životním prostředí, máme na mysli objektivní realitu, která umožňuje výměnu látek mezi člověkem a přírodou (to znamená určitou skutečnost, v níž jsou přítomny příslušné látky, které může člověk získávat), ale ve které je i druhá stránka, totiž podmínky, které umožňují výměnu látek uskutečňovat, tím mám na mysli takovou vlastnost, kterou nazýváme obyvatelností nebo obytností prostředí.

Nejde tedy jen o reprodukční cyklus ve smyslu výměny látek ve společenské podobě, ale jde také o podmínky, které umožňují člověku pobývat v určité části hmotného prostředí, a to jak ve smyslu biologickém, tak i psychosociálním. Proto hovoříme-li o obytnosti prostředí, máme na mysli somatické i psychické podmínky pro pobyt člověka. A v tomto smyslu mají značný význam dříve uvedené mezistupně mezi mikroprostředím a makroprostředím. Vždyť zcela jiné je vzájemné působení člověka a makroprostředí, kde lidé řídí prostřednictvím společenských nástrojů v určitých hrubých měřítcích prostorovou organizaci života (využívání přírodních zdrojů, urbanizační proces atp.), a něco jiného je, zabýváme-li se tím, co nazýváme konkrétním životním prostředím určitého člověka nebo určité sociální skupiny v konkrétní části některé krajiny, v některém městě, v některém bytě atp.

4. K otázce kvality životního prostředí

Často když se dostáváme do diskusí o kvalitě životního prostředí, dospíváme

k problému, jak měřit a hodnotit tuto kvalitu a jak ji uplatňovat v oblasti řízení, plánování atp. Přitom se dostáváme do nebezpečí, že „ekologicky“ srovnáváme přírodní děje (ekologie měla své kořeny v přírodních vědách) s ději lidskými. Dosti často se činí paralely mezi společenstvím organismů živočišného či rostlinného charakteru a společenstvím lidí, jako by zákonitosti jejich vývoje byly téměř totožné. Soudím — ale je to jen poznámka na okraj —, že takovým srovnáváním můžeme dospět k velmi zjednodušeným pohledům. Opomíjí se právě to, co v dějinném vývoji můžeme chápat jako revoluční zlom ve vývoji „života“, totiž vytvoření lidského společenství jako vývojového stupně zásadně odlišného od všech ostatních organických společenstev. Jestliže tuto lidskou dimenzi opomeneme a soustředíme se převážně na dimenzi biologickou, v podstatě živočišnou, pak se nám může vytrácet z řízení péče o životní prostředí nejpodstatnější stránka lidské dimenze, totiž společenská podstata člověka. To můžeme pozorovat u různých pomocných aparátů, v nichž se tato stránka někdy opomíjí. To pak vede k určitým nesnázím, máme-li uspokojovat takové životní potřeby, které spadají do oblasti emocí, estetická atp. Ačkoliv v jiných polohách, např. na úseku řízení umělecké tvorby nebo v oblasti ideologie, přikládáme společenské stránce lidské dimenze značný význam, v poloze hmotného světa — hmotného prostředí — se tato stránka polidštění hmotného světa někdy opomíjí, jako by též zde neměla významnou roli. A přece když např. projednáváme návrh směrného územního plánu hlavního města Prahy, víme, že mnoho lidí velmi zajímá nejen to, zda Praha bude obytná ve smyslu biologickém a funkčním, ale také, zda si zachová jedinečnost historicko-kulturní. Pak se nám tato stránka objevuje jako velmi složitě agregovaná otázka v celé problematice řízení výstavby i její ekonomické efektivnosti.

Nechci zde hlouběji rozvíjet tuto velmi složitou a subtilní problematiku, ale s jistým zjednodušením můžeme říci, že určitá úroveň estetické kvality má být nedílnou součástí každého díla, má být nedílnou součástí jeho souhrnné kvality, a nikoliv dodatkem, který se někdy může objevit jako neorganicky přidaná plastika, reliéf

či ozdobná mozaika na ryze utilitárně pojaté stavbě; tím se nedílná kvalita díla násilně roztrhuje na dvě zdánlivě odlišné, mezi sebou jakoby nesouvisející části.

Již ve starém rakousko-uherském stavebním řádu bylo v preambuli uvedeno, že stavební dílo má odpovídat také krašovicu. Současná civilizace nás však přivedla k tak složitým pomocným nástrojům, že tato prostá, elementární pravda, která by měla být samozřejmostí i dnes, je složitě nahrazována specifickými normativy k zajištění zvláštních prostředků na estetizaci díla, ačkoliv je jasné, že jakákoliv tvorba umělého prostředí člověka je neodmyslitelná od estetické dimenze.

5. K teorii efektivnosti řízení

Teorie efektivnosti národního hospodářství a teorie řízení jsou navzájem neoddělitelnou problematikou.

Abychom mohli dosáhnout praktického efektu, potřebujeme na všech mezistupních — od mikroprostředí až po globální prostředí, od mikroprocesu řízení až po makroproces atp. — určité informační toky a informační banky dat. Tak např. v Severočeském kraji se již zřetelně ukazuje, že je nezbytné soustavněji než dosud shromažďovat potřebné informace, aby se na tomto „krajském“ mezistupni mezi mikroprostředím a makroprostředím mohlo účinněji čelit některým tendencím, které zde způsobují vážné nedostatky v kvalitě životního prostředí, a aby se s těmito informacemi mohlo včas operativně manipulovat při integrálním, komplexně chápáním využívání tohoto území; to znamená jak efektivní využívání přírodních zdrojů (např. pro rozvoj energetiky, chemie atp.), tak současně zajištění takové obytnosti tohoto území, jaká by v nejvyšší možné míře odpovídala konkrétní situaci i budoucím potřebám. Jde tedy o integrální zajišťování materiální užitočnosti a obytnosti světa, které by mělo v celé šíři prostupovat plánování a řízení ekonomického i společenského rozvoje. Tato potřeba není teoretickým přáním, ale je důsledkem velkého hospodářského rozmachu, k němuž dospěla naše společnost v etapě nástupu k vědeckotechnické revoluci. Může být uspokojena jen teoretickou a praktickou součinností společenských, technických i přírodních věd, s jejichž pomocí by byla usoustavněna suma

základních kvalitativních ukazatelů, a něž by se opírala decizní sféra.

Literatura

- [1] Informační zpravodaj č. 3/1972 Rady pro životní prostředí při vládě ČSR ve spolupráci Rady vlády SSR pro životné prostředí, vydaný k 55. výročí Velké říjnové socialistické revoluce a 50. výročí založení Sovětského svazu:
 - a) Usnesení Nejvyššího sovětu SSSR ze dne 20. září 1972 *O opatřeních k dalšímu zlepšování ochrany přírody a racionálnímu využívání přírodních zdrojů.*
 - b) Další informace o průběhu jednání Nejvyššího sovětu SSSR k této otázce.
- [2] Ikonnikov, A. V.: *Formirovanije gorodskoj sredy. Novoje v žizni, nauke, tehnikke.* Znanije 1973, č. 1, serijská stroitelstvo i architektura.
- [3] Akiezer, A. - Kočetkov, A.: *Urbanizace v SSSR — tendence a perspektivy.* Referát na Světovém sociologickém kongresu ve Varně 1970.
- [4] Sborník materiálů: *ECE Symposium on Problems Relating to Environment*, held from 2 to 15 May 1971 in Prague. United Nations publication — Sales number: E 71 II. E. 6.
- [5] *Final Report of the Symposium on „Man and his Environment“.* Helsinky, February 5–9 1968, organized by the Finish National Commission for UNESCO in co-operation with UNESCO.
- [6] Dasmann, R. F.: *Planet in Peril? Man and the Biosphere Today.* UNESCO 1972.
- [7] Gudožnik, S. G.: *Rozvoj pracovní činnosti a ovládnání přírody.* Interní text přednášky přednesené na pracovním semináři Ústavu pro filosofii a sociologii CSAV v r. 1973.
- [8] Lebedev, Ju. S.: *Architektura i bionika.* Moskva, Izdatelstvo literatury po stroitelstvu 1971.
- [9] Kručukova, N. - Krystev, T.: *Čelovek, jeho sreda i svobodnoje vremja.* Sofia, Gosudarstvennoje izdatelstvo „Tehnika“ 1972.

Резюме

Лакомый 3.: К проблематике отношения между общественно-экономическим планированием и охраной окружающей среды

Автор в своей статье кратко занимается пятью вопросами отношения окружающей среды к экономическому и социальному планированию.

В первой части он обращает внимание на качественно революционный переворот в развитии отношения человека и общества к материальному миру под влиянием развития науки и техники. Он подчеркивает необходимость исторического подхода к этому вопросу, чтобы можно было понять всю глубину и историческое значение изменений, через которые проходит человечество в своем отношении к окружаю-

щей среде. Он указывает на объективную закономерность этого процесса развития, который также в этой плоскости бытия человека подтверждает необходимость обобществления средств производства и природных источников и также научного планирования развития общества. Только эти изменения общественных отношений позволяют давать отпор т. наз. экологическому кризису, так как они дают реальные предпосылки для того чтобы благоразумно распорядиться с природными богатствами и просторами на пользу всего народа.

Во второй части автор занимается вопросом систематического упорядочения проблематики охраны окружающей среды в пять исходящих друг из друга ступеней: с микросреды по глобальную биосферу, так как эти пять ступеней отвечают организационной структуре и управлению нашего общества.

В третьей части автор уделяет внимание истолкованию понятия «окружающая среда» и его разных интерпретаций. Он указывает на две стороны охраны окружающей среды, т. е. на охрану природных источников и их рациональное использование и на заботу о благоприятных условиях для пребывания в среде. Он доказывает, что только интегральное решение т. наз. применимости и пригодности для жилья материальной среды может устранить нежелательные придаточные действия развития производительных сил на качество окружающей среды с точки зрения её обитаемости человеком.

В четвертой заметке уделяется внимание качественным сторонам окружающей среды. Указывается на специфически человеческую потребность эстетического размера. Эстетическое качество среды является неотъемлемой составной частью суммарного качества материальной окружающей среды, сформированной и преобразуемой человеком. Поэтому даже в процессе планирования и управления охраной окружающей среды полезно предусматривать эту важную составную часть суммарного качества среды.

В последней, пятой заметке автор рекомендует на всех соответствующих межступенях, начиная с микро- по макросреду, систематически собирать сведения о состоянии и происходящих изменениях в окружающей среде, а именно как с точки зрения черпания и рационального использования природных источников, так с точки зрения целесообразно организованной, здоровой и красивой среды для труда, жилья и отдыха человека. Такое систематическое собирание сведений может быть действительным вспомогательным орудием для сферы принятия решений.

Summary

Lakomý Z.: Problems of the Relation of Socio-Economic Planning to the Care for Living Environment

In his paper the author deals briefly with five problems of the relation of living environment to economic and social planning.

In Part I attention is drawn to the quali-

tatively revolutionary reversal in the development of man's and society's relation to the material world due to the influence of the development of science and technology. The author stresses the necessity of approaching this problem in a historical way in order to understand the whole depth and the historical impact of changes undergone by mankind in relation to the living environment. He points to the objective law of this developmental process which even on this level of man's being testifies the necessity of socializing the means of production and natural resources as well as the scientific planning of society's development. Only these changes of social relations make it possible to face the so called ecological crisis, because they set real prerequisites for a wise economy as regards natural riches and space for the benefit of all people.

Part II of the paper deals with the issue of a systematic classification of problems concerning the care for living environment in five subsequent degrees from the micro-environment up to the global biosphere, because these five degrees correspond with the organizational structure and management of society.

In Part III attention is paid to the explanation of the concept of "living environment" and its different interpretations. One points to two aspects of the care for living environment, i.e. the protection of natural resources and their rational utilization as well as the care for favourable conditions of man's stay in the environment. The author deduces that only an integral solution of the so called usability and habitability of material environment can remove the undesirable secondary effects of the development of productive forces on the quality of living environment from the viewpoint of its habitability by man.

In Part IV the author pays attention to the qualitative aspects of the creation of living environment. He points to the specific human need of aesthetic dimension. The aesthetic quality of environment is an unseparable part of the aggregate quality of material living environment created and re-created by man. For this reason it is useful, even in the process of planning and managing the care for living environment, to bear in mind this important component of the aggregate quality of environment.

In Part V the author recommends a systematic collection of information on the state and current changes in the living environment, i.e. in all respective interlevels from micro to macro-environment, both from the viewpoint of the exhaustion and rational utilization of natural resources and from the viewpoint of a purposefully arranged, healthy and beautiful environment for man's work, living and rest. Such a systematic collection of information can become an effective auxiliary instrument for the sphere of decision-making.

K možností prognostického přístupu při výzkumu socialistického způsobu života

OTA ŠULC

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Prognostickým přístupem rozumíme uplatnění teoretických a metodologických principů marxistického prognózování při popisování možného alternativního vývoje a jeho souvislostí. Výsledkem tohoto přístupu je prognóza, která ve své komplexní podobě umožňuje porovnávat varianty možných řešení a cest k dosažení určitých cílů, formulovatelných z hlediska koncepce filosofie vývoje alternativně, neboli nezáměnitelně. Hlavní problém sestavení komplexní prognózy životního způsobu, nebo spíše jeho syntetických komponent, spočívá v nesmírném množství mnohознаčných, protikladných a vzájemně spleťtí se ovlivňujících formách, jejichž prostřednictvím člověk projevuje své vztahy k ostatním, ke společnosti, k materiálním a duchovním hodnotám světa, v němž žije. Z tohoto důvodu většina dosud známých a rozvíjených formálních prognostických metod zatím v oblasti problémů vývoje životního způsobu, respektive v oblasti sociální prognostiky, nenachází dostatečné uplatnění. Proto se zřejmě v nejbližších letech omezí prognostický přístup při výzkumu socialistického způsobu života na uplatňování teoretických principů prognostiky, především principů systémovosti, dialektičnosti, historičnosti a hlavního článku vývoje. Prognostický přístup k prognóze životního způsobu není tautologií, ale naznačením jen velmi malého podílu formálních nástrojů prognostiky při konstrukci prognóz v této oblasti. I nadále bude třeba spoléhat na metodologickou a interpretační schopnost především sociologických, psychologických, filosofických a politických úvah.

Aplikace prognostických metod

Životní způsob i jeho dílčí projevy jsou neustále se proměňujícím tokem změn a souvislostí, pozorovatelným a koncepčně určitelným jen ve formě pohybujícího se

souboru ukazatelů, dat, trendů a teoretických zákonitostí. Vzhledem k dynamice a kvalitativní a početní proměnlivosti složek tohoto souboru nelze determinovat jeho charakteristiku jednoznačně a neměnně, ale je třeba se pokusit jej znázornit jako systém pravděpodobných, podmíněných a variantních stavů v různých časových obdobích. Z prognostických metod mohou komplikovanost, víceoborovost a častou neměřitelnost složek těchto souborů, kterým dále budeme říkat syntetické komponenty životního způsobu, postihnout především expertizní techniky (dotazování, hlasování, hry), techniky historické analogie a scénářistická forma logického sřetězování alternativních klíčových událostí vývoje.

Expertizní techniky se zakládají na kombinování prognóz a argumentů skupiny obvykle několika desítek odborníků různého zaměření. S intuitivností úsudků (která se však postupnou konfrontací názorů a zpětným tokem informací může snižovat) je třeba počítat nejen jako s důsledkem metody, neposkytující čas na hlubokou, individuální analýzu, ale i vzhledem k tomu, že pro mnoho dílčích komponent životního způsobu nemůžeme formulovat vědeckou teorii vývoje nebo zákonitosti vztahů k jejich budoucímu prostředí. Přesto však musíme alespoň intuitivně či empiricky odhadnout nejpravděpodobnější stavy daného komponentu v budoucnosti, abychom z nich mohli odvodit sekundární a další řetězové souvislosti, a tím verifikovat původní hypotézu.

Příklad:

Mezioborový panel expertů řeší problém prognózy zkracování pracovní doby. Je postulováno několik alternativních, pracovních hypotéz: zkracování denní, týdenní, roční nebo celoživotní pracovní doby. Jak ověříme, která z těchto alternativ (v prvním kole dotazování mohou mít všechny stejnou pravděpodobnost) je z hlediska objektivních možností a potřeb optimální? Můžeme předpokládat, že první

z nich se bude realizovat, a budeme informovat ostatní členy panelu o názoru psychologa na její řetězové souvislosti: na křivku intenzity denní výkonnosti, na zvýšení času pro denní odpočinek, pro společenské a domácí povinnosti apod. Alternativu předpokládající diferenciaci v délce dovolené pro různé profese budou podporovat argumenty pro zvýšení možnosti odborně tematického využití části dovolených v průběhu roku, a tím rovnoměrnější využívání rekreačních zařízení apod.

V expertizních metodách působí řada heuristických podnětů jako systematická zpětná vazba argumentů prognóz, anonymita respondentů aj. Jejich vhodnost pro řešení problémů životního způsobu spočívá především v tom, že umožňují pracovat se sociologickými hypotézami a postupně je mezioborově verifikovat.

Alternativními sociologickými hypotézami, které mají komplexní mezioborové vazby a lze je verifikovat expertizním přístupem, jsou směry a trendy vývoje odvozené z empiricky zaznamenávaných projevů životního způsobu. Nejsou však známy příčiny, klíčové změny, které mohou přivodit saturaci, nebo naopak explozi těchto trendů, a nelze zatím určit symptomy podmínek, které by vedly k žádoucím stavům jevů životního způsobu. Empiricky toho velmi mnoho víme o časovém rozpočtu pracujících, rodinných účtech a spotřebním chování sociálních skupin, málo toho však víme o motivacích konzumních aspirací, o sociální prestiži jednotlivých výrobců, a nejme proto schopni spolehlivě odhadnout změny budoucích preferencí ve spotřebě. Použijeme-li běžných technik sociologického výzkumu a budeme-li klást obyvatelům otázky typu „Jak byste chtěl bydlet, pracovat atd. v roce 2000?“, dostaneme pravděpodobně většinou uniformní odpovědi, založené na naivní extrapolaci dnešních hodnot a přání. Pokud nepřivedeme respondenty do tzv. „laboratorní situace budoucnosti“, ve které se jim umožní krok za krokem sledovat vliv svých alternativních voleb na ostatní aspekty životního způsobu, nepodaří se nám vyřešit problém pohledu na budoucnost očima zítřka. Pro překlenutí nezmapovaného prostoru mezi dneškem a zítřkem, zejména v oblasti hodnot a sociálních vazeb, lze s výhodou využít her jako simulačního cvičení, kdy každému účastníkovi je přidělena role podle určitého scénáře a řetězové souvislosti různých událostí, rozhodnutí, změn v životním způsobu jsou kombino-

vány pomocí intuice expertů i tvůrčích představ laiků. Provádějí se i simulační hry, které konfrontují úsudek člověka s modelem vývoje programovaným pomocí počítače.

Prognostická metoda kvalitativní historické analogie se pro problematiku životního způsobu dá využít spíše metaforicky než analyticky. Je známý příklad, kdy na základě historických, odborných analýz byl studován vliv rozvoje železnic v minulém století na rozvoj americké politiky, společnosti, ekonomiky a ostatních oblastí života. Na principu analogie vlivu této velké inovace na společnost byla potom sestavena prognóza vlivu rozvoje analogických technických inovací na různé aspekty současného i budoucího života. Je třeba připomenout, že tato metoda je založena na determinismu techniky, tj. na rozvoji techniky jako určujícím faktoru rozvoje společnosti. Proti tomu dialektický a historický materialismus dokazuje, že základem procesu rozvoje lidstva je sice nepřetržitě zdokonalování výrobních sil, jemu však odpovídají i změny ve výrobních vztazích. Změny ve vlastnickém vztahu k výrobním prostředkům postupně vyvolávají změny ve společenském životě lidí a podmiňují zpětně další technický, kulturní a morální pokrok. Každou kvalitativní historickou analogii vlivu technického rozvoje na životní způsob je tedy třeba doplnit hlubokým dialektickým rozбором technických změn v souvislosti s novými výrobními a společenskými poměry, určením rozdílností mezi kulturními a morálními vzorci chování atd.

V západní prognostické literatuře najdeme mnoho metod založených na určování vlivu technicko-ekonomických podmínek na životní styl kapitalistické společnosti. Jsou to například tzv. projekce bez překvapení, matematické modely založené na porovnávání extrapolovaných technicko-ekonomických trendů apod. Z těchto koncepcí pak vychází předpoklad vyléčení kapitalismu ze sociálních neduhů techniky opět technikou, technickou adaptací, například zdokonalováním zařízení na čištění vodních toků, aniž by byly postiženy kořeny příčin exhalací, spočívající v živelné výstavbě průmyslových závodů, v chování obyvatelstva atd. Buržoazní představy o technice jako o samostatném činiteli vývoje jsou proto hlavním omezením při

mezinárodní komparaci prognóz životního způsobu. Vedle expertizních metod a her může vývoj syntetických komponent životního způsobu vyjádřit technika psaní scénářů, která nepředstavuje vlastní nástroj prognózování, ale je spíše strukturou, do níž se vkládají a porovnávají hotové prognózy. Cílem pak je určení kritických okamžiků vývoje, kdy lze učinit alternativní rozhodnutí s rozmanitými důsledky. Textová nebo tabulková forma scénáře je v současné době jedinou formální strukturou pro souhrnnou interpretaci výsledků různých prognostických metod a poznatků různých oborů. Jedině scénář může dnes více či méně vyjádřit různé aspekty jednoho problému současně, jediné textem se dnes dá překlenout rozdíl mezi jazykem jednotlivých disciplín, vyjádřit vztah mezi ukazateli životního způsobu a koncepčně formulovatelnými podmínkami jejich vývoje a uskutečnit požadavek rozhodovacích orgánů, aby komplexní budoucnost byla srozumitelně interpretována.

Ostatní formální prognostické metody, jichž je většina, nemohou analyzovat a interpretovat pohyb syntetických komponent životního způsobu pro komplikovanost vazeb, víceborovost a častou neměřitelnost jejich dílčích složek. Závazná a přesně určená pravidla postupu, stanovené nároky na obsah a formu vstupních prognostických informací a ostatní prvky formalizace prognostických metod, jako jsou extrapolace, simulační modely, morfologická analýza, stromové schéma významnosti aj., limitují jejich použití pro problematiku životního způsobu. Jde především o tato omezení:

a) Neznalost příčin konkrétních projevů životního způsobu, převážná empiričnost sociologického výzkumu. — Vedle již zmíněné nedostatečné znalosti motivací a kořenů možných změn v jednotlivých oblastech spotřeby je možno najít typické příklady v oblasti propagandy životního způsobu (neznalost vlivu hromadných sdělovacích prostředků na vzorce chování obyvatel), v oblasti kultury (neznalost, proč jsou některé zábavní pořady oblíbené a jiné ne, neznalost vlivu jednotlivých kulturních institucí na jednotlivce, i když se z empirických studií dozvíme, jaké sociální skupiny navštěvují určité druhy zábavních zařízení), v oblasti výchovy (nezna-

lost psychologických účinků pedagogických metod v období vytváření kvalifikace v mládí i dospělosti a z toho odvoditelných žádoucích změn v budoucích formách celoživotního vzdělávání).

b) Neměřitelnost syntetických i dílčích komponent životního způsobu, absence systému sociálních indikátorů. Jde například o ukazatele, které by postihovaly změny v sociálních kontaktech, ve vlivu rodiny na výchovu dítěte, v sociálních jistotách obyvatel, v pohotovosti hromadné dopravy při denním dojíždění atd.

c) Nedostatečná konkretizace žádoucích cílů ve vývoji jednotlivých forem životního způsobu. Jde zejména o konkretizaci ideologických formulací týkajících se například všeobecné emancipace žen (s jakým podílem žen na vysokých školách se má počítat v budoucnu?), odstranění příjmové nivelizace (v jakých proporcích?), utváření podmínek pro diferenciaci možností trávit volný čas (do jaké míry se má zvýšit diferenciaci v přístupu k „zařízením“ volného času podle výše rodinných příjmů?).

d) Malá schopnost prognostických modelů vyjádřit komplexnost, dichotomii a víceborovost komponent životního způsobu.

Vzhledem k uvedeným omezením se při přípravě podkladových informací pro prognózu životního způsobu metody technické prognostiky používají jen pro objasnění dílčích vztahů mezi kvantifikovatelnými a jednoznačně určitelnými komponenty. Používá se především projekce, kauzální analýza jako příprava k vědecké extrapolaci a techniky zkoumající interakce mezi technickými, ekonomickými a sociálními ukazateli. Především extrapolace je považována za adekvátní nástroj pro prognózu trendů, o nichž empirie ví, že se chovají do jisté míry značně autonomně (trendy vybavování domácností předměty dlouhodobé spotřeby, spotřeba potravin). V extrapolaci projevů životního způsobu se však skrývají tato nebezpečí:

a) Platí jen za předpokladu, že sledovaný proces bude mít i v budoucnosti stejné podmínky, které na jeho vývoj působily v minulosti, a že síla a směr jejich působení zůstanou v podstatě zachovány. Žádná formální pravidla spolehlivosti extrapolace neexistují (např. tzv. pravidlo, že délka období, na které se extrapoluje, ne-

smí být nikdy větší než referenční historická časová řada). Kolik extrapolací, pro něž nedokážeme explicitně formulovat teoretickou koncepci nebo zákonitost vývoje, bychom museli v sociologických studiích označit za intuitivní?

b) Regrese matematických proměnných odráží vývoj tak, jako by byl závislý pouze na relaci technických a ekonomických ukazatelů. I když jsou tyto relace pro určité časové úseky reprezentativní, mohou se v prognóze stát argumentem ideologických spekulací (například úvahy Kahna a Wienera v knize *Rok 2000* o tom, že v budoucnu „budou bohaté národy bohatnout a chudé chudnout“, protože extrapolace vývoje národního důchodu jednotlivých zemích naznačuje rozevírání diferencí).

c) Nebezpečí překročení přípustných hranic simplifikace, prognózujeme-li vývoj syntetického komponentu životního způsobu na základě extrapolací několika dílčích trendů, které jsou nasnadě a svou dramatickou formulací předstírají syntetizující vlastnosti, schopnost vyjádřit pohyb syntetického komponentu. Takové dílčí trendy, jejichž kombinovaná extrapolace může vést k předčasným závěrům, nalezneme v oblasti ekonomiky (koupěschopnost obyvatel determinuje výši spotřeby), v oblasti demografie (populační exploze vyvolá vyčerpání zdrojů), v oblasti adaptace člověka na životní a pracovní prostředí apod. Proto mohou mít extrapolace většinou pouze orientační funkci; při syntetickém vyjadřování aspektů životního způsobu mohou zprostředkovávat konfrontace možností a zpětně vést k ověření kauzality dílčích jevů.

To, že jsme v řadě oblastí teprve na začátku systematického teoretického výzkumu socialistického životního způsobu, že nejsou sociologicky a filosoficky vysvětlena východiska, příčiny a zákonitosti změn našeho chování, neznamená, že musíme počkat s prognózováním, až bude vše analyzováno. Marxistická prognostika není zpracovatelskou disciplínou, ale stává se vždy součástí teoretického výzkumu dané problematiky, protože poznávání objektivní reality a prognózování objektivně možných variant budoucnosti jsou dialekticky spjaté procesy, vzájemně se obohacující. Prognostika vytypovává obsah a způsob interpretace komponent životního způsobu,

klade otázky teoretickému výzkumu a zpětně jej informuje o možných implikacích hypotetických vývojových podmínek. Vědecké předvídaní nevzniká teprve v dnešní době, ale bylo vždy imanentní součástí metodologie každé vědní disciplíny, která — měla-li být vědou — se musela zabývat svou budoucností, především za pomoci vlastních metod. V oblasti společenských věd to byl teprve marxismus, který povýšil sociální utopii na vědu o budoucnosti lidstva. Při soudobém akcentu na povědomí o budoucnosti, vyvolávané vyššími etapami osvojování vědeckotechnické revoluce, se však v různých oborech a odvětvích rodí masa rozmanitě formulovaných prognóz; jejich poznání a pouhé přehlédnutí, nemluvě o jejich integraci s vlastním oborem, je pro speciálně zaměřeného vědeckovýzkumného pracovníka nemožné. I když bude třeba, aby jednotliví odborníci alespoň v klíčových parametrech překračovali rámec svých disciplín, zůstává poznávání, třídění a systematická práce s tímto rozsáhlým spektrem prognóz na prognostikovi. Je možno předpokládat, že již dnes existuje mnoho prognostických poznatků využitelných v oblasti prognózování životního způsobu, avšak zatím nezpracovaných. Je to tím, že pro zvládnutí nepřehlednosti, neporovnatelnosti, vzájemného překrývání, nekonkrétnosti a časté nevědeckosti těchto dílčích prognóz je třeba zvolit pevně určenou strukturu sklaдебných prvků syntetických komponentů. Přitom bude třeba často přijmout riziko vědecky neverifikovaných kritérií klasifikace a selekce těchto prvků s vědomím pozdější korekce. Nebezpečí těchto rizik je menší než neorganický růst neutříděných a ke konkretizaci nezaměřených představ, vývojových přání a prognostických informací všeho druhu, jejichž vypovídací schopnost pro určitá praktická rozhodování by byla nepatrná. K úspěšné konfrontaci a integraci různorodých prognóz s jednotlivými komplexy životního způsobu je však zapotřebí, vedle těsné spolupráce prognostika se „zadavatelem“, dodržení teoretických principů prognostiky.

Aplikace principů marxistické prognostiky

Vedle metod rozvíjí prognostika zásady teoretického přístupu k řešení problémů, jejichž uplatňování může přispět ke kon-

strukci perspektivy životního způsobu. Jde zejména o systémovost, dialektičnost, historičnost a určování hlavního článku vývoje. Systémový přístup k prognózování předpokládá, že množiny cílů, k nimž soubor trendů a událostí směřuje, lze dosáhnout změnami v jeho struktuře. To znamená, že vědomě analyzujeme a plánujeme způsob dosažení nikoli libovolných projevů životního způsobu, ale jen takových, které leží v hranicích přizpůsobivosti a změn struktury systému, v němž společnost nebo jednotlivé sociální skupiny žijí. Realnost systémově zpracované prognózy potom spočívá v tom, že formuluje varianty vývojových podmínek nebo řešení daného problému v souvislosti s přijatými konkrétními i obecnými celospolečenskými cíli. Tím je dán i základní požadavek na vypovídací schopnost prognostického modelu životního způsobu: umožnit konfrontaci jeho výstupních parametrů se vstupními parametry celkového systému prognóz národohospodářského rozvoje.

V dosavadních pokusech o formulaci komplexních prognóz životního způsobu se zřetelně rysuje potřeba zvolit určitou strukturu systému (i když s rozšiřujícím se poznáváním problematiky bude třeba počítat s jejími korekcemi), která by umožňovala propojování tří úrovní prognostické činnosti:

- I. Vybírání, verifikování, případně rekonstrukce informací a hypotéz z různých dílčích prognóz jednotlivých odvětví, oborů a vědních disciplín.
- II. Konfrontace komponent životního způsobu prostřednictvím dílčích ukazatelů.
- III. Souhrnné vyjadřování komplexních prognóz v různých oblastech životního způsobu.

V první úrovni se sbírají a hodnotí základní údaje, hypotézy, kritéria a další prognostické informace tak, aby mohly být předány vědeckým pracovníkům v oblasti životního způsobu pro základní orientaci. V podstatě jde o dva druhy prognostické informací: Za první, o technicko-ekonomické prognózy neboli o materiální podmínky vývoje, které při odlišné vědeckotechnické politice mohou mít alternativní vliv na rozvoj životního způsobu, především na sociální podmínky vývoje. Za druhé, o určení tendencí a očekávaných

změn v životním způsobu, pro něž musí být explicitně formulována filosofická, sociologická a politická koncepce vývoje, aby mohly být konfrontovány s možnými cíli, k nimž směřuje technicko-ekonomický vývoj.

V druhé úrovni prognostické činnosti jde o volbu syntetických komponentů životního způsobu, jejichž budoucí strukturu lze prognózovat na základě konkretizovaných materiálních a sociálních podmínek vývoje. Takovými komplexy, které lze charakterizovat omezenými soubory technických, ekonomických a sociálních trendů a událostí, jsou například komplexy kvalifikace + výchova + charakter práce, bydlení + komunikace + životní prostředí, spotřeba + vzdělání + volný čas apod. Volba syntetických komponentů a jejich struktury dnes spíše vyjadřuje určitou logiku praktické dělby práce než teoretické odůvodnění. V rámci těchto komponentů se vytváří soustava vybraných indikátorů, jejíž hodnocení a konfrontování se opírá o výsledky prognostické činnosti v první úrovni. Zdá se, že možnosti a požadavky praxe budou velmi silně ovlivňovat tvorbu struktury životního způsobu: plán, tradičně členěný podle odvětví a oborů, nepřijme ukazatele v jiné struktuře než v té, která je integrovatelná s jeho předmětem a metodou sestavení.

Konečné, souhrnné vyjádření poznatků z výzkumu perspektiv životního způsobu nebude opakovat údaje a závěry z předchozích úrovní prognostické činnosti, ale zaměří se na vyjadřování syntetického názoru na vývoj základních hodnot socialistického a komunistickeho způsobu života. Zároveň bude odkazováno na ty konkrétní oblasti ekonomického, technického a sociálního vývoje, v nichž bude účelné v zájmu žádoucího vývoje jednotlivých forem životního způsobu realizovat podpůrné či represivní celospolečenské zásahy. Souhrnné prognózy v oblasti životního způsobu budou formulovány především v souvislosti s komplexními pracemi na dlouhodobém výhledu rozvoje národního hospodářství a se směrnicemi pro pětileté plány.

Princip dialektičnosti orientuje prognostický postup na zkoumání vnitřních vývojových faktorů, na analýzu a řešení jejich možných protikladů. Při vyjadřování vývoje syntetických komponentů životního způsobu se jejich dialektická determino-

vanost objasňuje prostřednictvím konfrontace technických, ekonomických a sociálních ukazatelů. Při této konfrontaci je třeba dodržet princip systémového vyjádření vazeb mezi jednotlivými ukazateli; princip dialektického a systémového přístupu k prognózování se tím dostává do těsného vztahu, jehož řešení je jak v úrovni praktické aplikace, tak i v oblasti filosofické

velmi složité. Pokusíme se znázornit, jak se problematika konfrontace vyhraňuje v současné prognostické praxi.

Konfrontace komponentů životního způsobu

Stejně jako je celý systém životního způsobu globálně integrován jednotnou vývojovou koncepcí, jsou i jeho jednotlivé

Komponent osobní spotřeba

Obecná koncepce vývoje spotřeby vychází z její funkce jako prostředku rozvoje osobnosti socialistického člověka i prostředku motivování rozvoje výrobních sil společnosti, z potřeby zabezpečovat postupné uspokojování potřeb kvalitativně vyšších a nových.	
Ukazatele	
materiálních podmínek	sociálních podmínek
Spotřeba zboží (struktura spotřeby potravin, průmyslového a spotřebního zboží) Spotřeba služeb (struktura spotřeby služeb pro domácnost, hromadné stravování, opravy...) Prodejní a servisní zařízení (obchody, obchodní domy a střediska, řemeslnické dílny, ambulantní a sezónní prodejny, restaurace)	Periodicita otevíracích hodin obchodů Průměrné čekací doby na obsluhu a zajištění služeb Podíl donášek domů Podíl dálkové objednaného zboží Podíl potřeb přecházejících z formy zboží na formu služeb Průměrné vzdálenosti obchodů od domovů Podíl výdajů obyvatelstva na základní potřeby a na potřeby vyšší Podíl spotřeby zboží krátkodobé a dlouhodobé spotřeby

Komponent charakter práce

Obecná koncepce vývoje charakteru práce je založena na využívání možností vědeckotechnické revoluce, vedoucí ke snižování objemu fyzické a zdraví nebezpečné práce a zároveň ke zvyšování požadavků na smyslový a intelektuální rozvoj člověka. Odpovídající změny v charakteru práce povedou perspektivně k restrukturalizaci životních hodnot pracujících.	
Ukazatele	
materiálních podmínek	sociálních podmínek
Průmyslová výroba (počet závodů, budov, strojní zařízení, druhy surovin, ...) Zemědělství (půda, budovy, zařízení, zvířectvo) Služby (budovy a místnosti, informační zařízení, technické vybavení)	Výrobní vztahy a způsob kooperace Způsob odměňování a sociálního zabezpečení Organizace práce a socialistických vztahů na pracovišti Pracovní kultura a hygiena (odpočívárny, kantýny, zdravotnická péče...)

Obecná koncepce vývoje zvyšování kvalifikace a výchovy vychází z potřeby zajistit všeobecný základ vzdělání a jeho trvalé zvyšování v průběhu celého života pracujících, a to nejen jako přípravu pro pracovní uplatnění, ale i jako podmínku bohatého rozvoje osobnosti a všestranné socialistické aktivity všeho obyvatelstva.

Ukazatele

materiálních podmínek

Školy (základní, odborné, vysoké, zařízení a personál)
Neformální vzdělávací zařízení (kluby, veřejné kurzy, televizní a rozhlasové vysílání...)
Vědeckovýzkumné ústavy (vybavení, počty vědeckých pracovníků, náklady na činnost...)

sociálních podmínek

Podíly posluchačů řádného, dálkového a externího studia
Podíl postgraduálních kursů
Podíl žen studujících na VŠ
Podíl humanitně a technicko-ekonomicky zaměřených předmětů
Počet osob nevykonávajících svoji odbornou profesi
Počet vědeckých pracovníků podle řešených problémů
Periodicita a návštěvnost veřejných přednášek
Průměrné vzdálenosti školy od bydliště

komponenty, respektive subkomponenty integrovány obecnou vývojovou koncepcí. Hrubým kritériem členění životního způsobu na komponenty je jejich ustálenost jako kategorií, pro něž lze definovat dlouhodobé, obecné koncepce vývoje a ideologické rozdílnosti, které mají průřezový, mezioborový charakter a jsou proto v praxi ustáleny jako výzkumné problémy, témata konferencí nebo vyhraněné obory vědeckého zkoumání. Smysl strukturování životního způsobu je v současné úvodní

etapě teoretického výzkumu především praktický. Jde o usnadnění přístupu k informacím, zejména statistickým, získávání mezioborových, již komplexně zpracovaných prognóz, možnost konfrontace názorů a prognóz mezi již utvořenými skupinami odborníků. Konečný počet, vnitřní strukturu a systémové propojení komponent životního způsobu dnes ještě nelze určit (v současné literatuře se vyhraňuje názor na účelně manipulovatelný počet komponent okolo deseti, ale také bylo již

Komponent bydlení

Obecná koncepce vývoje je založena na zajištění rychlé a kvalitní bytové výstavby jako prvořadého úkolu rozvoje životní úrovně pracujících, řešeného s ohledem na komplexní vazby na vývoj dopravních systémů, služeb pro obyvatelstvo, nové stavební technologie a materiály apod.

Ukazatele

materiálních podmínek

Byty (velikost, plocha a počet místností, vybavení, stáří...)
Sídliště (města, vesnice, sídliště podle počtu obyvatel, výstavby)
Zařízení pro služby bydlení (údržba domů a bytů, bezpečnost, požárníci)

sociálních podmínek

Majetnické vztahy, principy nájemného, udržování domů
Počet žadatelů o byt a průměrná čekací doba
Charakter bytu podle sociálního složení rodiny
Průměrné vzdálenosti bydliště od školy, zelených ploch, rekreačních a kulturních zařízení

navrženo členění na sedm či šestnáct komponent); s určitými, i když zprvu třeba naivními představami je však třeba začít, má-li se vytvořit nějaký základ pro postupné zpřesňování a verifikaci struktury této problematiky.

Cílem kvantifikace komponentů a subkomponentů prostřednictvím jednak materiálních, jednak sociálních ukazatelů vývoje je především odvození variant a souvislostí sociálních podmínek životního způsobu při stejných materiálních podmínkách vývoje. Je to proto, že v dnes zpra-

covávaných národohospodářských prognózách je poměrně fixována řada setrvačně se prosazujících trendů, především v charakteru práce, kvalifikaci, spotřebním průmyslu, stavební výrobě, komunikacích, které budou dynamizovat životní způsob v nejbližších deseti až patnácti letech a kde je třeba počítat s alternativními politickými, sociálními, organizačními a jinými opatřeními. Smyslem této intervence státu do utváření socialistického způsobu života je nejen zmírnění či eliminace některých nežádoucích důsledků technického

Komponent komunikace

Obecná koncepce vývoje vychází z komplexního přístupu k rozvoji dopravních a informačních systémů při respektování kritérií účelnosti, rychlosti a přehlednosti komunikace.	
Ukazatele	
materiálních podmínek	sociálních podmínek
Dopravní síť (struktura, délka silnic, železnic, vodních cest) Vozidla (počty, typy, funkční uspořádání aut, autobusů, motorek, letadel; zařízení pro údržbu) Informační síť (počty a funkce poštovních zařízení, televize a rozhlas, telex, telefony, struktura a počty denního a periodického tisku, tiskárny, personál)	Průměrná délka dojíždění do práce podle typu osídlení Počet pasažérakilometrů podle různých druhů dopravy Periodizace jízdního řádu Rychlost a pohotovost poštovních služeb Periodizace a variabilita televizních a rozhlasových programů Počet osobních telefonních hovorů místních, meziměstských Počet služebních telefonních hovorů

Komponent životní prostředí

Obecná koncepce vývoje je založena na udržování a zvyšování biologicko-psychické kvality životního prostředí vzhledem k celospolečenským potřebám. Perspektivně je třeba se soustředit na snižování průmyslového a dopravního znečišťování, zejména ve městech.	
Ukazatele	
materiálních podmínek	sociálních podmínek
Rekreační plochy (parky, lesy, rezervace, vodní plochy) Podíly ploch osídlení, průmyslu, zemědělství, komunikací Klima (srážky, vlhkost, teplota) Znečištění (CO ₂ , SO ₂ , DDT, kouř, hluk, zápach, popílek, prach)	Účinnost a další vývoj norem, legislativy a sociálních sankcí za znečišťování Náklady na výzkum zařízení pro snížení exhalací (energetika, doprava, průmysl) Organizace a formy spolupráce institucí v boji za zlepšení životního prostředí Ukazatele snižování produktivity práce a zdravotních potíží v důsledku znečišťování životního prostředí

Obečnou koncepcí vývoje je zvyšování fyzické a psychické zdatnosti obyvatel vzhledem k životnímu tempu a náročným formám práce vyvolávaným vědeckotechnickou revolucí, přičemž cílem je rozvoj všech stránek člověka jako celospolečenské hodnoty.

Ukazatele

materiálních podmínek	sociálních podmínek
Demografické faktory Nemocnice, sanatoria, zdravotnická střediska, (počty, vybavení, personál) Sportovní zařízení (hřiště, stadiony, kluby, nářadí, cvičitelé) Prázdninová rekreace (kempingy, plovárny, pionýrské tábory)	Periodicita zdravotních prohlídek obyvatelstva Formy propagace zásad zdravého života (prevence nemocí, výživa, sport) Trend stresových příčin podle různých hledisek Průměrná vzdálenost sportovišť od bydliště a pracoviště Podíl formálně organizovaných a soukromě provozovaných sportovních aktivit Podíl dobrovolných a profesionálních cvičitelů Sociální opatření a legislativa v boji proti alkoholismu, kouření a požívání drog Populační opatření (dávky, výhody)

Komponent volný čas

Obečnou koncepcí vývoje je uvolňování volného času pracujících pro rozvoj nových aktivit a zvyšování možností diferencovaného způsobu trávení volného času.

Ukazatele

materiálních podmínek	sociálních podmínek
Zařízení pro trávení volného času (kina, divadla, muzea, knihovny, zábavní střediska) Materiální podmínky zvyšování celospolečenské produktivity práce (osvojování vědeckotechnické revoluce)	Struktura aktivit volného času obyvatel Stupeň uspokojení z trávení volného času Varianty periodizace dovolených Varianty zkracování pracovní doby Variabilita programů zábavních zařízení a otevírací hodiny Preference způsobů trávení volného času

rozvoje (nejde často o důsledky jednoznačně nežádoucí, ale nevyhnutelné a dichotomní z hlediska kritérií rozvoje dané etapy), ale i příprava na vytváření kvalitativně nových hodnot příští generace. Při konfrontaci jednotlivých ukazatelů nebude záležet na použité metodě odhadu pravděpodobnosti jejich realizace, konstrukci vlastní prognózy a odvození souvislostí. To závisí na charakteru ukazatelů a na

jednotlivých zpracovatelích. Nevyhnutelně je však nutno dodržet jednotnou strukturu interpretace ukazatelů, aby byly souměřitelné. Půjde zejména o jejich nároky či důsledky v oblasti ekonomiky, kádrů, energie, životního prostředí atd.¹

Smyslem níže uvedeného přehledu ukazatelů není popis všech aspektů vývoje jednotlivých komponentů životního způsobu; to by ani bez postižení determinant

¹ Podrobná metodika konfrontace je obsažena v autorově referátu *Příspěvek k metodologii prognózování životního způsobu*, předneseném na III. svět-

ovém kongresu o výzkumu budoucnosti v Bukurešti v září 1972.

faktorů výrobních sil, výrobních vztahů, makroekonomické a politické struktury společnosti nebylo možné. Navíc materiální a sociální podmínky vývoje nejsou jednoznačně určitelné, ve skutečnosti se kříží a splývají ve významu; jejich vzájemná podmíněnost a komplexnost projevu značně ztěžuje snahu marxistické prognostiky

nalézt integrovaný model životního způsobu. Cílem zde naznačeného systému ukazatelů je ukázat, kde se v současné prognostické praxi objevují velmi silné mezioborové vazby, kde jsou možnosti kvantifikace a jak je možno přispět k diskusi o konstrukci systému komponentů socialistického životního způsobu.

Komponent sociální kontakty

Obecnou koncepcí vývoje je rozvíjení socialistických vztahů mezi lidmi, vztahů vzájemné úcty v rodině, soudružské spolupráce a předávání zkušeností na pracovišti, politické aktivity v působení na spoluobčany a účasti na veřejném životě.	
Ukazatele	
materiálních podmínek	sociálních podmínek
Bytové podmínky podle velikosti a struktury rodiny Materiální vybavení domácností vzhledem k možnostem domácích, kulturních, společenských a zájmových aktivit Zaměstnanost vdáných žen Diferenciace společnosti podle materiálních podmínek sociálních kontaktů	Struktura a počty generačních konfliktů Podíl rodiny na výchově dětí Frekvence návštěv přátel Možnost výběru a dostupnost rozmanitých sociálních kontaktů Míra variability sociálních kontaktů jednotlivce Hustota telefonizace domácností Účast na veřejné politické činnosti (počty hodin schůzí, řešených problémů)

Komponent hodnoty lidského života

Obecná koncepce vývoje lidských hodnot se opírá o komplexní posilování sociálně ekonomických, politických a morálních jistot obyvatelstva.	
Ukazatele	
materiálních podmínek	sociálních podmínek
Růst národního důchodu Distribuce příjmů obyvatel Ukazatele využívání přírodního bohatství země	Formy a diferenciací realizování kupní síly obyvatel Struktura sociálního zabezpečení pracujících Normy sociálních jistot Fluktuace pracujících Podíl obyvatel účastnících se veřejné a politické činnosti Stupeň uspokojování altruistických potřeb jednotlivců (péče o přestárlé, osamocené, invalidní) Možnosti výběru životních partnerů Počet lidí ovlivňovaných náboženskými představami

Marxistická prognostika rozvíjí teoretické a metodologické zásady vědeckého prognózování, které jsou univerzálně uplatnitelné bez ohledu na předmět konkrétních vývojových procesů. Příspěvek obecných zásad prognostického přístupu při řešení speciální problematiky proto nelze oddělovat od teoretického výzkumu příslušné disciplíny. Konkrétní program aplikace prognostických nástrojů při řešení perspektiv socialistického životního způsobu bude možno navrhnout v rámci zpracovávání teoretického projektu komplexního výzkumu.

Резюме

Шульц О.: К вопросу о возможностях prognostического подхода при исследовании социального образа жизни

Целью статьи является оценка дотеперешнего опыта использования prognostики в решении проблем формирования перспектив образа жизни. Возможно констатировать, что применение формальных prognostических методов к области социального развития наталкивается на барьеры двойного рода. Во-первых, это недостаточная мера познания причинностей развития разных форм образа жизни и отсутствие важных социальных индикаторов. Больше того часто неизвестны ни теоретические ни концепционные исходные пункты для определения конкретных целей в потребительском поведении, в дифференциации условий проведения свободного времени и в дальнейших формах образа жизни. Со стороны prognostики встает второй барьер ее применения в социальной области: формальные prognostические методы требуют единой интерпретации входящих данных, чего при межотраслевом характере компонентов образа жизни очень трудно можно достигнуть. Сверх того высказывающая способность prognostических моделей (матриц взаимовоздействий, сценариев, экстраполяций оболочки) очень мала с точки зрения потребности суммарного выражения комплексно развивающегося агрегатированного компонента образа жизни. Таким образом, помимо совершенствования некоторых частичных технических приемов социальной prognostики остается применять прежде всего принципы марксистского prognostического подхода к решению перспектив образа жизни: принцип диалектичности развития, принцип историчности,

основного звена развития, принцип системности и другие.

В заключение доклада приводится список десяти синтетических компонентов образа жизни и предложения их характеристики при помощи комплексов материальных и социальных показателей, постепенное сопоставление которых может дать ориентацию составлению комплексных прогнозов в отдельных сферах образа жизни.

Summary

Sule O.: Possibilities of Prognostic Approach in Investigating the Socialist Way of Life

The goal of the presented paper is to evaluate the experience gained so far in using prognostics in the solution of problems of forming the perspectives of a way of life. One can state that the application of formal prognostic methods to the sphere of social development meets with two kinds of barriers. First, it is the insufficient rate of cognition of causalities of the development of different forms of a way of life and the lack of important social indicators. Moreover, one does not often know the theoretical and conceptual starting points for defining the concrete goals in consumption behaviour, in the differentiation of conditions of spending leisure time and in other forms of a way of life. On the part of prognostics there appears the second barrier as regards its application in the social sphere: formal prognostic methods require a unified interpretation of input data, which can be reached with considerable difficulty only because of the interdisciplinary character of life style components. Moreover, the informative potential of prognostic models (interaction matrixes, scenarios, comprehensive extrapolations) is very low from the viewpoint of the need of summarizing the complexly developing aggregate components of a way of life. What one can do — besides improving certain partial techniques of social prognostics — is to assert primarily the principles of a Marxist prognostic approach in solving the perspectives of a way of life; the principle of the dialectical character of development, that of historical character, the main link of development, that of systemic approach, and others.

In the conclusion a list of ten synthetic components of a way of life is presented together with proposals for their characterization by means of sets of material and social indicators, whose gradual confrontation can orientate the construction of complex prognoses in individual spheres of a way of life.

**František Kutta, Miroslav Soukup a kolektiv:
Řízení v období vědeckotechnické revoluce**

Svoboda, Praha 1973, 338 stran

V edici *Ekonomie a společnost* vydalo nakladatelství Svoboda v červenci 1973 publikaci *Řízení v období vědeckotechnické revoluce* autorů F. Kutty, M. Soukupa a kolektivu.

Jde o kolektivní práci interdisciplinárního týmu, jehož vedoucím byl F. Kutta. Impuls k zahájení práce vznikl v interdisciplinárním vědeckém týmu Radovana Richty *Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Tento tým pověřil oddělení sociologie práce a řízení Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV oponenturou první rozsáhlé prognózy vědeckotechnického rozvoje do r. 1990, kterou vypracoval Federální výbor pro rozvoj techniky a investiční výstavby. Kolektiv sociologů při této práci formuloval některé základní principy řízení sociálního vývoje, které bylo nutno zkonfrontovat s poznatky ekonomické teorie. První nástin práce vznikl na základě rozsáhlé diskuse v Ekonomickém ústavu ČSAV. Do spolupráce se pak zapojila další pracoviště, zejména Institut řízení pod vedením J. Jiráska, katedra ekonomické sociologie a psychologie VŠE v Praze (J. Kohout) a Psychologický ústav ČSAV (J. Linhart).

Byly vytvořeny autorské skupiny, v nichž probíhaly rozsáhlé diskuse. Kromě toho byla uspořádána tři shromáždění celého týmu, na nichž byly posuzovány a diskutovány jednotlivé varianty a hlavní problémy. Redakci celé práce provedla užší redakční komise ve složení F. Kutta, M. Soukup, V. Tlustý a V. Pernica, využívající konzultační pomoci širší komise, jejímiž členy byli J. Jirásek, J. Kohout a J. Linhart. Tak vznikla kolektivní práce o 6 hlavních kapitolách.

První kapitola, *Geneze a společenská podmíněnost vědeckého řízení*, jejímž autorem je F. Kutta, se zabývá především vznikem vědeckého poznání jednotlivých základních principů řízení. Autor vychází z myšlenky, že společenské formy řízení jsou spjaté s vývojově nejvyššími formami pohybu hmoty vůbec a prvky vědeckého poznání podstaty organizace a řízení se objevují v historii postupně tak, jak lidstvo vědecky analyzuje podstatu pohybu hmoty od jeho nejjednodušších, mechanických, až po jeho nejvyšší, společenské formy (staří Řekové, Platón, Kant, Hegel, Marx). Marxovo filosoficko-ekonomické a sociologické pojetí společenské činnosti, jejímž základem je pracovní proces s cílovou funkcí efektivního uspokojování potřeb, potvrzují a z hlediska imanentních zákonitostí řízení dále

propracovávají vědy zabývající se vyššími formami pohybu hmoty, zvláště biologie a neurofyzilogie. Podobně jako elektronika v technickém aspektu propracovává fyziologie v aspektu širším v návaznosti na biologii základy pochopení zpětné vazby jako všeobecného principu řízení. Pavlovovská škola objevuje nezbytnost „zpětné aferentace“, která je analogická, ne však totožná s pojmem „zpětné vazby“. Nutnost zpětné aferentace je dána existenční nutností biologické výhodnosti reakce živočicha v přizpůsobovacím ději. Postupně je dosahováno úrovně vývoje, kdy dochází k neustálému přizpůsobování systému až do stupně maximálně vhodného efektu. Tak bylo nutno do obecné teorie řízení zabudovat kromě pojmu „zpětná vazba“ i cílový pojem „efektivnost“. Biologická efektivnost ustupuje efektivnosti ekonomické, určené rozvojem potřeb a mírou jejich ukájení prostřednictvím celého společenského systému.

Ve druhé části první kapitoly si F. Kutta všímá vazeb základních subsystémů společenského systému, jehož základem v nejobecnější určení jsou výrobní síly a jehož charakter je určen charakterem výrobních vztahů.

Ve třetí části první kapitoly, věnované vzniku kapitalistického „vědeckého řízení“, F. Kutta uvádí, že analogicky s vývojem poznání se vyvíjí řízení od empirického k vědeckému. Zatímco základem „empirického“ řízení byla řemeslná zkušenost a tradice, vědecký přístup k řízení je vyvolán velkým rozmachem tržních vztahů, na jehož základě vznikl vědecký systém evidence a kontroly ve formě podvojného účetnictví v italském „quattrocentu“ a ruský způsob řízení dílen v carském Rusku v letech 1860–1870. Výchozí diskem kapitalistické racionalizace se však stává teorie a praxe taylorismu, která reprezentuje vědecké řízení (scientific management). Taylor na rozdíl od podvojného účetnictví, které je jen hodnotovým odrazem abstraktní práce, již plně soustřeďuje svou pozornost na práci konkrétní. Pod tlakem hrozbí periodických krizí z nadvýroby a na základě manažerské teorie vzniklo v třicátých letech svérázné technokratické hnutí, hlásající, že řízení se musí dostat do rukou techniků bez přihlížení k sociálním podmínkám výroby v prostředí kapitalismu. Nepřihlížení ke specifickým zvláštěnostem určitého společenského systému bylo charakteristické i pro teorii Šikova „modelu nové soustavy řízení“, ale s tím rozdílem, že technokraté chtěli tržní mechanismus zrušit a zdurazňovali nutnost celospolečenského plánu, kdežto Šik chtěl funkce plánu „přizpůsobovat“ tržnímu mechanismu.

Čtvrtá část první kapitoly je věnována krizi teorie a praxe fungování organizačních a řídicích systémů. Jde o teoretické i praktické popření tradičního „scientific management“, který V. I. Lenin nazval „vědeckým systémem ždímání potu“, a to především Mayovým pokusem v Hawthorne Works, ale i německou fyziologicko-pracovní školou a sovětskou racionalizační školou, která rozvíjí teorii tvůrčího inženýrství. Principy tradiční teorie „vědeckého řízení“ zásadně popírá marxistická teorie rezerv růstu produktivity práce, která poprvé vyzdvihuje úlohu člověka a jeho kvalifikace a vzdělání jako hlavního limitujícího faktoru ekonomického růstu.

Sociální podmínky řešení krize organizačních a řídicích systémů ukazuje pátá část první kapitoly. F. Kutta v ní zdůrazňuje, že změna celospolečenských cílových funkcí je závislá na změně třídní moci a na přeměně soukromého vlastnictví výrobních prostředků ve vlastnictví celospolečenské. Zatímco úkolem industriálních počátků socialistického společenského systému je přebudování staré materiálně technické základny, v etapě budování vyspělé socialistické společnosti se celospolečenské plánování a řízení soustřeďuje na optimální využívání všech prvků vyspělé materiálně technické základny socialismu. Vrcholná, třetí etapa se soustřeďuje na budování řídicího systému ve všech jeho člancích. V současném socialistickém řídicím systému se začínají široce uplatňovat principy sociálně ekonomického řízení.

Teoreticko-metodologické problémy a základní přístupy k socioekonomickému řízení je název druhé kapitoly. Autorský subkolektiv této kapitoly pracoval pod vedením M. Soukupa, který napsal i první část, věnovanou teoreticko-metodologickým problémům, principům a přístupům, a závěrečnou část.

M. Soukup se zabývá především společenskými souvislostmi automatizace řídicích systémů. Jedním ze základních principů při zavádění automatizace je princip její humanizace. Tento princip je podřízen principu vyššího řádu, jímž je princip syntézy finálního a instrumentálního přístupu k člověku. Zásada instrumentálního pohledu na člověka je spjata s tím, že organizační jednotka, jež jímž prvkem je člověk, byla vytvořena k tomu, aby účinně zajišťovala plnění určitých funkcí. Zásada finálního přístupu k člověku je spjata s marxistickým axiomem, že člověk, všestranné uspokojování a rozvíjení jeho potřeb a kultivace jeho osobnosti a jeho tvořivé potenci jsou cílem o sobě, hodnotou o

M. Soukup se věnuje dále otázce principů socioekonomického řízení. Socialistický stát se od počátku své existence soustřeďoval především na národohospodářské plánování, které sice zasahovalo i do mimoekonomických procesů, ale převážně nepřímo, zprostředkovaně. V současné vývojové etapě socialistických společností vyvstává nutnost i možnost transformovat dosavadní systém národohospodářského plánování v systém plánování socioekonomického. Pojem socioekonomického plá-

nování považuje M. Soukup za synonymum společenského plánování. Při zkoumání adaptace řídicích systémů k potřebám společenského rozvoje je socialismu je inspiračním zdrojem analýza vědeckého díla i praktické činnosti V. I. Lenina. Tato analýza opravňuje k závěru, že existuje několik principů, které mají obecnou platnost a platí i pro zkoumání řízení a plánování společenských procesů v současnosti. Je to princip společenské aplikace potence, kterou má soudobá úroveň vědy, princip hlavního článku a princip myšlení v alternativách a včasné korekce akcí. Pro socioekonomické plánování jsou důležité tyto obecné principy: 1. princip cílovosti, 2. princip hierarchičnosti, 3. princip zpětné vazby, 4. princip adaptivnosti a učení a 5. princip dlouhodobého růstu. S principem cílovosti jsou spjaty principy nižšího řádu, a to princip budoucích hodnot, princip nepřetržitosti plánování a princip podcílové redukce (systémy sociálních cílů musí být zpětně projektovány do systému podcílů, jejichž dosahování bude jednak zařazeno do určitých časových pásem, jednak vázáno na dosahování jiných podcílů, např. na dynamiku vědeckotechnického rozvoje).

M. Soukup se dále věnuje vědecké bázi řídicích systémů. Uvádí, že pro vývojové stadium, v němž se při zkoumání problému socioekonomického řízení nacházíme dnes, je příznačný ještě značný stupeň terminologické nejednotnosti. Lze však hovořit o několika významných přístupech k výzkumu socioekonomického řízení, a to o přístupu systémovému, kybernetickému, optimalizačnímu a heuristickému. M. Soukup uvádí stručnou charakteristiku těchto přístupů jako úvod k dalším částem druhé kapitoly.

Druhá část druhé kapitoly je prací M. Tomse, A. Kotulána a M. Hájků a je věnována otázce cílové optimalizačních přístupů k socioekonomickému řízení. Autoři se zabývají především teoreticko-metodologickými problémy konstrukce cílové funkce v socialistické společnosti. Vycházejí z úvah nad myšlenkami Marxe, Engelse a Lenina o otázce pojetí cíle socialistické společnosti a docházejí k závěru, že otázku existence společenské cílové funkce nelze směřovat s otázkou možnosti její praktické konstrukce. Praktické sestrojení cílové funkce, jež by odpovídalo požadavkům na ni kladeným, je předmětem intenzivního výzkumu ekonomů a matematiků a mělo by se stát též objektem sociologické analýzy. V části věnované základním přístupům k modelování cílové funkce socialistické ekonomiky se autoři snaží vyjádřit možné přístupy pomocí matematických vzorců. Uvádějí mimo jiné formulace cílové funkce u V. F. Pugačeva a akademika V. S. Němčinova. Obecný výklad o společenských cílových funkcích autoři aplikují na základní proporcí perspektivního plánu, na analýzu vztahu mezi fondem akumulace a fondem spotřeby. Jak poukázal již Marx, socialistická společnost si musí sestavovat svůj akumulací program. V této souvislosti jde o problém modelů optimální míry akumulace, o volbu produkční (transformační) funkce (autoři popisují stručně Notkinův mo-

del), o délku plánovacího horizontu a o mezigodové srovnávání a faktor času.

V rámci třetí části druhé kapitoly, věnované systémovému přístupu k socioekonomickému řízení, zpracoval F. Charvát výklad k taxonomii a formalizaci společenského systému. Společnost vymezuje jako souhrn lidí, věcí a vztahů. Rozlišuje primární a sekundární výrobní síly.

J. Krejčí se věnuje modelu růstu vědy jako informačního systému. Uvádí matematické vyjádření růstu informačních toků ve vědě, sleduje prostředky sloužící v rozvoji vědy jako informační kanály a zkoumá možnosti zavedení procesů řízení do informačních systémů vědy.

Autorem další části druhé kapitoly je J. Linhart, který se věnuje otázce heuristického přístupu k socioekonomickému řízení. Uvádí, že výzkumy v oblasti heuristiky a psychologie potvrzují, že existují vnitřní vztahy mezi řízením, rozhodováním a řešením problémů. Heuristické řešení a řízení začíná tehdy, když starý operační systém a staré cíle nestačí a když je nutno vytvořit nový plán činnosti. J. Linhart definuje některé heuristické modely, jež souvisí s rozhodovacími procesy. Je to především model generování náhodných variací, heuristická metoda analýzy prostředků a cílů a vnitřní model problémové situace. Na základě výzkumných analýz povahy zpětnovazebních cyklů v lidské činnosti jsou konstruovány modely aktivního kontrolního systému. Mechanismy aktivní kontroly podrobněji analyzuje model informačního systému. G. Pask vytvořil model, který vychází z předpokladu, že člověk je kontrolní systém s určitou „potřebou učit se“. S autoregulací, opírající se o zpětnovazební cykly, souvisí odolnost systému vůči vlivům okolí. Některé výsledky výzkumů potvrzují, že a) ve výkonu a učení zpětná vazba působí v jednotě s formulací úkolu a s plánem činnosti, b) regulační mechanismy podléhají vývojovým změnám, c) v činnosti a v řešení problémů nastávají situace, kdy chování v jedné fázi probíhá v podmínkách soustavnější kontroly, tj. s přesnějšími informacemi o cíli i výsledku činnosti, a ve druhé naopak bez těchto informací, d) optimální výkon předpokládá současnost průběžné a rezultativní zpětné signalizace.

Třetí kapitola je nazvána *Člověk — práce — technika*. Autor první části této kapitoly F. Kutta rozebírá vliv technického rozvoje na pracovní funkce člověka. Vysvětluje pojmy práce, pracovního cyklu a výrobní techniky a charakterizuje modely pracovních cyklů, přičemž schematicky znázorňuje rozložení a využití jednotlivých pracovních funkcí v pracovním cyklu.

Druhou část třetí kapitoly, věnovanou systémům člověk — stroj a jejich inženýrským aspektům, zpracoval V. Pernica. Věnuje se nejprve inženýrskému přístupu jako projevu lidské tvůrčí aktivity, přičemž sleduje genezi problému vztahu člověk — stroj, význam inženýrského přístupu k systémům, systémové projektování a některé zvláštnosti projekce složitých systémů. V rámci části věnované systémům člověk — stroj objasňuje úkoly in-

nýrské psychologie, ergonomie a systémového inženýrství a snaží se klasifikovat systémy člověk — stroj, přičemž rozlišuje systémy člověk — stroj prvního a druhého řádu. Uvádí, že k analýze informačních charakteristik operátora v systému člověk — stroj je účelné využívat různých teorií informace, jako je a) Shannonova, založená na stroje statistickém základě, b) sémantická, založená spíše na syntetickém než analytickém přístupu, c) pragmatická, zahrnující všechny otázky hodnot, užitečnosti sdělení a zpráv, d) behaviorální, která odlišuje předávání informace od spojení a zdůrazňuje jednotu tří úrovní obsahu sdělení: informace, instrukce, motivace. V rámci perspektivních problémů uvádí V. Pernica některé výsledky výzkumů strojového řešení úloh a jejich možné využití v řídicí činnosti.

Třetí část třetí kapitoly je věnována heuristickým procesům při zesilování tvořivé činnosti. Autorem této části je J. Linhart, který si všímá především algoritmického a heuristického řešení problémů. Vysvětluje pojem algoritmus a algoritmická činnost, od níž odlišuje činnost heuristickou. Algoritmy jsou použitelné při řešení těch situací, jejichž relace i transformace jsou člověku známy. Naproti tomu v nových situacích, které subjekt nezná, tj. kde buď nemůže určit transformační postup, nebo to může učinit jen částečně, je nutno učením vytvořit nový program činnosti. Základem tvořivé činnosti a heuristických řešení je gnostický model problémové situace. Uvedená interpretace předpokladů pro konstrukci modelů řešení a heuristických programů se opírá o tyto obecné principy: a) princip nutnosti a náhodnosti, b) princip syntézy při vytváření nové struktury a c) princip hierarchičnosti, na jejímž základě je organizován algoritmus řešení. J. Linhart dále objasňuje metodologické otázky heuristiky, která se zabývá studiem těch metod, jež optimalizují řešení úloh, ale nemusí vždy vést přímo k cíli. Heuristická činnost a heuristické procesy spočívají v hledání a objevování nových postupů, strategií a metod pro řešení nových a neznámých problémových situací. Heuristika úzce souvisí s teorií automatů a s teorií programování, které ovlivňují rozvoj moderních počítačů. Většina hlavních prací v oblasti heuristického programování vychází z předpokladů, které plynou z teorie informace. Podstatou všech úloh v heuristickém programování je toto hledisko: řešení problému je nutno rozložit na elementární informační děje, tj. na elementární operace se symboly. Z elementárních informačních dějů se skládá plán činnosti člověka nebo program pro počítač, který modeluje mechanismy probíhající při řešení úloh. Současná heuristika vidí své těžiště v psychologickém výzkumu lidských tvořivých procesů. Je to předně analýza podmínek, dále analýza cílů a konečně komparace cílů.

Na zpracování čtvrté kapitoly, nazvané *Socialistický životní způsob a životní prostředí*, se autorsky podíleli V. Tlustý, Z. Lakomý a E. Magdolen. Autoři se nezabývají obecnou definicí životního způsobu, ale soustřeďují se na otázku socialistického životního způsobu

a snaží se vytknout jeho základní znaky. Je to především takový způsob života, který je v souladu se socialistickou (komunistickou) ideologií a s vědeckým světovým názorem, tedy s ideály, cíli, hodnotami a normami, které v sobě tato ideologie a světový názor obsahují. Tím je do životního způsobu vnášena smysluplnost — přesvědčení o významném smyslu lidského života, společenské existence, jednání, chťení, práce a činnosti vůbec, jakož i chápání dějin jako něčeho, co člověk a společnost vytvářejí a dotvářejí k určitému cíli. Formování socialistického způsobu života má významné historické poslání — má vytvořit protipól kapitalistické „konzumní společnosti“. Autoři se snaží odpovědět na otázku, jaká je socialistická alternativa, pokud jde o konzum „spotřebních“ statků, a charakterizují ji třemi body: 1. Výslovným cílem socialistické společnosti není neustálé a neomezené uspokojování živelně vznikajících hmotných „potřeb“, ale hmotný a kulturní rozvoj společnosti a jednotlivce. Masová výroba spotřebního zboží je jen jedním z prostředků k dosahování tohoto cíle. 2. Proto výroba a konzum spotřebního zboží jsou řízeny a plánovány. Výroba je regulována k proporcionálnějšímu využívání zdrojů a tak, aby se uspokojování hmotných a kulturních potřeb vyvíjelo v žádoucím směru. 3. Při řízení, preferování a regulaci spotřeby a při ovlivňování a formování potřeb budou preferovány zájmy veřejné a kolektivní před partikulárními zájmy soukromými a skupinovými, ale zároveň bude vytvářena škála dostatečných možností výběru. Za nejobecnější podmínky utváření socialistického životního způsobu pokládají autoři uskutečňování dvou základních principů marxistické teorie — principu sociální rovnosti a principu kolektivismu. Dosažení základní etapy v oblasti spotřeby a životní úrovně vytváří podmínky pro plánovitou podporu nového životního způsobu. V první etapě nutně převažovala hlediska úzce ekonomická, ale po dosažení hranice relativního nasycení hmotných potřeb nastupují hlediska sociální se stále větším důrazem na momenty kulturní, vzdělávací, výchovné a estetické. Vhodným nástrojem formování životního způsobu je sociální plánování. Bude nutné prozkoumat a na základě rozsáhlé vědecké práce podstatně zkvalitnit metodiku sociálních ukazatelů, které musí být konstruovány tak, aby umožňovaly postihnout nejen typy životních forem, ale i rysy motivační struktury jednotlivců a charakteristické hodnotové orientace velkých skupin populace. Při současné životní úrovni u nás nejvýrazněji vystupují do popředí problémy bydlení a rekreace, s čímž souvisí i problém automobilismu. Velmi záleží na estetice každodenního života a na modelování a vytváření socialistických mezilidských vztahů.

Možnostmi sociálního plánování ve správě územně definovaných společenských celků subnacionální úrovně, tedy např. obcí, měst, městských aglomerací, okresů apod., se zabývá pátá kapitola *Sociální plánování ve správě územních celků*, jejímž autorem je M. Illner. Autor nejprve naznačuje základní so-

ciologické dimenze územního celku. Uvádí, že každé systémové pojetí územního společenství bude pracovat alespoň s některými z těchto prvků: území s přírodními zdroji, hmotné lidské výtvoř, činnosti, kterými se místní obyvatelstvo zabývá, dále třídní a sociální organizace, tj. ustálená soustava společenských vztahů, do nichž lidé v průběhu uvedených činností vstupují, a konečně nehmotná kultura, k níž autor řadí společenské normy, zvyky, postoje, hodnoty, aspirace, identifikaci obyvatel s místem apod. Autor si dále všímá funkcí a členění státní územní správy jako hlavního institucionálního nositele sociálního plánování v územních celcích. V závěrečné části uvažuje o předpokladech, funkcích a metodách sociálního plánování ve správě územních celků. Podle autorova názoru by se současná čs. praxe při řízení a plánování sociálních procesů v územních celcích mohla opírat převážně o tyto čtyři mechanismy: o oblastní plánování, jímž se rozumí promítání časově a odvětvově strukturovaného národohospodářského plánování do prostoru (oblasti) s cílem zajistit v něm proporcionální hospodářský rozvoj, o územní plánování, jímž se rozumí plánovitě rozmisťování lidí a materiálních předmětů v prostoru, dále o kulturní a školskou politiku a o sociální politiku v užším smyslu, tj. o soubor opatření a činností směřujících k prevenci, vyřešení nebo zmírnění sociálních problémů v užším smyslu.

Závěrečná, šestá kapitola je nazvána *Soudobé problémy plánovitého řízení podniků*. Je kolektivní prací, v níž problémy řízení podniků zpracovali J. Jirásek, J. Boura a A. Ter-Manuelianc a problémy sociálního plánování v podniku J. Kohout a J. Kolář. Kapitola sestává ze čtyř částí, z nichž první je věnována problémům organizovanosti a výkonosti podniků a nutnosti jejich teoretického výzkumu.

Ve druhé části se autoři zabývají vzájemnou spojitostí společenského a podnikového cíle a souvislostí mezi procesy organizace a řízení ve společenském a podnikovém rovině. Do skupiny doktrinárních rozhodnutí zahrnují stanovení podnikových cílů a formulaci podnikové hospodářské politiky, přičemž za typické fáze označují a) projektování rozvoje podniku, b) předvídaní (prognózy) podnikového rozvoje, c) volbu a formulaci cílů podnikového rozvoje a d) formulaci podnikové hospodářské politiky. Do skupiny strategických rozhodnutí zahrnují tvorbu podnikových rozvojových koncepcí. Do skupiny strategicko-taktických rozhodnutí řadí převod podnikových cílů do podnikového rozvojového programu prostřednictvím koordinovaného řešení rozvojových koncepcí.

Třetí část závěrečné kapitoly věnuje autoři otázkám rozhodování při řízení podniku. Všimají si především základních teoretických pojmů týkajících se rozhodovacích procesů, přičemž uvádějí, že v každém rozhodovacím procesu jsou tyto základní prvky: subjekt rozhodování, cíl a rozhodovací strategie. Dané prvky vstupují v rozhodovacím procesu do tří základních binárních vazeb: subjekt — cíl, subjekt — strategie a strategie — cíl. Dále se

autoři věnují modelování v rozhodovacích procesech a systémovému pojetí rozhodovacího procesu.

V poslední části závěrečné kapitoly autoři J. Kohout a J. Kolář shrnují své teoretické poznatky ze studia problémů sociálního plánování v podniku. Vycházejí z kritické analýzy Taylorových pokusů „propočíst člověka“, zmiňují se o pojetí francouzského sociologa G. Friedmana a kriticky rozebírají teorii a metody „human relations“, v jejichž počátcích stál tzv. hawthornský experiment. Těžiště celé úvahy však spočívá v seznamování se sovětskými zkušenostmi v oblasti sociálního plánování. Autoři zejména zdůrazňují, že základem sociálního plánování — ať již na úrovni celé společnosti, či na úrovni podniků — je seriózní vědecká znalost výchozí situace, čímž vystupuje do popředí význam sociální analýzy na všech stupních řízení. Velmi důležitou součástí sociální analýzy je rozbor profesionálních rolí jako souboru norem chování, které umožňují fungování celého sociálního systému podniku. Rozbor profesionálních rolí je základem i pro poznání konkrétních problémů dělby práce, hierarchie moci, kanálů komunikací i systavy odměňování. Na jeho základě je možno definovat i sociální orientaci různých skupin pracovníků, jejich vzájemné distance i typ a množství konfliktů, jejichž řešení je součástí určitých profesionálních rolí. Důležitou součástí sociální analýzy je též studium sociální mobility v organizaci. Sociální analýza je prvním a výchozím stupněm v sociálním plánování. Sociální plán má obvykle tuto strukturu: a) analýza současného stavu společnosti (oblasti, podniku atd.), b) formulace cílů a podcílů, jichž má být dosaženo v plánované etapě, c) systém opatření, jimiž se cílů dosáhne. Jako příklad metodické pomoci, kterou může poskytnout vědecká organizace podnikům, uvádějí autoři práci kolektivu pracovníků Leningradské university A. A. Ždanova, který se v SSSR nejdéle zabývá teorií sociálního plánování. Jde o práci *Metodika plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*, mezi jejímiž autory je akademik Kerimov a která byla v českém překladu vydána nakladatelstvím Práce v červenci 1973. J. Kohout a J. Kolář uvádějí podstatné problémy, kterým sovětsí vědci věnují v této publikaci pozornost. Na základě sovětských zkušeností formulují pak autoři tyto teoretické závěry: Objektem i subjektem sociálního plánování jsou kolektivní pracující. Sociální plánování je komplexní plánování, jehož cílem je dosáhnout harmonického vývoje ve všech oblastech života lidí. Formuluje základní ukazatele plánu sociálního rozvoje jako ukazatele odrážející rozvoj materiálních podmínek života i rozvoj člověka samého. Těmito uka-

zатели jsou: 1. ukazatele rozvoje materiálních podmínek fungování osobnosti, skupiny, kolektivu; 2. ukazatele odrážející fakta vědomí. Cílem sociálního plánování by mělo být překonat oddělení ekonomické a sociální funkce podniku. Sociální plánování se též může stát významným nástrojem zmenšování disfunkčních (tj. působících v rozporu se zájmy celé společnosti) sociálních rozdílů. Úspěšnost sociálního plánování bude záviset na postizení všech proměnných, které ovlivňují chování člověka, socioekonomických podmínek na prvním místě, ať už jde o výdělky, o uspokojování potřeb bydlení a dopravy do zaměstnání, využití kvalifikace v práci, podílu na řízení, rekreace nebo kulturních potřeb atd.

V doslovu autoři recenzované publikace uvádějí, že v této práci zachycují určité vývojové stadium řešení otázek řízení v období vědeckotechnické revoluce. Řada kapitol má spíše axiomatický a experimentální charakter a v některých částech jde o teoretické zobecnění dosavadních výzkumů. Autoři sami upozorňují na to, že z práce vědomě vypustili některé prvořadé otázky, zejména otázky teorie politického systému, teorie optimálního plánování, socioekonomické prognostiky, socialistické integrace a kvalifikačních struktur, které zasluhují samostatné zpracování. Přiznávají, že mnohé z problémů, kterými se v práci zabývali, zůstávají otevřené. Přesto však se domnívají — a v tom je třeba s autory plně souhlasit —, že práce může dát podněty nejen k další vědeckovýzkumné činnosti, ale i k rozpracování praktických aplikací. V tomto směru je publikace velmi přínosná, protože s předstihem vyzývá k diskusi o problémech, které bude třeba již v blízké budoucnosti prakticky řešit.

Kladně je též třeba hodnotit interdisciplinární přístup k problémům řízení. Autoři správně pochopili, že řízení ve vyspělé socialistické společnosti je záležitost tak složitá, že se ji nemohou zabývat jen jednotlivci, a správně již od samého začátku práce respektovali nutnost kolektivního přístupu.

K publikaci je připojen poměrně bohatý seznam použité literatury. Kladem publikace též je, že obsah (nebylo by vhodnější umístit jej před první kapitolu?) je uveden i rusky a anglicky. Je však škoda, že nebyl uveden též německy.

Jako celkem neznámé budou působit asi některé použité výrazy — tak např. „provázanost“ nebo „cilenost“. Některá tvrzení autorů mohou vyvolat polemiky. I v tom však je třeba vidět spíše klad, přispívající k řešení problémů, stejně jako v tom, že kniha je konkrétním důkazem možnosti uplatnění věd o člověku v řízení socialistické ekonomiky.

Sociální prognózování v socialistických zemích

Pro soudobý společenský výzkum se stále naléhavějším úkolem stává hluboká konkrétní analýza dynamiky společenských procesů a vědecky spolehlivější poznání těmito procesy vytvářených budoucích stavů vývoje společnosti.

Revoluční změny podmínek společenského života, narůstání složitosti vzájemných vazeb a souvislostí různých oblastí vývoje i nesporné zrychlování průběhu sociálních procesů, způsobené procesy historických transformací společenských a výrobních vztahů i procesy vědeckotechnického vývoje, neustále produkují kvalitativně nové a složitější problémy. Cílevědomé a účinné řešení těchto problémů na vědecké a skutečně celospolečenské plánovitě základně vyžaduje řadu předpokladů — jedním z nich je nezbytnost vědeckého předvídání a konkrétního prognózování perspektiv vývoje celé společnosti i jejích jednotlivých oblastí. Právě v podmínkách socialistických zemí se výzkum sociálního prognózování stává skutečností, která výrazně působí na další rozvoj vědeckého poznání a řízení dynamiky společenského pohybu.

Obecná charakteristika soudobého rozvoje sociálního prognózování v socialistických zemích

Úvahy o teoretických problémech a metodologických přístupech marxistického sociálního prognózování se začaly intenzivně rozvíjet během druhé poloviny šedesátých let — po Sovětském svazu, Německé demokratické republice a Polsku i u nás, v Maďarsku, Rumunsku i Bulharsku. Lze říci, že zatímco v počátečním období tohoto rozvoje se prognostické výzkumy soustřeďovaly spíše na technické a ekonomické otázky společenského růstu a akcentovaly především ekonomická hlediska, dochází v poslední době k rozšíření přístupu ve směru široce sociálním, především v souvislosti s úsilím marxistického společenského výzkumu o celkové postižení dynamiky procesů vývoje socialistické společnosti v konkrétně historickém rámci podmínek jeho současné etapy a o vědecky všestrannou analýzu společenských a lidských souvislostí v této etapě výrazně působící vědeckotechnické revoluce.

Ve spojení s vytvářením dlouhodobé strategie společenského vývoje v podmínkách rozvinutých socialistických společenských vztahů, jejich prohlubování a intenzifikace, spolu s úsilím o stále efektivnější využívání vědeckotechnického pokroku narůstá v posledních letech v SSSR a v dalších zemích socialistické

soustavy zájem vědců z různých vědních oborů o problematiku konkrétního předvídání a prognózování téměř všech oblastí společenského života v jejich komplexních vazbách.

Za bezprostřední stimuly této aktivity lze mimo jiné považovat také rozvoj teorie a praxe socialistického plánování (a to zejména v souvislosti s úsilím o jeho další zkomplexnění ve smyslu plánování celospolečenského a o další zvýšení jeho vědecké úrovně) na straně jedné i vlastní rozvoj marxisticko-leninské sociologie a sociálního výzkumu na straně druhé (a to nejen z hlediska zdokonalení jejich poznávací funkce, ale také jejich vlastní společenské účinnosti).

Praxe socialistické společnosti, její skutečné dynamiky a všestranný rozvoj vyžadují ve stále větší míře cílevědomou a reálnou perspektivní anticipaci tohoto rozvoje, jeho řízení a plánování na základě vědeckého poznání současných i budoucích společenských procesů. Proto omezovat smysl sociálního prognózování jen na prosté odhalování a popis existujících trendů a procesů společenského vývoje bez užší souvislosti celého výzkumného procesu s perspektivním řízením a plánováním konkrétních oblastí sociálního vývoje, bez vazby na společenskou praxi socialistické společnosti, by bylo orientací neadekvátní.

Ve svém celku tvoří sociální prognózování rozsáhlý komplex výzkumů, vnitřně složitě strukturovaný. Z věcného hlediska je předmětem prognostických výzkumů složitá síť dynamických procesů probíhajících v různých oblastech společenského systému, jejichž závislosti formují ve vzájemném působení danou měrou, směrem a tempem další pravděpodobný perspektivní vývoj tohoto systému; cílem prognózování je pak vyjádření různých pravděpodobných alternativních stavů společenského vývoje a jeho dílčích oblastí v určitém, víceméně konkretizovaném časovém horizontu.

Z metodologického hlediska lze strukturu tohoto komplexu dialekticky nahlížet jak v jeho jednotě — zejména v aspektech obecné základny vědeckého předvídání a sociálního prognózování, která je tvořena teorií marxismu-leninismu a některými obecně vědními poznávacími principy, logickými přístupy a metodami prognostiky —, tak v nezbytné specifice diferencovaných metodologických přístupů jednotlivých vědních disciplín k prognózování, specifice, jež vyplývá z různorodosti problematiky a relativní rozdílnosti ve stupni jevové složitosti zkoumané reality. Syntéza dílčích přístupů a jejich výsledků na určité úrovni vypovídací schopnosti výsledné

prognostické informace je nezbytným předpokladem poznávací úrovně prognóz i jejich praktické využitelnosti ve sféře společenského řízení a rozhodování.

V této souvislosti je ovšem třeba dodat, že komplexní přístup k sociálnímu prognózování představuje právě v metodologickém ohledu dosud velice složitý a nikoli plně vyřešený problém, jehož objasnění si vyžadá ještě mnoho úsilí a experimentování v celé řadě otázek (např. problematika interdisciplinarity, otázky vhodné kombinace různých metod a technik v závislosti na specifice objektu prognózy, problematika systémové analýzy, dynamického modelování a simulace při jejich aplikaci na předvídaní složitých sociálních procesů aj.).

V rámci dalšího prohlubování marxistickoleninské teorie a metodologie sociálního prognózování se také v socialistických zemích úspěšně rozvíjí stále hlubší a všestrannější kritická analýza nemarxistických koncepcí sociálního předvídaní a praxe prognózování v podmínkách soudobé kapitalistické společnosti (z četných článků a publikací zabývajících se kritikou analýzou a hodnocením přístupů buržoazní futurologie uvádíme zejména tyto práce z posledního období: A. Bönisch, *Futurologie. Eine kritische Analyse bürgerlicher Zukunftsforschung*, Berlin 1971; J. P. Ožegov, *Problema predviždenija v sovremennoj buržuaznoj ideologii*, Novosibirsk 1971; J. P. Modržinskaja, C. A. Stěpanjan, red., *Buduščee čelovečeskogo obščestva. Kritika sovremennych buržuaznych filosofskich i socialno-političeskich koncepcij*, Moskva, Progress 1971).

Souhrnně je možno říci, že ve všech uvedených aspektech — dalším rozvíjení teoretické a metodologické základny marxistickoleninského sociálního prognózování, nepřetržité kritické analýze a hodnocení buržoazní futurologie a prognostiky a konečně zkoumání komplexních vazeb mezi prognózováním, řízením a plánováním sociálních procesů spojeném s hledáním stále efektivnějších cest jejich společenské aplikace — nacházíme hlavní obecné rysy, společné pro přístup k sociálnímu prognózování v socialistických zemích.

Rozdíly v pojetí sociálního prognózování v socialistických zemích¹

Specifické rysy v přístupech k výzkumu sociálního prognózování, dané v jednotlivých socialistických zemích namnoze také specifickými podmínkami jejich historického a sociálně ekonomického vývoje, se projevují zejména v dosavadní koncepci a v převažujícím věcném zaměření tohoto výzkumu i v jeho organizaci.

Sovětský svaz

Přístupy k problematice sociálního prognózování v SSSR mají dnes již historickou tradici. Četné úvahy o vědeckém prognózování se rozvíjely pod vedením V. I. Lenina a v úzké

souvislosti s počátky vědeckého plánování společenského rozvoje již na samém počátku existence mladého sovětského státu. V rámci plánovací činnosti vycházející z marxistickoleninské teorie vědeckého předvídaní došlo během dvacátých a třicátých let k řadě praktických prognostických projektů a experimentů, zaměřených především na otázky efektivního rozvoje vědeckovýzkumné základny, sociálních souvislostí technických a organizačních inovací a jejich důsledků pro další rozvoj sovětské společnosti, využitelnosti prognóz v národohospodářském plánování. Na prakticky se rozvíjející základně sovětského prognózování aktivně participovala celá řada vynikajících vědců, předních vedoucích a řídicích pracovníků i umělců — například S. G. Strumilin, M. Kržižanovskij, A. F. Ioffe, A. M. Gorkij, A. Vinter, L. M. Sabsovič, N. Mesčerjakov, V. Parin, M. Leonov, A. P. Dobženko a další. Tyto tradice sovětského prognostického myšlení průkopnického charakteru se staly významným činitelem dalšího rozvoje vědeckého předvídaní a prognózování společenského rozvoje za socialismu.

Od konce padesátých a počátku šedesátých let — spolu se zvyšováním vědecké úrovně plánování — začala v SSSR vzrůstat úroveň konkrétní analýzy různých aspektů společenského pokroku a vývoje, dalších perspektiv mezinárodního dělnického a národního osvobozenického hnutí v kontextu vývoje mezinárodních vztahů, jakož i komplexních společenských souvislostí vědeckotechnického pokroku apod. Po XXII. sjezdu KSSS došlo k zahájení nové, soudobé etapy v rozvoji vědeckého sociálního prognózování, jehož cílem je komplexní analýza perspektivních problémů společenského, ekonomického, vědeckotechnického i politického vývoje. Tak například v letech 1967—68 se v SSSR konalo několik vědeckých symposií o sociálním prognózování, zaměřených na otázky metodologie prognózování, problematiku sociálně ekonomického i vědeckotechnického prognózování a otázky sociálního modelu budoucích měst.

Vedle řady vědeckovýzkumných středisek a různých vědních oborů, využívajících nejnovějších matematických postupů a technických prostředků (zejména kybernetiky, operačního výzkumu, ekonometrie apod.), působily na další formování výzkumu sociálního prognózování významnou měrou také sovětská sociologie a společenskovědní fronta vůbec. Mezi nejvýznamnější výzkumná střediska zaměřená na problematiku sociálního prognózování patří dnes především oddělení sociálně ekonomického předvídaní Ústavu mezinárodního dělnického hnutí v Moskvě a oddělení vědeckého předvídaní Ústavu konkrétních sociálních výzkumů AV SSSR.

Pro sociální prognózování v Sovětském svazu je charakteristické pojetí prognostických výzkumů na široké frontě — prognózování sociálních aspektů vědeckotechnického rozvoje a ekonomiky, demografických a etnických procesů, rozvoje společenských vztahů

¹ V našem přehledu se omezuje pouze na Sovětský svaz, Polsko a NDR. o nichž máme v tomto směru relativně nejvíce informací.

a přeměn sociální struktury, vzdělání, zdravotnictví, urbanismu, vnitřní a zahraniční politiky, vojenství, ovládnutí země a kosmu. Problematika sociálního prognózování tak souhrnně postihuje komplexní okruhy problémů a souvislostí vývoje různých sfér společenského života [2].

V současné době je v SSSR poměrně široce rozpracována speciální oblast *vědeckotechnického prognózování*, a to především metodologicky, ale také v řadě dílčích problémů již prakticky. V této oblasti dochází k aplikacím a zdokonalování speciálního metodologického aparátu, včetně využívání souhrnných metodik i dílčích formálních technik. Z řady prací zaměřených na tuto sféru lze uvést zejména publikace, jež se kromě věčných otázek prognózování rozvoje vědy, techniky a ekonomiky zabývají též metodologií prognózování (D. Gvišiani - V. Lisičkin: *Prognostika*. Moskva, Znaniye 1968; A. Fesenko - V. Lisičkin: *Prognozirovanije naučno-těchničeskogo progressa*. Moskva, Nauka 1968; G. M. Dobrov: *Prognozirovanije nauky i tehniki*. Moskva, Nauka 1969; S. Jampolskij - F. Chiljuk - V. Lisičkin: *Problemy naučno-těchničeskogo prognozirovanija (Metodologičeskije aspekty)*. Moskva, Ekonomika 1969; sborník ze symposia RVHP o vědeckotechnickém prognózování v Moskvě, shrnující sovětské, polské, německé, rumunské, bulharské a jugoslávské stati: *Téorija i praktika prognozirovanija razvitiija nauki i tehniki v stranach - členach SEV*. Moskva, Ekonomika 1971.

Sociální prognózování v užším smyslu, nazývané též prognózováním *sociologickým*, je v sovětské sociologii koncipováno především v rámci výzkumu společenských věd a detailně kategorizováno na bázi jednotlivých úrovní přístupu sociologie jako vědy. Podle M. N. Rutkeviče [6] z Ústavu konkrétních sociálních výzkumů AV SSSR jsou takto rozlišovány celkem tři hlavní úrovně sociologické analýzy, jež představují zároveň základní úrovně přístupu k sociologickému prognózování: obecná sociologická teorie, dílčí sociologická teorie a konkrétní empirický výzkum. Na úrovni obecné sociologické teorie lze vytvářet „globální“ prognózy vývoje společnosti (jako příklad autor uvádí prognózu životního způsobu), jež mají rozhodující metodologický význam, neboť umožňují a podmiňují konstrukci dílčích prognóz jednotlivých sfér společenského života. Prognózy prvního typu jsou úzce spjatý s celostátními dlouhodobými, pětiletými a ročními plány hospodářského a kulturního rozvoje. Konkrétním příkladem takové dlouhodobé sociální prognózy globálního typu v SSSR je současný výzkum a příprava projektu komplexního prognózování životního způsobu s přihlédnutím k rozvoji vědy, techniky, životní úrovně, rodinných vztahů, urbanistiky a stavebnictví, zdravotnictví a kultury. Tímto výzkumem se zabývá Ústav konkrétních sociálních výzkumů AV SSSR v Moskvě, který rovněž částečně participuje na vypracování komplexní prognózy sociálně ekonomického rozvoje sovětské společnosti do roku 1990.

Na úrovni dílčí sociologické teorie lze zpracovávat prognózy vývoje jednotlivých sociál-

ních jevů (například sociálních důsledků vědeckotechnického pokroku, vývoje sociální struktury, rozvoje kultury, vědy, vzdělání, umění apod.). Při prognózování těchto dílčích oblastí společenského života je ovšem nezbytné chápat je v kontextu celkového vývoje sociálního systému jako jeho strukturních částí; na této úrovni je také možno zpřesňovat a zdokrobňovat plány, účelně konfrontovat a spojovat hlediska a poznatky sociologie s poznatky a přístupy ostatních společenských věd ve smyslu jejich vzájemného doplňování a v souladu s cílem prognózování.

Sociologické prognózování na obou úrovních musí využívat materiálu konkrétních sociologických výzkumů, jež poskytují reálný obraz živé skutečnosti a umožňují odhalení zárodečných elementů dalšího vývoje, resp. i vytváření přesnějších modelů prognózovaných jevů v určitém období, což umožní postihnout jejich vývojové tendence, na druhé straně však empirický záběr na této „mikro-úrovni“ sám o sobě neumožňuje zvýšení přesnosti a spolehlivosti sociálních prognóz, pokud nevychází z dostatečné analýzy a prognózy složitějších sociálních systémů (v této souvislosti se konkrétní empirické výzkumy v SSSR osvědčily například v rámci prognózování a plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů, závodů i regionálních a urbanistických jednotek).

Závěrem je možno říci, že současné úsilí na poli sociálního prognózování v SSSR je výrazně charakterizováno zejména programem perspektivního řešení složité úlohy — stále konkrétnějšího a efektivnějšího spojování prognóz vědeckotechnického vývoje s prognózami společensko-ekonomického a kulturního vývoje, s cílem vytvořit tak ucelenější a operativnější představu o společenském pohybu v příštích desetiletích.

Polsko

Pro orientaci výzkumu problémů perspektivního rozvoje společnosti v Polské lidové republice byl od počátku aktivních prací v tomto směru charakteristický zájem o komplexní souvislosti sociokulturního a kulturního rozvoje polské společnosti v dynamice technického a ekonomického pokroku.

Konkrétní prognostické práce probíhají v Polsku v řadě organizací a ústavů již od konce šedesátých let. Hlavními koordinačními středisky těchto výzkumů jsou *Komise pro plánování při radě ministrů*, *Výbor pro výzkum a prognózy „Polsko 2000“* a *Komise pro vědu a techniku*. Všechny koordinační orgány mají společný zájem zaměřený na sestavování věcných prognóz v obecném rámci nastávající vědeckotechnické revoluce. Obecnou problematikou i konkrétními metodologickými otázkami sociálního prognózování se zabývá nově vzniklé oddělení *společenských prognóz Ústavu filosofie a sociologie PAV*, jehož týmy i jednotliví pracovníci se také aktivně podílejí na sestavování konkrétních sociálních prognóz. Zvláštností *Výboru „Polsko 2000“*, ustaveného Polskou akademií věd v r. 1969 za účelem koordinace při vytváření kom-

plexní soustavy prognóz polské společnosti pro období let 1985–2000, je přímá vazba interdisciplinárního výzkumu globálního perspektivního vývoje společnosti na bezprostřední úkoly praktické plánovací činnosti a společenské decize. Příčinou vytvoření rozsáhlého týmu, vedeného W. Nowackim (celkem 200 členů a spolupracovníků Výboru reprezentuje různé vědní disciplíny a společenské sféry), byla potřeba komplexního mezioborového přístupu k problémům perspektivního plánování, jehož náročnost v otázkách spolupráce kvalifikovaných vědců a odborníků z různých oborů by jen stěží umožňovala realizaci tak rozsáhlého a komplexního úkolu pouze v rámci určité plánovací instituce. Prognostické studie Výboru mají perspektivně řešit problémy zdrojů (materiálních i lidských) ekonomického růstu, dynamiky vývoje populace a spotřeby, sociálního rozvoje, sociálních institucí, práce a průmyslu, změn v systému společenských hodnot a aspirací, vzdělání, osvěty a kultury. Vzhledem k tomu, že tyto složité úkoly v nemalé míře závisí na vyřešení mnoha konkrétních problémů metodologie vědeckého předvídání a prognózování, byla ve spolupráci s Ústavem filosofie a sociologie PAV vytvořena stálá skupina pro zhodnocení dosavadních přístupů a metod prognózování [5].

Výsledky a dílčí studie jednotlivých výzkumných sekcí (sekce demografie, prostorové struktury a prostředí je vedena K. Secomskim, sekce společenského vývoje a sociologie J. Szczepańskim, sekce osvěty, kultury a vzdělání B. Suchodolskim, sekce surovinových zdrojů B. Krupińskim) jsou pravidelně publikovány ve zvláštních bulletiních Výboru. Souhrnná studie *Rozwój społeczny Polski w pracach prognostycznych* z r. 1971 podává obsáhlou informaci o dosavadních výsledcích práce Výboru, na níž se spolupodílely oddělení analýz a expertiz Ústavu filosofie a sociologie PAV a plánovací komise. Jsou zde analyzovány dílčí problémy dalších směrů sociálně ekonomického vývoje Polska, nastiňeny demografické prognózy Polska do r. 2000, prognózy vývoje a změn struktury zaměstnanosti, osvětového rozvoje, rozvoje sociální a kulturní infrastruktury a dynamiky sociálních potřeb, prognózy prostorového hospodářství a vývoje osídlení Polska do r. 2000 atd.

Jak bylo řečeno úvodem, celá soustava vědeckého předvídání dlouhodobého vývoje polské společnosti je dosud ve stavu rozpracovanosti, ve své první etapě, plánované Výborem „Polsko 2000“ na období 1970–1975. Jak bylo Výborem oznámeno, bude na konci této etapy publikována souhrnná zpráva analyzující zejména problémy dalšího vývoje sociální struktury, utváření sociálních potřeb a způsobu života, modelu kultury a osobnosti socialistického člověka, zdokonalování systému plánování a řízení různých sfér společenského života a prognózování rozvoje vědy [5].

Významná je v Polsku také výzkumná aktivita společenských věd — především v přístupech k obecným teoretickým a metodologickým otázkám sociálního předvídání. Například zájem sociologů o tuto problemati-

ku je již poměrně staršího data, zejména u J. Szczepańského (teoretické a metodologické problémy a souvislosti sociálního předvídání), S. Nowaka (metodologické otázky prognózování společenských jevů) nebo A. Kłoskowské (některé konkrétní otázky předvídání a plánování kultury a kulturního vývoje).

V současné době se teoretickými a metodologickými problémy společenského předvídání a prognózování intenzivně zabývá pracoviště Ústavu sociologie a filosofie PAV. Z původního střediska pro výzkum současné kultury zde pod vedením A. Sicińského vzniklo oddělení společenských prognóz, jež velmi úzce spolupracuje s dalšími institucemi a podílí se zejména na produkci Výboru „Polsko 2000“. Cílem práce tohoto výzkumného střediska je především zpracování podkladů umožňujících globálnější přístupy v oblasti hospodářského plánování [7]. Již v roce 1967 uspořádalo oddělení společenských prognóz konferenci na téma *Problémy předvídání budoucnosti a kulturní model*. Materiál z této konference byly publikovány ve čtvrtletníku *Kultura i społeczeństwo* 1967, č. 4 a 1968, č. 1, dále v knize A. Sicińského *Prognozy a nauka*. Varšava 1969 a v časopisech *The Polish Sociological Bulletin* 1967, č. 2 a *Analyse et Prévision* 5, 1967, č. 5. Další výzkumná činnost oddělení, plánovaná na období let 1970–75, je zaměřena na dva hlavní tematické okruhy: 1. *prognózování vývoje hodnotového systému polské společnosti v příštích 15–30 letech* (mezi dílčími problémy jsou např.: cíle a aspirace jako faktory společenských změn, vědeckotechnická revoluce a změny hodnotového systému, změny kulturního prostředí Polska, vývoj systému výchovy 1985–2000, změny ve struktuře spotřeby v závislostech na změně hodnotového systému apod.); 2. *metodologické problémy sociálního prognózování* (např. prognózy a společenské plánování, úloha modelů sociálních procesů při výzkumu budoucnosti, indikátory společenského vývoje apod.). Oddělení společenských prognóz organizuje také pravidelné interdisciplinární semináře v oblasti metodologie sociálního prognózování, na nichž participují kromě vědeckých pracovníků různých oborů a výzkumných pracovišť také plánovači a vedoucí hospodářští a řídicí pracovníci. Výsledky těchto výzkumů mají být postupně uveřejňovány v sérii publikací nazvané *Prognozy społeczenského vývoje a v r. 1975 souhrnně v publikaci Prognozy społeczenského vývoje v Polsku*. V r. 1972 byl vydán sborník prací oddělení s předmluvou A. Sicińského, nazvaný *Studia z prognostyki społecznej*, zaměřený zejména na metodologické otázky předvídání společenských jevů, role prognóz v plánování, teoretické problémy prognózování rozvoje osvětových potřeb, problematiku konstrukce simulačního modelu rozvoje polského vzdělávacího systému, otázky souvislostí mezi vzděláním a změnami sociálního statusu, otázky urbanizace a školství.

Německá demokratická republika

Výzkum společenského prognózování v Německé demokratické republice se ve svém dosavadním formování výrazně soustředil pře-

devším na klíčové problémy prognózování rozvoje výrobních sil socialistické společnosti, na analýzy komplexních vazeb ekonomického a technického vývoje ke struktuře společenských vztahů a na působení komponent tohoto vývoje ve sféře společenského vědomí a politické činnosti. Charakteristickou je dnes již také mimořádná míra institucionalizace prognostického výzkumu, která se projevuje téměř plně zorganizovanou sítí celostátní prognostické služby na různých úrovních společenského řízení od ÚV SED a rady ministrů až po velké průmyslové podniky a organizace. Na vyšších úrovních fungují speciálně sestavené komise pro vypracování různých dílčích odvětvových prognóz, na ostatních stupních společenského řízení existují speciální prognostické útvary (na úrovni ministerstev i jednotlivých velkých podniků a organizací).

U zrodu prvních symposií o vědecké prognostice v NDR, konaných již v r. 1966 [8], stála dvě vědeckovýzkumná střediska, která jsou dosud v popředí společenského prognózování: *katedra společenských věd ÚV SED*, vedená H. Edelingem, a *katedra plánování a prognostiky Ústavu pro socialistické řízení ekonomiky při Vysoké škole ekonomické v Berlíně*, vedená H. D. Hausteinem.

V souvislosti s praktickou orientací na ekonomické a vědeckotechnické aspekty předvídání společenského vývoje je v NDR rozpracováván významný problém komplexního pojetí společenských prognóz v makrosociálním rozsahu. Jeho hlavní zásady mohou být formulovány zároveň i jako zásadní fáze globálního prognostického postupu: 1. zařazení dílčích národohospodářských prognóz do celkového komplexu společenských prognóz; 2. zpracování výsledných prognóz systémového charakteru a jejich postupné propojení s globální národohospodářskou prognózou. V NDR dochází v poslední době právě v oblasti ekonomického a vědeckotechnického prognózování k matematické formalizaci některých postupů s využitím dílčích prognostických technik, podobně jako ve speciální sféře sovětského vědeckotechnického prognózování [4].

Složitá problematika komplexního přístupu k prognózování souvislostí trendů v oblasti sociálního a vědeckotechnického vývoje představuje jádro výzkumné orientace katedry společenské prognostiky Ústavu pro společenské vědy při ÚV SED. Dosavadní úsilí na poli marxistické sociální prognostiky v NDR, zaměřené na teoretické zvládnutí systémového pojetí dialektických souvislostí nutnosti a náhodnosti, struktury a dynamiky společenského pohybu a jeho zákonitostí, objektu a subjektu tohoto pohybu v kontextu rozvoje a prohlubování vyspělých socialistických společenských vztahů se nyní bude konkretizovat a zaměřovat na vědecké předvídání a prognózování jednotlivých subsystémů socialistické společnosti a jejich objektivních vzájemných vazeb z hlediska celého socialistického systému. H. Edeling ukazuje, že právě v tomto smyslu lze hovořit o komplexnosti jako o významném kritériu marxisticko-leninského sociálního prognózování. Komplexní prognózy rozvoje výrobních sil se proto v socialistické

společnosti nemohou omezovat na přírodovědecké a technicko-ekonomické aspekty. Musí kvantitativně i kvalitativně charakterizovat tendenci rozvoje lidské osobnosti a socialistické společnosti, vědeckotechnického a ekonomického pokroku — například v takových parametrech, jako jsou kvantitativní a kvalitativní potřeby budoucí kvalifikační struktury, jejich působení na rozvoj techniky a vědy, osídlení, dopravy, obchodu či kultury. Stejně jako v otázce prognózování vlivu budoucí techniky na psychofyziologický vývoj člověka či změn přirozených životních podmínek v souvislosti s rozvojem techniky a organizace průmyslové výroby apod. [3].

Na problematiku prognózování rozvoje vědy a perspektivní otázky organizace a řízení vědeckého výzkumu, na zkoumání role prognózování v kontextu vědecké organizace řízení a plánování socialistické společnosti se v poslední době zaměřuje výzkumná práce *prognostického oddělení Ústavu řízení a vědecké organizace NAV v Berlíně*, vedeného K. Wüstneckem.

Teoretickými a obecně filosofickými problémy vědeckého prognózování společenského vývoje se v NDR zabývá *oddělení vědecké prognostiky Ústavu pro filosofii NAV*, vedené A. Bauerem a V. Eichhornem; v řadě publikací jsou analyzovány klíčové obecné problémy, například základní gnoseologická a metodologická kritéria marxistického vědeckého předvídání, otázky subjekt-objektových vazeb při prognózování, určení charakteristických rysů sociální prognózy apod. [1].

Sociální prognostika je v NDR chápána především jako výrazná složka společenského řízení a plánování na všech jeho stupních — v tomto smyslu je také prohlubována nejen výzkumná základna, ale i celospolečenská organizace prognózování v míře odpovídající jeho komplexnímu pojetí.

* * *

V tomto stručném přehledu jsme se na základě dostupných informací pokusili podat určitý přehled o marxistickém sociálním prognózování v několika socialistických zemích. Ačkoli je patrné, že konkrétní sociální prognózování je v řadě ohledů teprve v počáteční fázi a mnohé problémy ještě čekají na své řešení, je možno již nyní vyjádřit přesvědčení, že existují teoretické, metodologické i organizační předpoklady pro jeho další rozvoj.

Oleg Suša

Literatura

- [1] Bauer, A. - Eichhorn, V., (eds.): *Philosophie und Prognostik*. Berlin, Dietz Verlag 1968.
- [2] Bestuzev-Lada, I. V.: *Okno v budouceje. Sovremennyye voprosy socialnogo prognozirovaniya*. Moskva, Nauka 1970.
- [3] Edeling, H.: *Prognozirovaniye i socializm*. Moskva, Progress 1970.
- [4] Hausteine, H. D.: *Ekonomická prognóza*. Praha, Svoboda 1972.
- [5] *Rozwój społeczny Polski w pracach pro-*

- gnostycznych. (viz předmluva W. Nowackého). Warszawa, Ossolineum 1971.
- [6] Rutkevič, M. N.: *Issledovanie buduščego. Filosofskie i sociologičeskie problemy*. Moskva, Institut konkrétnych socialnych issledovanij 1972.
- [7] Siciński, A.: *Social Prognoses Division of the Institute of Philosophy and Sociology*. Kyoto, International Future Research Conference 1970.
- [8] *Wissenschaftliches Kolloquium der Sozialistischen Arbeitsgemeinschaft Wissenschaftsprognostik beim Staatssekretariat für Forschung und Technik*. Berlin, 24. 4. 1966 a symposium *Theoretische und methodologische Probleme der prognostischen Vorbereitung der Planung der technischen Revolution*. Berlin, Hochschule für Ökonomie 10. 11. 1966.

Zpráva ze semináře „Vědeckotechnický rozvoj a efektivnost národního hospodářství“ (konaného ve dnech 26.—27. března 1973 v Liblicích)

Úvodní slovo k celému semináři pronesl *František Kutta*; zdůraznil důležitost problematiky projednávané na semináři, která byla vyzdvížena jak na XXIV. sjezdu KSSS, tak na XIV. sjezdu KSČ, a to otázky zvýšení efektivnosti národního hospodářství.

Shrnul některé dřívější — převážně ekonomické — teorie efektivnosti a uvedl závěry K. Marxe o budoucím „uzlovém bodě“ růstu, kdy skutečně bohatství bude představováno spíše formou zázračné disproporce mezi vynaloženým pracovním časem a jeho produktem. Marx poukazoval současně na to, že volný čas se stává prostorem pro všestranný rozvoj člověka, který je všeobecnou cílovou funkcí společenského rozvoje. To jsou teoretické základy, z nichž vychází socialismus při určování svých cílových funkcí všestranného uspokojování potřeb a rozvoje pracujícího člověka.

Objektivní zákonitosti spojené s výsledky vědeckotechnické revoluce určují nové teoretické problémy, které lze řešit jen spoluprací různých společenských disciplín. Potřeba rozvoje samého člověka v období vědeckotechnické revoluce staví problém vztahů mezi ukazateli ekonomické a sociální efektivnosti a vyvolává nutnost vytvoření jejich dokonalých sociálně ekonomických ukazatelů. Je všeobecně známo, že nepropracovanost a nedostatečná exaktnost postižení sociálních stránek společenských jevů je značnou bariérou pro určování společenské efektivnosti.

Pro nás je základem pojetí společenské efektivnosti marxistická teorie reprodukce z jedné strany a teorie produktivity práce ze strany druhé. Růst společenské efektivnosti je v tomto pojetí totožný s růstem společenské produktivity práce na základě optimálního rozvoje všech faktorů živé i minulé práce. V makrosféře je známa sovětská teorie optimálního plánování; idea optimalizace je především promítnuta do systému společenských cílů, kde jednostranné kritérium zisku je nahrazeno celým systémem technicko-ekonomické

ko-sociálních parametrů. Optimalizace je spojena s komplexností; na jejím základě se kromě vývoje ekonomické stránky stává středem zájmu i stránka sociální. Jelikož hlavním faktorem společenského růstu je spolu s rozvojem vědy a techniky rozvoj samého člověka, dostává se do popředí řízení rozvoje všech sociálních podmínek existence pracujícího člověka.

Druhý den semináře byl věnován otázkám sociální efektivnosti. K této problematice byl předložen referát skupiny teorie sociálního plánování (M. Soukup, vedoucí, A. Filáček, M. Hurtová, M. Illner, V. Pernica) *Sociální efektivnost a sociální rozvoj*.

M. Soukup se ve svém vystoupení, jímž referát uvedl, věnoval některým obecným poznámkám k dané problematice. Rozvedl mimo jiné tyto myšlenky:

V souvislosti s vědeckotechnickou revolucí je pro současnou etapu vývoje lidské společnosti příznačný proces, kdy na jedné straně člověk stále hlouběji ovládá přírodu a na straně druhé ji současně rozrušuje, urychluje entropické procesy a vynucuje si tak vynalézání nových prostředků na řešení vzniklých problémů. Druhým příznačným procesem je vzrůst globálnosti sociosféry. Jedním z klíčových výzkumných problémů sociálního řízení je rozpracování teorie optimálního fungování socialistické společnosti. V centru je výzkum kategorie celospolečenské optimality; přesto, že není možno tento problém v současnosti řešit exaktními metodami, je jeho výzkum z heuristického hlediska významný.

Sociální plánování chápeme ve smyslu Marxově jako plánování, jehož cílem je vytvoření prostoru pro rozvoj člověka, nikoliv tedy jako pouhé prodloužení národohospodářského plánování, jako plánování sociálních faktorů výroby. Řízení lidí je zcela odlišné od řízení věcí; do řídicího procesu je třeba integrovat hodnotové orientace lidí. Jde o realizaci principu demokratického centralismu v dnešních podmínkách, ve kterých vysoká centralizace ve smyslu Leninova pojetí řízení mas vyžaduje, aby se tyto hodnotové orientace uplatnily jako silné zpětné vazby.

Předpokladem jakéhokoliv podstatnějšího zvýšení sociální efektivnosti je zlepšení lidských vztahů na všech úrovních — od mikroskupin až po globální systém společnosti. Odtud vyplývá, že řešení kteréhokoliv složitého společenského problému si vyžaduje také efektivní zlepšení vztahů v globálním systému společnosti. Potřeba zvýšit ekonomickou efektivnost vyžaduje podstatné zvýšení efektivnosti zejména nejvýznamnějších společenských podsystémů, na nichž do značné míry závisí dynamika společenského rozvoje — efektivnosti organizace a řízení, včetně řízení politického, efektivnosti vědy jakožto podstatného producenta znalostí aj.

S. Soukup věnoval potom značnou část svého vystoupení podstatným rozdílnostem v přístupech k řešení těchto problémů v Parsonsově teorii sociální akce a v díle Marxově.

Koreferát přednesl prof. *František Janda*, ředitel Institutu hygieny. Podstatný výtah z jeho vystoupení na téma *Tržba cílů ve sfé-*

ře životního prostředí člověka připojujeme v příloze k této zprávě.

Z rozsáhlé diskuse, která se na semináři rozvinula, vyjímáme:

J. Kučera poukázal na to, že otázka efektivnosti je široce zpracovávána v praxeologii (tam se používá pojem správnosti činnosti) a je jí dělena na tři složky: cílovost činnosti, využitelnost činnosti a rentabilitu činnosti. Bylo by zajímavé podívat se, jak toto členění platí pro procesy na mikroúrovni a makroúrovni. Jde-li nám o efektivnost, je nezbytné uvažovat o ní komplexně, nikoliv pouze z hlediska dané činnosti či určitého opatření. Bylo by vhodné zavést dva faktory efektivnosti: sociální prostředí daného jevu (optimální sociální prostor, ve kterém by se efektivnost určovala) a období, v jehož intervalu by se efektivnost vyhodnocovala. Zatím přistupujeme k efektivnosti z hlediska černé schránky a vysvětlujeme si ji, jako by byla výsledkem nějaké struktury, která ve schránce je. Problém však je v tom, že v takto zavedené černé schránce jsou nejen faktory pozitivní, ale i negativní. Měli bychom si postavit úkol: dosáhnout, aby se dosud negativní faktory staly také prospěšnými.

Z. Lakomý se soustředil na některé problémy spojené s životním prostředím, řízením a efektivností; změny v dimenzích životního prostředí během posledních 200 let probíhaly velmi intenzivně. Zabýváme-li se sebezpoznáváním člověka, můžeme konstatovat, že dějiny člověka se promítají do sféry péče o životní prostředí. V dané otázce se musíme zabývat pohledem nejen kupředu, ale i zpět, jak to požaduje historický materialismus. V souvislosti s životním prostředím je nutné studovat i adaptabilitu člověka – jak biologickou, tak i intelektuální. Biologická přizpůsobivost, která je menší než intelektuální, je spíše snahou člověka přizpůsobit přírodu svým biologickým potřebám než snahou přizpůsobit člověka změnám, které sám vyvolal. Nelze opomíjet ani dimenzi času; je nutné si uvědomit, že body, ve kterých dochází k dějinným zvratům – takovým bodem je nyní období vědeckotechnické revoluce – jsou ve spirále dějin nad analogickými body na úrovni podstatně vyšší.

Vymezení a klasifikace pojmu prostředí jsou nezbytné pro jeho správné chápání. Je možné rozlišovat sociální (mezilidské) prostředí a hmotné (vnější) prostředí, a to podle jejich funkcí či charakteristik.

Diskutuje-li se o kvalitě prostředí, o tom, jak ji plánovat a řídit, často se dělají paralely mezi lidskou společností a přírodními společnostmi. Problém je však zcela jiný – v řízení společnosti nám potom chybí dimenze estetická, kulturní apod.

V souvislosti s tím, že teorie efektivnosti je v úzkém spojení s teorií řízení, je podstatná otázka zpětných vazeb. Abychom docílili praktického efektu, je třeba, abychom na mezistupních mezi mikroúrovni a makroúrovni měli dostatečné informační zajištění.

M. Illner se ve svém diskusním příspěvku podrobněji zabýval sociálními ukazateli a jejich vztahem k určování sociální efektiv-

nosti. Předpokládá se, že soustava sociálních ukazatelů bude v sociálním plánování plnit funkci prostředníků, pomocí kterých bude možno určovat, hodnotit i kontrolovat sociální plány. Sociálními ukazateli se přitom rozumí soustava číselných a operativně sledovaných údajů, s jejichž pomocí lze popisovat, plánovat a hodnotit sociální rozvoj. Potřebnost jejich určení, ale i obtížnost jejich konstrukce jsou obecně známe.

Sociální ukazatele mají být operacionálním vyjádřením daného pojetí sociálního rozvoje; jejich konstrukce je podmíněna vymezením daných pojmů. Pokud jsme schopni daný pojem měřit, je určen celou řadou ukazatelů, které se snažíme agregovat do globálních indexů. Většinou se nepodaří vzájemné srovnání komponent a daný pojem zůstává pouze v deskripci soustavy vzájemně nesrovnatelných komponent.

Sociální ukazatele mají být i dlouhodobě sledovatelné, což předpokládá pravidelné shromažďování validních údajů. V současné době se informace získávají z dostupné demografické a ekonomické statistiky; z nich se sociální ukazatelé zatím odvozují. Úkolem však je určit nesledované znaky a dosáhnout, aby jim statistické úřady věnovaly pozornost a aby byla spolupráce těchto institucí se společenskovědní frontou celkově prohloubena.

Dosud se problematika sociálního plánování a řízení soustřeďovala většinou na celospolečenskou a podnikovou úroveň. M. Illner se domnívá, že by neměla být opomíjena úroveň oblastní, a to vzhledem k tomu, že ačkoliv se značná část životních funkcí člověka realizuje v pracovních organizacích, stále vzrůstá počet funkcí, které lze postihnout pouze v oblastním kontextu.

M. Hurtová se zaměřila na některé metodické problémy sociálního plánování. Uvažujeme-li centralizované plánování, potom optimální plánování musí brát v úvahu a předvídat vzájemnou shodu sociálních a ekonomických ukazatelů plánů sociálního rozvoje systému i jednotlivých podsoustav systému a počítat s objektivně podmíněnými potřebami a zájmy různých podsystémů. Úkolem celospolečenského plánování je zabezpečit takové využití a rozdělení společenských fondů, aby zaručilo co nejvyšší uspokojení společnosti; to souvisí s problémem vytvoření optimálního plánu, a to plánu nejen ekonomického rozvoje, ale i rozvoje sociálního. Mělo by být možné mj. předvídat pozitivní i negativní důsledky takto vytvořených plánů, určovat, jaký je jejich skutečný přínos.

Otázka výběru vhodných ukazatelů je neobvykle rozsáhlá; je třeba uvažovat základní principy systému, a to z hlediska plánování, komplexnosti a cílovosti vývoje systému, současných podmínek a stavu systému, jeho funkcí, časového faktoru apod. Dále vzniká otázka dostatečného informačního zabezpečení sociálního plánování a spolu s tím spolehlivosti a validity uvažovaných informací a jejich vypovídací schopnosti.

J. Vaner se v diskusním příspěvku zaměřil na dva problémové okruhy: na problém spojení sociálního a ekonomického procesu a na problematiku stromu cílů a jeho konstrukce z hlediska optimalizace celospolečenského vývoje.

V současné době se ekonomické a sociální otázky zkoumají odděleně. Je-li pravda, že ekonomický a sociální systém jsou zvláštní systémy, potom mezi nimi existují určité vazby; výstupy ekonomického systému jsou zároveň vstupy systému sociálního. S. Vaner se přiklání k tomu, že ekonomický a sociální systém se protínají, že existuje sféra, která je pro ekonomický systém výslednicí a pro sociální systém vstupem, a že výstup sociálního systému se jeví jako celospolečenský výstup. Je možný i další přístup, podle kterého je ekonomický systém ve všech směrech obklopen sociálním systémem, a to nejen ve výstupech, ale i ve zdrojích a v potřebách.

Mluvíme-li o problematice stromu cílů a vůbec cílů v socialistické společnosti, o jejím řešení formou kvantifikace a formalizace, dostáváme se k problému určit cílovou funkci (do té se mohou zařadit společenské potřeby), soustavu omezení (zdrojů) a systém parametrů (koeficientů, ukazatelů): je to však úkol, který v současné době nelze splnit přesně. Jako možného řešení se užívá variant: variant cílové funkce, variant omezení, variant parametrů. S tím ovšem souvisí otázka rychlého narůstání počtu variant a vzrůstu složitosti toho, jak tyto varianty vyhodnocovat.

V. Pernica vyzdvihl význam problému stanovení společenských potřeb a z tohoto hlediska potom pojednával o otázce efektivnosti. Konkrétně se zaměřil na potřebu automatizovaných řídicích systémů, vytyčenou XXIV. sjezdem KSSS. Ekonomika stanoví limity pro uspokojování potřeb a jeho možné tempo. Vytváření podmínek pro změny v pracovní činnosti předpokládá v oblasti výpočetní techniky především vymezení vztahů mezi uspokojováním potřeb a možnostmi a podmínkami technického rozvoje.

V závěru semináře zhodnotil celou diskusi ve svém vystoupení s. R. Richta, vedoucí týmu, jenž seminář uspořádal. Zdůraznil, že úkolem týmu je především základní výzkum, který má vést k vypracování teoretického a metodologického základu rozhodování o základních otázkách dané problematiky. Dále předložil náměty a tvůrčí návrhy pro další práci v problematice sociální efektivnosti.

Co se týče sociálních ukazatelů, určité výsledky jsou již k dispozici. V Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV byl pro výzkum životního způsobu zpracován systém ukazatelů rozčleněných podle základních komponent životního způsobu. Současný stav v konstrukci sociálních ukazatelů odpovídá období ekonomického vývoje, kdy se začalo uvažovat o bilancování a kdy se pro ně vytvářely numerické předpoklady.

Pokud jde o tvorbu stromu cílů, je to přístup, který může vést k pokrokům poznávacího procesu. Do úvah o programování a do-

sahování společenských cílů je třeba se pokusit zapracovat některé základní kategorie, vycházet ze zákonitostí zjišťovaných historickým materialismem, uvažovat o vnitřní mechanice sociálního vývoje, o zákonitostech v souvislostech základny a nadstavby, o zpětných vlivech atd. Problematika si vyžaduje komplexní řešení, a to v dynamickém pojetí. Sociální cíle vyžadují jistou základnu. Teprve na určitém stupni vývoje výrobních sil a celé společnosti je možno stavět otázku formování sociálního procesu a neztrácet přitom ze zřetele význam společenských jevů, které představují v jistém smyslu cíle pro sebe a jsou zároveň prostředky k dosahování jiných cílů. Cenným přínosem by bylo prostudování mechanismu společenského vývoje z takového hlediska, z jakého se Marx díval na vznik kapitálu a kapitálového oběhu. Aplikace tohoto postupu z hlediska sociálních procesů v socialistické společnosti by byla cenná, a to i proto, že otázka dosahování určité vnitřní jednoty cílů a prostředků je pro ni jedna z nejpodstatnějších.

Přetváření světa a vývoj společnosti, spadající vedno, dosáhly stupně, kdy žádný ze základních procesů uvážení světa nemůže být ponechán mimo pozornost. Všechny dosahované sociální cíle musí být spojovány s přetvářením světa. Tento ekologický prvek není zařazen náhodou, ale spočívá v logice celého procesu, v němž se všechny podmínky života člověka stávají podmínkami, které jsou nějakým způsobem v existující přírodě přetvářeny. Toho důsledkem je i prosté heslo: S přírodou hospodařit, nikoliv ji jen využívat.

Musíme si vytyčit dlouhodobý program, systematicky odhalovat základní zákonitosti vývoje společnosti se zaměřením na uzlové body společenského vývoje, na ty body, které mají pro společnost rozhodující význam nejen z hlediska cílů, ale i z hlediska základních prostředků k vytyčování dalších cílů a pokroku.

Problematika sociální efektivnosti je daleko obtížnější a také daleko méně propracovaná než problematika ekonomické efektivnosti. Je to pochopitelné z toho důvodu, že společenský život je, vcelku vzato, mnohem komplikovanější než jeho jedna, byť podstatná stránka. Výzkum tedy probíhá na mnoha úrovních společenského systému a tím samozřejmě vznikají metodické nároky, které zatím nejsme schopni splnit na téže úrovni, na jaké jsme ve výzkumu ekonomické efektivnosti. Otázka sociální efektivnosti a sociálního vývoje se musí brát spíše jako úkol další, mnohaleté a systematické práce seriózního kolektivu, ovšem jako úkol, který by bylo velmi žádoucí vyřešit.

V závěru s. Richta shrnul výsledky celého semináře. K výzkumu ekonomické efektivnosti byla předložena řada příspěvků s přesně vytyčenými a dosažitelnými cíli. Tím byl ve výzkumu ekonomické efektivnosti učiněn určitý krok, který by mohl být po příslušném propracování přínosem nejenom z hlediska teoretického, ale i pro decizní sféru. Pokud jde o otázky programování sociálního

vývoje, pak již samo postavení problému v celé šíři, v souvislosti s celou výstavbou socialistické společnosti a se všemi problémy vyvolanými vědeckotechnickou revolucí, je stejně důležitým krokem kupředu.

Marta Palatová

Příloha

Podstatný výtah z koreferátu prof. Františka Jandy „Tvorba cílů ve sféře životního prostředí člověka“

Jsme nyní v etapě, kdy máme vypracovat prognózu výzkumu v otázkách životního prostředí do roku 1990. Náš úkol je limitován tím, že jsme zdravotníci a že tedy jde o prognózu výzkumu zdravotnické problematiky životního prostředí. Touto problematikou se zabývá hygiena, která jako jediný z lékařských oborů má za úkol studovat vliv životního a pracovního prostředí na zdraví člověka.

V NDR byl proveden pokus (Fuchs, K. — Kittowski, K. — Rosenthal, S.: *DDR-Medizin*. Report, Berlin 1., 1972, č. 6) objasnit předmět takové studie. V principu jde podle těchto autorů v prognostické studii na toto téma o vývojové trendy vědeckých podkladů z oblasti zajištění a zvýšení zdravotní a výkonnosti člověka s ohledem na vývoj a stárnutí člověka pod vlivem faktorů prostředí za podmínek socialismu a vědeckotechnické revoluce.

Ukazuje se jasně, že problematika životního prostředí je prvořadě problematikou společenskou, a proto je logické, že při vypracování takové studie vycházíme z usnesení XIV. sjezdu KSČ. Ve zprávě o hlavních směrech hospodářské politiky v letech 1971—75, přednesené s. Štrougaem, se říká: „Všechny problémy životního prostředí nevyřešíme ovšem v této pětiletce. Chceme však zajistit, aby se novou, zejména průmyslovou výstavbou životní prostředí alespoň nezhoršovalo. Je věcí dlouhodobého plánu. Jak řešit tyto záležitosti s delší perspektivou...“.

Úkolem naší prognostické studie je tedy vytvořit v předstihu vědecké podklady pro soustavné zlepšování životního prostředí.

Ve zmíněné zprávě na XIV. sjezdu KSČ říká s. Štrougal také: „Stále naléhavěji vyžadují naši pozornost problémy životního prostředí. Svou prací a civilizačním rozvojem mění i deformuje člověk přírodní prostředí a nerespektuje přitom vždy životní podmínky a zákonitosti podmiňující jeho harmonický vývoj. Za důležité kritérium pro realizaci každého technického projektu, každé nové technologie a investiční činnosti vůbec musíme proto napříště považovat důkladné posouzení toho, jaké kladné, ale také záporné důsledky mohou přinést pro život člověka a zda rizika s tím spojená jsou unosná a cena není vyšší než získaná hodnota.“

Společenským problémem se nestalo životní prostředí jen v socialistických státech, kde se to zdá být logické s ohledem na cíle socialistické společnosti, ale i ve státech kapita-

listických se uznává význam životního prostředí. Tak při přípravě konference o životním prostředí svolané OSN v roce 1972 do Stockholmu byl vypracován dokument o sociálně kulturních dimenzích politiky prostředí. S odvoláním na chartu OSN a četné rezoluce se v něm píše, že nezávadné životní prostředí patří k základním právům člověka, že péče o životní prostředí má své aspekty sociální, výchovné a kulturní, a dokonce se říká, že boj za nezávadné životní prostředí je synonymem rozvoje. O mezinárodním významu péče o životní prostředí svědčí skutečnost, že se tato problematika stává nedílnou součástí mnoha mezinárodních jednání. Tato problematika sehrává velikou úlohu i v boji za bezpečnost a spolupráci ve světě, jak mimo jiné dokázala konference zástupců veřejného mínění svolaná v r. 1972 do Bruselu k projednávání otázek bezpečnosti a spolupráce v Evropě.

Zatímco pro životní úroveň člověka v dávné historii bylo rozhodující geografické prostředí, v němž žil, první technická revoluce zdůraznila význam pracovního prostředí pro zdraví člověka, jak nejlépe dokazují záznamy inspektorů citované v prvním díle Marxova Kapitálu. Vědeckotechnická revoluce však překročila rámec pracoviště a její vliv postihuje životní prostředí vcelku. Výroba postihuje i okolí závodu ve značném rozsahu, především znečištěním ovzduší a vody. Narůstající chemizace zemědělství zasahuje významným způsobem do přírodního prostředí a člověk stále větší měrou porušuje přírodní rovnováhu. Konečně urbanizace vzdaluje člověka ještě více přírodnímu prostředí a uzavírá ho do prostředí umělého. Tyto a další skutečnosti vedly k tomu, co se dnes nazývá krizí prostředí. Všechny tyto změny způsobil člověk sám a ke krizi došlo proto, že jeho snaha byla vedena jinými zájmy, např. zájmy ekonomickými, než zájmy o člověka samého.

Není náhodou, že problematika životního prostředí bývá a mezinárodních konferencích diskutována především v ekonomických sekcích. Zvláště výrazně se to projevuje ve státech kapitalistických, kde touha po maximálním zisku jednotlivců potlačuje snahu zajistit pracujícím příznivé podmínky životního prostředí. Socialistické státy staví zájem člověka na prvé místo, ale jsou dnes v situaci, že musí likvidovat škody napáchané předchozími režimy a přitom zajistit hospodářský rozvoj státu. Péče o životní prostředí se pak ukazuje ekonomicky tak náročná, že se zdá být nemožná. Bylo by jisté možné věnovat více kapacit na péči o životní prostředí, kdyby nebylo nutno věnovat velké prostředky na obranu státu. Proto se tato problematika stává významným argumentem v boji za bezpečnost ve světě. Ukazuje se také, že problematiku životního prostředí nemůže vyřešit jeden stát izolovaně, a proto se péče o životní prostředí stává důvodem pro spolupráci mezi státy. Zde mají výhodu socialistické státy, neboť jejich společenské zřízení vytváří pro péči o životní prostředí lepší podmínky.

Nelze najednou odstranit všechny nepříznivé faktory prostředí, a proto je třeba sta-

novit určité pořadí jejich likvidace vzhledem k jejich závažnosti a s ohledem na ekonomické podmínky státu. Přitom je třeba dbát, aby nové investice a zaváděné technologie již nepříznivé faktory nevyvolávaly a aby tak byla dána možnost postupně a účelně likvidovat dříve vzniklé nepříznivé faktory. Tento postup zajišťuje maximální sociální efektivitu.

Negativních faktorů je v prostředí ohromné množství a u řady z nich ještě ani neznáme úroveň jejich škodlivosti. Zatímco dosud jsme se věnovali těm škodlivinám, jejichž význam pro poškození zdraví je evidentní a bezprostřední, dostávají se dnes do popředí otázky vlivu škodlivin, které pro své nepatrné množství škodí až po dlouhodobém působení, nebo dokonce se jejich škodlivý vliv projeví až u dalších generací.

Máme-li tedy vypracovat prognózu výzkumu v otázkách vlivu životního a pracovního prostředí na zdraví člověka, musíme nejprve uvážit, které komplexy otázek mají prioritu. V tom nám může být vodítkem usnesení XIV. sjezdu KSČ. V něm se kladě důraz na bytovou výstavbu, na zajištění dostatečného množství nezávadné vody, na čistotu ovzduší a na snižování hluchosti v životním prostředí.

Problematika životního prostředí má multidisciplinární charakter a musí být proto řešena celou řadou oborů, stejně jako se na realizaci opatření musí podílet celá řada resortů. Úkolem zdravotníků je řešit problém zdravotní nezávadnosti životního prostředí s ohledem na nové životní podmínky, ve kterých naši občané žijí.

Jestliže je bytová výstavba prvořadým úkolem architektů a stavitelů, pak úkolem zdravotníka je stanovit požadavky na bytové prostředí s ohledem na měnící se úlohu bytu

dnes a především v budoucnosti. Byt už přestává být jen prostředím pro základní reprodukci pracovní síly, ale vzhledem k narůstání délky volného času musí být i prostředím pro další sebevzdělávání, pro růst kulturní úrovně a pro výchovu dětí. Vyřešení těchto otázek je daleko složitější, než se nám dosud zdálo, a nutně vyvolává potřebu spolupráce řady oborů.

Nedostatek odpovídajícího množství nezávadné vody je celosvětovým problémem, ale pro nás je problémem zcela zvláštním, jestliže si uvědomíme, že z území našeho státu voda jen odtéká a prakticky k nám žádná nepřitéká.

Problematika čistoty ovzduší je vázána především na palivovou základnu a vývoj technologie v řadě výrobních procesů. Zcela zvláštní význam z tohoto hlediska získává doprava.

Jen stručná zmínka o těchto 3 hlavních problémech ukazuje, že je nutné péči o životní prostředí se zabývat, aby bylo možno splnit úkoly dané XIV. sjezdem KSČ a zajistit efektivitu vynaložených prostředků.

Konečně je třeba si uvědomit, že sociální efektivita péče o životní prostředí závisí také na výchově občanů, a to především mládeže. Jestliže se nepodaří uvědomit každého, ať stojí na jakémkoliv stupni společenského žebříčku a ať má jakoukoliv společenskou funkci, že péče o životní prostředí je jednou ze základních potřeb člověka, pak zajištění této péče bude málo efektivní, nebude odpovídat vynaloženým prostředkům. Již od nejtělejšího mládí musí být problematika životního prostředí nedílnou součástí výchovy a výuky, máme-li zajistit zdraví a kulturní úroveň budoucích generací.

K padesátinám profesora Ladislava Hrzala

Dne 27. října 1973 se dožil 50 let jeden z předních představitelů československé filosofické fronty soudruh prof. ing. Ladislav Hrzal, CSc. Padesátiny zajisté nepředstavují v životě filosofa žádné dovršení jeho myslitelského díla, dávají však již dosti spolehlivé tušit příští obrysy tvůrčích možností a dynamiku rozvoje jeho osobnosti. Tak je tomu i v případě soudruha Hrzala. Jeho plodná dosavadní činnost jednak již zanechala výraznou stopu na cestě boje o marxisticko-leninský profil naší filosofie, jednak napovídá mnoho nadějně o jeho budoucím doajista neméně podnětném přínosu pro socialistickou společnost a vědu. Do poválečného období ve vývoji československého marxisticko-leninského myšlení se soudruh Hrzal zapsal jednoznačně jako filosof, jako pedagog-propaganda a v neposlední řadě jako jeden z vedoucích činitelů rozvoje společenských vědních institucí v oblasti vědy i její masové popularizace.

Soudruh Hrzal vyšel z dělnické rodiny a vyvinul příkladnou houževnatost při osvojování marxisticko-leninské teorie a veškeré vzdělanosti, která je s tím zákonitě spojena. Za okupace od roku 1942 pracoval v ilegální skupině mládeže a získával tu také své první zkušenosti z revoluční práce. Jeho vstup do Komunistické strany Československa byl tak logickým vyústěním tohoto prvního období Hrzalova života. Po osvobození naší vlasti Sovětskou armádou se zapojuje do politické a propagandistické práce v Československém svazu mládeže a po absolvování Vysoké školy politické a sociální působí na úseku propagandy v různých článcích stranického aparátu. Od roku 1953 je pracovníkem Vysoké školy politické ÚV KSČ. Zde vykonával řadu funkcí, působil zprvu jako odborný asistent katedry marxisticko-leninské filosofie, později dosáhl hodnosti docenta, profesora a nyní vykonává funkci prorektora této nejvyšší politické školy v Československu. Soudruh Hrzal pracuje v řadě politických i odborných orgánů. Je členem Městského výboru KSČ v Praze, členem lektorského sboru ÚV KSČ, předsedou vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV, předsedou Komise ČSAV pro kritiku a výzkum buržoazní ideologie, členem předsednictva Socialistické akademie, jakož i členem několika redakčních rad.

Životní dráha soudruha Hrzala věru nebyla procházkou po Něvském prospektu, ale byla to bojová cesta naplněná četnými srážkami s odpurci marxismu, s jejich rafinovanými

a nevybíravými manévry, byla to trasa významně jak přechodnými ofenzivami nepřátel, tak ovšem rozhodujícím zaměřením ke konečnému vítězství ideji Marxe, Engelse a Lenina. K nejtěžším úsekům patřila nesporně léta společenské krize v Československu, kdy soudruh Hrzal v nejvyšší míře prokázal marxisticko-leninskou principiálnost, věrnost socialismu a zásadám proletářského internacionalismu, jakož i neochvějný vztah k Sovětskému svazu. Soudruh Hrzal také stál mezi prvními, kdož se ujali na filosofické frontě úkolů spjatých s bojem proti revizionismu a s úsilím o konsolidaci společenských vědních pracovišť v duchu linie ústředního výboru KSČ v čele se soudruhem Gustávem Husákem.

Soudruh Hrzal ve své vědecké práci usiloval o soustavné spojování kritiky buržoazní a revizionistické ideologie se snahou o pozitivní, tvůrčí řešení naléhavých problémů člověka a společnosti v současném třídně rozděleném světě. V tomto spojení vždy spatřoval jeden z předpokladů přesvědčivosti a účinnosti našich polemik s odpurci marxismu-leninismu. Svědčí o tom i jeho rozsáhlá publikační činnost knižní i časopisecká. Z hlavních knižních prací soudruha Hrzala jmenujeme alespoň: *Uloha lidových mas a osobnosti v dějinách*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1959.

O demokratickém socialismu. Praha, ÚV KSČ 1969.

Lenin o ideologickém boji. Praha, Svoboda 1971.

Kritika soudobých sociologických a sociálně filosofických teorií. Praha, Svoboda 1973.

Kritika pravicového a levicového revizionismu a oportunistu. Praha, Horizont 1973.

Ve spolupráci se s. M. Štěpánovou: *Antikomunismus a ideologický boj*. Praha, Horizont 1971.

Některé z jeho prací byly publikovány i v Sovětském svazu, NDR, Bulharsku a jinde. Za důsledné spojování principu stranickosti a vědeckosti ve svém životě i díle si soudruh Hrzal právem vydobyl v mezinárodním měřítku úctu a uznání mezi marxisty i ostatními pokrokovými filozofy.

Veliké zásluhy si získal také svou pedagogickou a propagandistickou činností. V tomto rámci přispěl významnou měrou k výchově celých generací stranických funkcionářů, jakož i k rozšíření ideji marxismu-leninismu. Výčet této rozsáhlé odborné i politické aktivity soudruha Hrzala by ovšem nebyl úplným vykreslením jeho osobnosti, kdyby nebyly zmíněny rovněž jeho povahové, charakterové a lidské rysy. K těmto rysům patří především

věrnost komunistické straně, obětavost a přímo příkladná skromnost. Soudruh Hrzal je také vzorem věcnosti při řešení problémů naší filosofické a sociologické fronty, přičemž tu u něho vždy vystupuje do popředí zásadovost ve spojení s citlivým, objektivním vztahem k lidem a jejich práci. A nakonec budiž konstatováno, že soudruh Hrzal je člověk veselý, optimistické povahy, kterému — jako žádnému skutečnému komunistovi — nic lidského není cizí.

Při příležitosti padesátých narozenin byl s. L. Hrzal za zásluhy o rozvoj vědy a za

obětavou práci ve stranických a veřejných funkcích vyznamenán Řádem práce.

Padesátiny jsou, jak řečeno, nejen bilančováním vykonané práce, nýbrž zejména milníkem předznamenávajícím další nové úspěchy v tvůrčí činnosti člověka. Přejeme proto upřímně prof. Hrzalovi — jménem Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, Sociologické společnosti i jménem Sociologického časopisu, s jehož tematikou je jeho dílo úzce spjato — mnoho zdraví, energie a v neposlední řadě hodně času pro plodné naplnění příští padesátky.

Jindřich Filipec

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vo-dičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odbor-ného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1973. Číslo vyšlo v prosinci 1973.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS N. V., Periodical Trade, Warmoesstraat 54, Amster-dam, Holland. Annual subscription: Vol. 9, 1973 (6 issues) Dutch Glds. 40,—.

© ACADEMIA, Praha 1973.